

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені І. І. МЕЧНИКОВА
ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ ТА ФІЛОСОФІЇ

О. М. Луговий

**ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ
частина I**

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

до нормативної дисципліни професійної підготовки
для студентів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
спеціальності 032 Історія та археологія

ОДЕСА
ОНУ
2021

УДК 94(32+35)(076)

Л83

Автор:

О. М. Луговий, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Рецензенти:

Ю. А. Добролюбська, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та методології науки Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського;

О. А. Ручинська, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Рекомендовано до друку науково-методичною радою

ОНУ імені І. І. Мечникова.

Протокол №7 від 10.XII.2020 р.

Луговий О. М.

Л83

Історія Стародавнього Сходу : навч.-метод. посіб. до нормативної дисципліни професійної підготовки для студентів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності 032 Історія та археологія. Частина I / О. М. Луговий. – *Одеса : Одес. нац. ун-т імені І. І. Мечникова*, 2020. – 214 с.

ISBN 978-617-689-421-6

І частина навчально-методичного посібника до нормативної дисципліни професійної підготовки «Історія Стародавнього Сходу» містить тексти джерел, картографічний та ілюстративний матеріал і методичні рекомендації для вивчення історії Єгипту, Межиріччя та інших країн Близького Сходу від третього до першого тисячоліття до н.е.

Для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти факультету історії та філософії спеціальності 032 Історія та археологія, а також для всіх студентів, які вивчають історію.

УДК 94(32+35)(076)

ISBN 978-617-689-421-6

© Луговий О. М. 2021

© Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2021

Вступ	4
СТАРОДАВНІЙ ЄГИПЕТ ТА СХІДНЕ СЕРЕДЗЕМНОМОР'Я.....	6
Вступ до єгиптології	7
Історія Стародавнього Єгипту.....	17
Політична ідеологія Єгипетського царства	19
Організація державного управління. Вищі сановники	26
Давньоєгипетські писарі.....	42
Соціальна структура Єгипту Нового царства.	
Рабовласництво. Храмове господарство.....	47
Кризові періоди в історії Давнього Єгипту	55
Матеріальна культура Давнього Єгипту	60
Література до теми.....	64
СХІДНЕ СЕРЕДЗЕМНОМОР'Я В II-I ТИСЯЧОЛІТТЯХ ДО Н.Е. ...	70
Країни Близького Сходу у зовнішній політиці Єгипту	
часів Нового царства.....	71
Законодавство Іудейського царства	84
Співвідношення фінікійської, арамейської імперської,	
єврейської та архаїчної грецької абетки	110
Література до теми.....	111
СТАРОДАВНЯ МЕСОПОТАМІЯ	113
Політична історія та ідеологія країн Давнього Межиріччя	117
Законодавчі пам'ятки Давнього Межиріччя	137
Кодекс законів Хаммурапі.....	143
Ассирійські закони	175
Вавилон часів Нововавилонського царства	
та завоювання Вавилонії персами	186
Література до теми.....	190
ПЕРСИДСЬКА ІМПЕРІЯ АХЕМЕНІДІВ	194
Література до теми.....	210
Питання для підсумкового контролю	213

Передмова

«Історія Стародавнього Сходу» є одним із базових курсів підготовки фахівця-історика. Кілька тисячоліть історії Давнього Сходу вміщують в себе низку моделей формування і розвитку держави, стратифікованого суспільства, писемної традиції. Перші кроки роблять філософія, історична та природничі науки, мистецтво дипломатії, з'являються релігії із складною міфологією та величезними корпусами релігійних текстів, а слідом за ними і перші монотеїстичні культи. Лекційний курс «Історії Стародавнього Сходу» читається здобувачам бакалаврського рівня вищої освіти за спеціальністю 032 Історія та археологія на першому році навчання. Він охоплює історію Стародавнього Єгипту, Анатолії, Ізраїля та інших країн Близького Сходу, Межиріччя, Персії, Індії та Китаю. Частина I навчально-методичного посібника охоплює два перших модулі курсу «Історія Стародавнього Сходу». Хронологічні межі матеріалу, охопленого навчально-методичним посібником, складають період від формування відповідних цивілізацій (від межі четвертого та третього тисячоліть до н.е.) до початку елліністичного періоду. Відповідно у випадку із Єгиптом – до IV ст. до н.е., у випадку із Межиріччям та Персією – також до IV ст. до н.е., але лекційний курс для цього регіону передбачає також ознайомлення із історією держав Аршакідів та Сасанідів. Слухачі курсу знайомляться із розвитком державності в головних ареалах давньоєсхідних цивілізацій, взаємовпливами східних культур, особливостями світогляду їхнього населення. Студенти дізнаються про те, як археологічні матеріали та пам'ятки писемності вводились до наукового обігу.

Мета – ознайомлення студентів з фактичним матеріалом, джерелами зі стародавньої історії народів Близького Сходу.

Завдання посібника: надати студентам текстові матеріали та рекомендації по їх аналізу для ознайомлення з основними проблемами історії Стародавнього Сходу – проблемою формування державної влади, з особливостями соціальних відносин, проблемою джерел та хронології, з типовими рисами давньої східної культури; надати картографічний матеріал для забезпечення просторового сприйняття історичного процесу та візуальний матеріал для ознайомлення із матеріальною культурою суспільств Близького Сходу.

Процес вивчення дисципліни спрямований на формування елементів наступних **компетентностей**:

а) загальних (ЗК): постійне підвищення наукового рівня, розвиток загальнонаукового мислення;

б) фахових загальних (КФЗ): здатність проводити наукову оцінку інформації, отриману з історичних джерел та наукової літератури зі спеціальності; володіння знаннями про етапи суспільного розвитку та еволюцію політичного устрою, про основні тенденції соціально-економічного розвитку;

в) спеціальних фахових (КФС): мати знання про теорію та методологію історичної науки, закономірності розвитку світової і вітчизняної історії; здатність розуміти та використовувати фахові знання основних історичних процесів.

У результаті вивчення курсу «Історії Стародавнього Сходу» студент повинен

знати: основні віхи соціальної, політичної та культурної історії давньосхідних суспільств;

вміти: виявляти загальне та особливе у розвитку країн Стародавнього Сходу; працювати з письмовими джерелами.

СТАРОДАВНІЙ ЄГИПЕТ ТА СХІДНЕ СЕРЕДЗЕМНОМОР'Я

Тема 1. ВСТУП

Предмет історії Стародавнього Сходу. Географічні та хронологічні рамки. Періодизація. Загальне та особливе в розвитку стародавньосхідних народів. Основні концепції історичного розвитку країн Стародавнього Сходу. Внесок народів цих країн до світової історії та культури.

Лекція-бесіда передбачає постановку проблемних питань. Що ми розуміємо під поняттям Стародавній Схід? Які регіони до нього відносяться? Чому це поняття умовне? Якими є хронологічні межі історії Стародавнього Сходу і чому?

Розпочинати вивчення історії Стародавнього Сходу рекомендується від появи перших землеробських культур, від «неолітичної революції». Без цього немає можливості зрозуміти поступ до формування міської цивілізації, стратифікованого суспільства і врешті до формування держави. Більш детальний виклад історичного матеріалу стає можливим із часу появи писемних пам'яток, тобто з четвертого тисячоліття до н. е.

Окремою проблематичністю визначається питання про верхню хронологічну межу історії Стародавнього Сходу. Це пов'язано із загальною умовністю періодизації стародавньої і середньовічної історії на матеріалі всієї сукупності регіонів східних культур. Відповідно і верхня межа стародавньої історії виявляється різною для різних регіонів відповідно до динаміки місцевих історичних процесів. Складнощі додає перетин історії Стародавнього Сходу із історією Античної Греції. Якщо історію Давнього Єгипту зручно переривати приходом до влади македонської елліністичної династії Птолемеїв, то в історії Персії династія Селевкідів – це лише короткий епізод, після якого регіон позбувається більшості елліністичних впливів, а наступні династії Аршакідів та Сасанідів культурно-ідеологічно значною мірою були наступниками ахеменідської держави. Виклад, принаймні короткий, історії Парфії та Персії за цих династій варто зробити в цьому ж лекційному курсі.

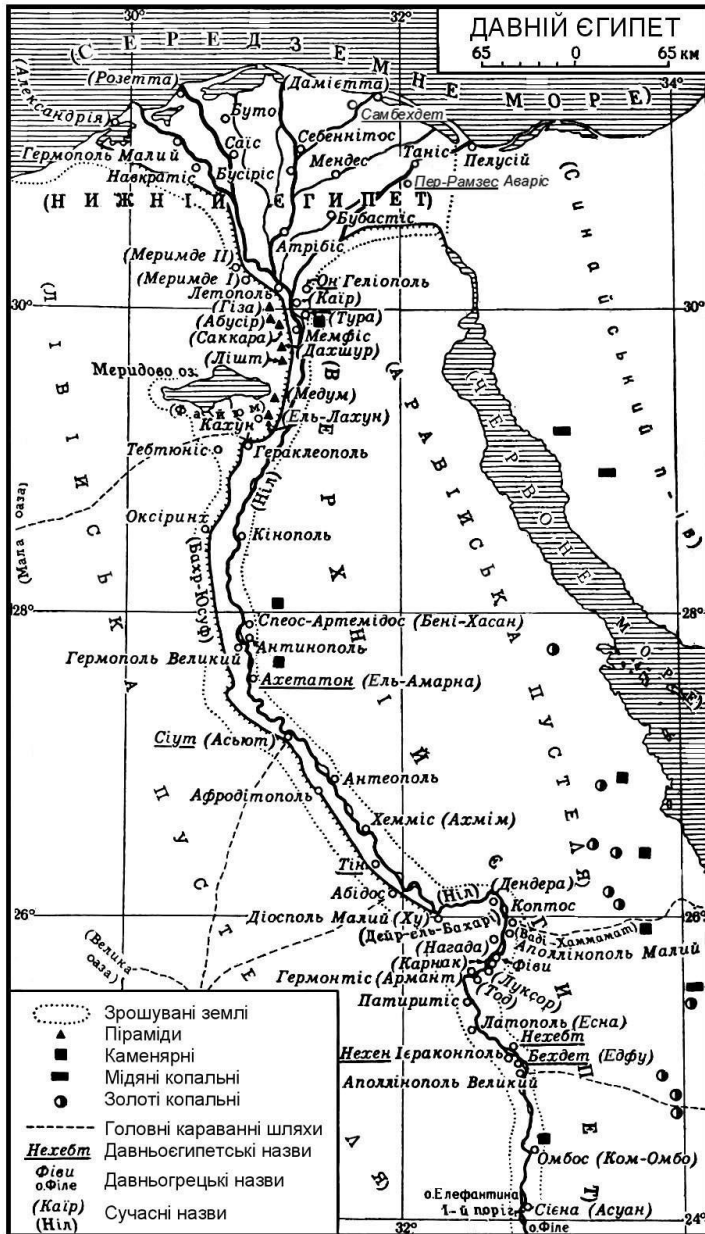
Тема 2. ВСТУП ДО ЄГИПТОЛОГІЇ

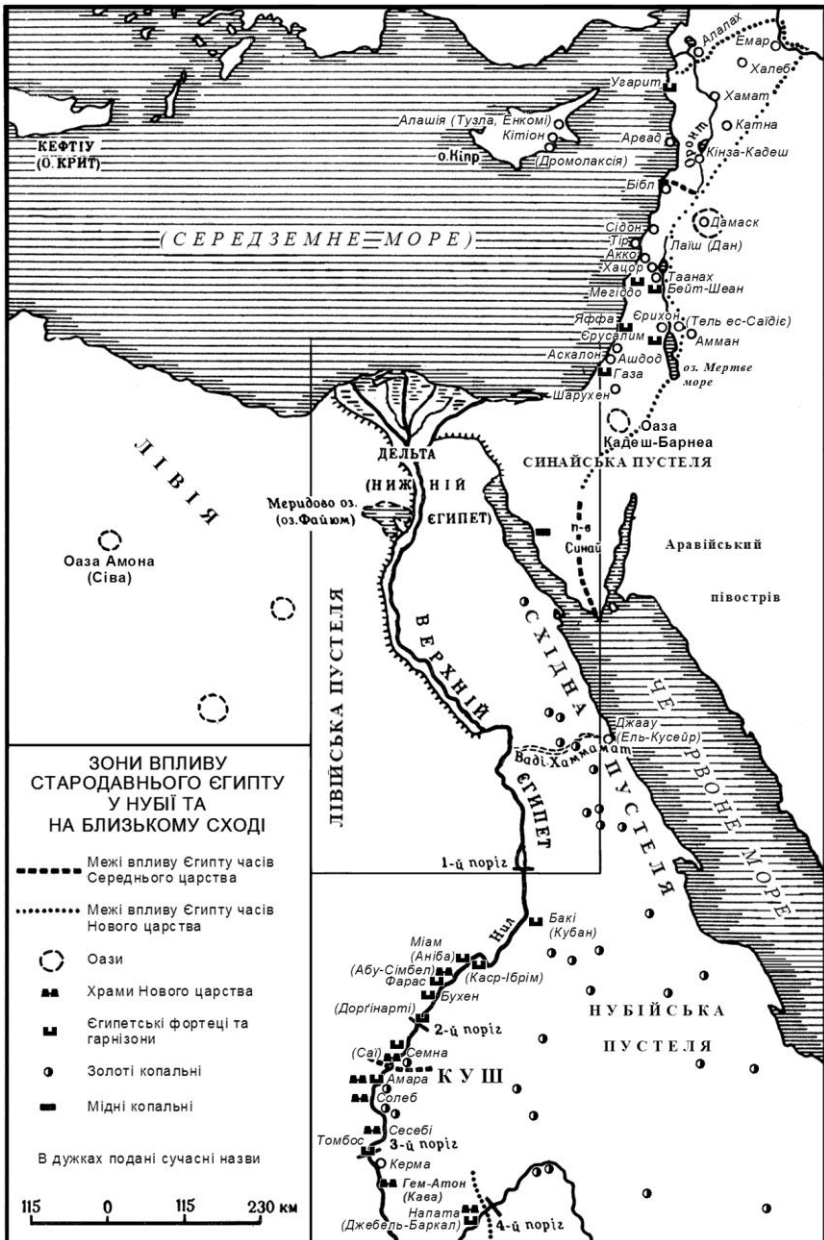
Природні умови і географічне положення Єгипту. Долина Нілу – один з найдавніших осередків землеробства. Періодизація історії. Стан джерельної бази. Давньоєгипетська писемність та її дешифрування. Археологічне вивчення Єгипту. Досягнення єгиптології за XIX-XX ст.

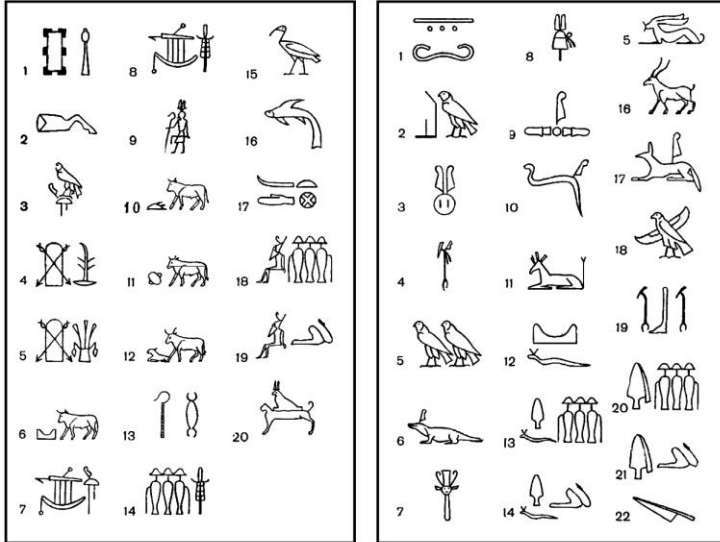
Лекційний матеріал. Першочергово, здобувачі мають усвідомлювати особливості просторового розміщення Єгипетської держави, рельєфу, природних ресурсів, розміщення міст та сполучень між населеними регіонами. Вивчення географії також дає можливість розібратися в адміністративному устрої Єгипту. Здобувачі мають усвідомити, яким чином природні умови та географічне положення долини ріки Ніл обумовили темпи розвитку цивілізації Давнього Єгипту та конкретні форми, які історичний процес приймав у цій місцевості. Для цього особливо важливим є ознайомлення із картографічним матеріалом.

Питання та завдання:

1. Охарактеризувати географічне положення Єгипту.
2. Яку роль в історії країни відігравала ріка Ніл?
3. Для чого був збудований канал Бахр-Юсуф
4. Яку роль в історичному розвитку Єгипту відігравала його оточенність пустелями?
5. Якими природними ресурсами забезпечений Єгипет?
6. Які народи та культури оточували зону давньоєгипетської цивілізації?
7. Наскільки далеко поширювався культурний і політичний вплив Давнього Єгипту і що визначало межу цього впливу?
8. Які ресурси могли приваблювати єгиптян у сусідніх країнах?
9. Якими були конкретні форми впливу Давнього Єгипту у сусідніх країнах

Ієрогліфічні позначення – «герби» номів

(за: Helck W., Otto E. Kleines Wörterbuch der Ägyptologie. – Wiesbaden, 1956. – S. 109, 113)

В дужках подано еллініські назви

Номі Та-Меху (Нижнього Єгипту)

1. Білі стіни (Мемфіський)
2. Стегно (Летопольський)
3. Захід (Лівійський)
4. Передня Нейт (Просопіський)
5. Задня Нейт (Саїський)
6. Гірський бик (Ксоїський)
7. Західний гарпун (Метеліський)
8. Східний гарпун (Тронопольський)
9. Анджеті (Бусіріський)
10. Чорний бик (Атрібський)
11. Заколотий бик (Леонтопольський)
12. Божественне теля (Себенітський)
13. Непереможний владитель (Геліопольський)
14. Східний поставець
15. Ібіс (Гермополя Малого)
16. Дельфін (Мендесський)
17. Трон (Діосполя Нижнього)
18. Передня область царівни (Бубастіський)
19. Задня область царівни (Пелусійський)
20. Согд (Аравійський)

Номі Та-Шемау (Верхнього Єгипту)

1. Земля лука (Елефантінський)
2. Ноші Гора (Аполлонопольський)
3. Фортеця (Єракнопольський)
4. Скіпетр (Фіванський)
5. Два соколи (Коптосський)
6. Крокодил (Тентіріський)
7. Хатор (Діосполя Малого)
8. Велика земля (Тінітський)
9. Мін (Панопольський)
10. Змій (Антеопольський)
11. Сетх (Іпселітський)
12. Гора змія (Єраконський)
13. Переднє дерево змія (Сіутський)
14. Заднє дерево змія
15. Засць (Гермопольський)
16. Газель
17. Пес Анубіс (Кінонопольський)
18. Летючий сокіл (Анкіронопольський)
19. Два скіпетри (Оксірінхський)
20. Переднє дерево (Гераклеопольський)
21. Заднє дерево
22. Ножі (Афродітопольський)

Питання та завдання:

1. Що собою являли «номи» Давнього Єгипту?
2. Яку роль відігравали «номи» в системі управління Єгипетської держави? Як ця роль змінювалася в часі?
3. Чим можна пояснити живучість системи номів?

Джерельна база з історії Стародавнього Єгипту забезпечена усіма головними типами джерел. Археологічні джерела походять із розкопок поховальних пам'яток, в меншій мірі із археологічних досліджень поселень та міст.

Писемні джерела збережені як на давньоєгипетських папірусах, так і в написах на стінах храмів та гробниць. Специфіка джерельної бази з історії Стародавнього Єгипту полягає у її надмірній фрагментованості. Функцію носія безпосередньо історичної інформації, історичного наративу, серед цих текстів виконують «списки царів»: Палермський камінь, Абідоські списки, Саккарські списки, Турінський царський папірус тощо; виклади правління фараонів на стінах збудованих ними храмів (наприклад, «літопис» Тутмоса III); «автобіографії» царських вельмож в їх похованнях. Однак цим історичний наратив в єгипетській літературі фактично вичерпується, що породжує числені проблеми із реконструкцією подієвої політичної історії Єгипту. Тим не менш наявні числені тексти, що дають можливість проаналізувати державницьку ідеологію, соціальний статус та ментальність представників вищих станів суспільства. Крім того єгипетська література насичена текстами релігійного, природничого повчального (і повчально-публіцистичного), белетристичного характеру. Таким чином, найкраще джерелами забезпечені питання єгипетської культури, релігії. Порівняно нечисленими є тексти законодавчого характеру (повноцінні законодавчі збірки просто відсутні) та актовий матеріал. Це призводить до недостатньої забезпеченості джерельним матеріалом історії не тільки єгипетського господарства, торгівлі, але й поземельних та суспільних відносин, зокрема проблеми рабовласництва. Втім окремі пам'ятки в цих категоріях теж присутні.

Важливими є також свідчення грекомовних та латиномовних джерел, що походять з античного Середземномор'я та збереглися часто у пізніх копіях та цитатах. Так наприклад лише в цитатах у більш пізніх авторів до нас дійшли історичні тексти єгипетського жерця II ст. до н.е. Манефона. Надзвичайно важливу інформацію про зовнішньополітичну діяльність єгипетських царів зберегли клинописні таблички Амарнського архіву.

Аналіз історіографії вивчення історії Давнього Єгипту починається із огляду загальних відомостей про неї в текстах античного часу, середньовічних мусульманських, візантійських та західноєвропейських авторів, в біблійній традиції. Цікавість до пам'яток Давнього Єгипту підігрівали розповіді та замальовки

мандрівників, зокрема українського ученого та паломника XVIII ст. Василя Григоровича-Барського.

Підвалини під справу вивчення мови та писемності давніх єгиптян заклав у XVII ст. єзуїт Афанасій Кірхер, котрий першим обґрунтував зв'язок між мовою єгипетських християн-коптів та мовою давніх єгиптян. Однак головний внесок належить лінгвістам з різних країн, які вивчали Розетській камінь та особливо Жану-Франсуа Шампольйону.

XIX століття – це також час масштабного археологічного вивчення Єгипту поряд із поступовим становленням нормативів давньоєгипетської археології. Варті уваги імена Іпполіто Росселіні, Огюста Марієтта, Гастона Масперо, Вільяма Метью Фліндерс-Пітрі, Карла Ріхарда Лепсіуса, Джеймса Генрі Брестеда, Говарда Картера, Мухаммеда Закарії Гонейма та Захі Хавасса. В Російській імперії наукова єгиптологія починається з досліджень В. Голєніщева та Б. Тураєва. Історія української єгиптології нараховує не так багато імен, тим важливіше згадати внесок О. Коцейовського, С. Доніча, М. Антоновича, Є. Черезова.

Писемність

Перед самостійним ознайомленням із джерелами з історії Давнього Єгипту необхідним є розуміння того, яка знакова система дала можливість носіям єгипетської культури зафіксувати свої тексти і які труднощі постають перед дослідниками. Відповідно здобувачам пропонується мінімально і поверхово ознайомитись із прикладами єгипетської писемності.

Основу давньоєгипетської писемності складала фонетична система письма. Фактично перший алфавіт створили саме єгиптяни. Однак вони ніколи не використовували лише фонетичну систему, але комбінували її зі силабічним (складовим) письмом та ідеограмами – так званими детермінативами. З точки зору стилю написання текстів виділилися такі форми писемності як ієрогліфіка, ієратика та демотика. Все три зберегалися аж до пізньої античності, коли традиція перервалася разом із закриттям єгипетських храмів в результаті поступу християнізації. Останні зразки датуються IV ст. н.е. В подальшому мова єгиптян-коптів перейняла грецький алфавіт.

ЄГИПЕТСЬКИЙ АЛФАВІТ ТА ЙОГО ФОНЕТИЧНІ ЕКВІВАЛЕНТИ			
Ієрогліф	Звук	Транскрипція, прийнята єгиптологами	Коптські відповідники
	^х а	ʒ	ⲁⲁ, ⲐⲐ
	і, й	ἰ	ⲓ
	і, й	y	
	ґа	(	ⲐⲐ
	ў	w	ⲟϣ, ϣ
	б	b	ⲃ
	п	p	ⲡ
	ф	f	Ⲥ
	м	m	ⲙ
	н	n	Ⲏ
	р	r	Ⲣ, ⲗ
	х, г (гортанний)	h	Ⲩ
	х, г (фарингальний)	ḥ	Ⲫ
	х (велярний)	ḫ	
	х (палатальний)	ḥ	
	с	s	ⲥ, Ⲛ
	с	s	Ⲧ
	ш	š	Ⲩ
	к (велярний)	ḳ	Ⲣ
	к (палатальний)	k	Ⲣ
	г	g	Ⲣ
	т	t	Ⲣ, ⲗ
	ч	ṯ	Ⲣ
	д	d	Ⲣ, ⲗ
	дж	ḏ	Ⲣ, ⲗ

Поширені детермінативи

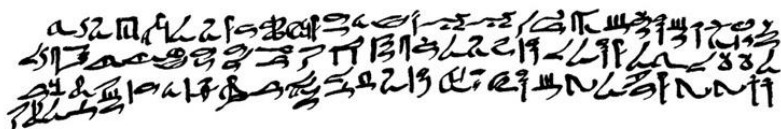
чоловік, людина	риба
жінка	змія, хробак
люди	дерево (рослина)
дитина, юнак	рослина, квітка
старий, спиратися	или вино, плоди, сад
посадовець, вельможа	ліс, дерево
(XVIII дин. або) померлий, шанований	зерно
бог, цар	или зерна
або цар	небо, вгорі
бог, цар	сонце, світло, час
або богиня, цариця	ніч, темрява
високий, радіти, підтримувати	зірка
вихваляти, молити	вогонь, готувати їжу
сила, зусилля	повітря, вітер, плисти
істи, пити, говорити, думати, відчувати	камінь
підіймати, нести	мідь, бронза
ослаблий	пісок, мінерали
ворог, іноземець	вода, рідина
ворог, смерть	( ) водойма
або смерть, поховання	зрошувана земля
мумія, образ	( ). земля
голова	шлях, мандри, місце
волосся, нещастя, сумувати	пустеля, чужа країна
око, бачити	іноземний
дія або стан очей	місто, поселення, Єгипет
( ) ніс, запах, радість, презирство	будинок, будівля
	двері, відчиняти
	скриня, домовина
	гробниця, носі, цинівка

	вух о, чути		човен, корабель, плавання
	зуби, гризти		св'ященний човен
	сила, зусилля		одяг, льон
	пропозиція, дарунок		документ, зв'язувати
	рука, припинити		мотузка, дії з мотузкою
	охопити, обійняти		ніж, різати
	фалос, породити, мочитися		плуг, орати
	нога, дія ногою		ламати, ділити, перетинати
	іти, бігти		чаша
	повертатися		посудина, змащувати
	кінцівка, плоть		горщик, посудина, напої
	пухлина, хвороба, пахоші		хліб, випічка
	виділення		хліб, пиріг, приношення
	худоба		св'ято
	дикий, злий, Сет		книга, письмо, абстрактне поняття
	шкіра, тварина		ім'я царя
	птаха, комаха		один, вказаний предмет
	малий, поганий, слабкий		декілька, багато
			заміна для складних ієрогліфів

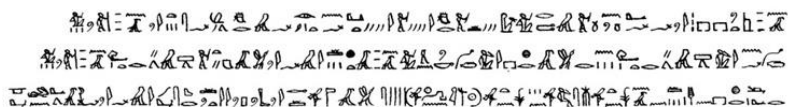
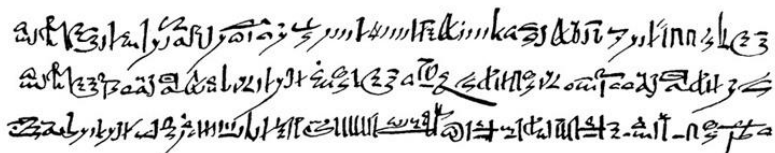
Позначення чисел на письмі

1	1	10,000	
10	10	100,000	
100	100	1,000,000	
1,000	1,000		

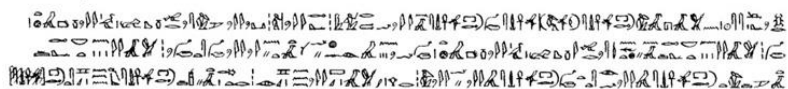
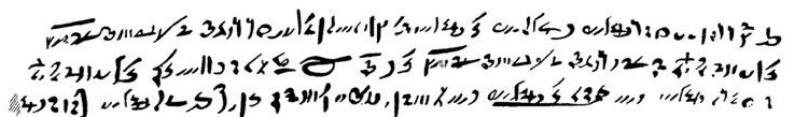
Для письма на папірусі окрім ієрогліфів використовували також дві скорописні системи письма: ієратика та демотика.

Книжна ієратика XII династії

Канцелярська ієратика XII династії

Книжна демотика III століття до н. е.

Зразки ієратики та демотики з ієрогліфічними відповідниками

Gardiner A. Egyptian Grammar. Being an introduction to the Study of Hieroglyphs. 3rd ed. Griffith Institute, Ashmolean Museum, Oxford. 2001.

Тема 3

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО ЄГИПТУ

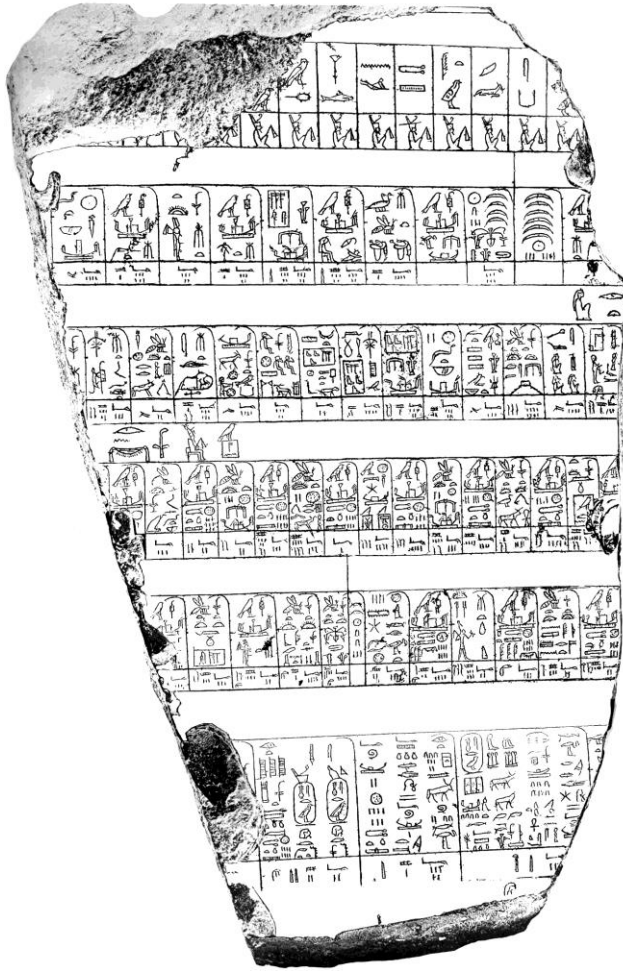
Додинастичний період. Утворення централізованої держави. Раннє Царство та його характерні риси. Стародавнє Царство. Влада фараона, державний апарат, релігійна ідеологія. Будівництво пірамід. Зовнішня політика. Тимчасова загибель Єгипту і відродження в другій половині III тис. до н. е.

Середнє царство: об'єднання Єгипту, особливості соціального устрою. Розвиток економіки. Єгипет під владою гіксосів.

Визволення Єгипту від гіксосів і консолідація країни. Зовнішньополітична діяльність фараонів та перетворення Єгипту у світову державу в сер. II тис. до н. е. Посилення жрецтва. Релігійно-політична реформа Ехнатона. Єгипет за правління XIX династії. Єгипет в I тис. до н. е. (Пізнє Царство) – держава під владою іноземців.

Лекційний виклад теми мусить охоплювати не менше двох пар. Матеріал викладається в хронологічному порядку, починаючи із дописемного періоду, із характеристики єгипетського неоліту та енеоліту, додинастичного періоду (культури Бадарі та Негада). Аналіз кожної епохи єгипетської історії (Раннє, Давнє царства, Перший перехідний період, Середнє царство, Другий перехідний період, Нове царство, Пізнє царство) передбачає розкриття особливостей політичного устрою, проблем соціальної структури та культури, а крім того – стан джерельної бази та вивченості кожного відповідного періоду.

Важливо не лише викласти цикл подій історії Давнього Єгипту, слідуючи за переліками династій та фараонів, але також продемонструвати фактори, що вплинули на розвиток культури та державності Єгипту, вказавши на проблемні питання, які досі залишають простір для дослідження.

«Палермський камінь», фрагмент царського списку часів
П'ятої династії, що охоплює правління перших п'ятих династій.

Зберігається у Палермському археологічному музеї

Переклад див.: Древнеегипетская летопись («Палермский камень») /
пер. Н. С. Петровского // Хрестоматия по истории Древнего Востока.
М., 1963. С. 14-26; Черезов Е. В. Древнейшая летопись «Палермский
камень» и документы Древнего царства Египта // Древний Египет. М.,
1960. С. 261-272.

ПОЛІТИЧНА ІДЕОЛОГІЯ ЄГИПЕТСЬКОГО ЦАРСТВА

Для вивчення державної системи та ідеології, що її підкріплювала, класичним текстом завжди було «Повчання Гераклеопольського царя». Цей текст, створений у Перший Перехідний період, дає можливість заглибитись у світогляд правителя Єгипту, дослідити тип ідеального царя, властивий давньоєгипетській культурі, його уявні функції та обов'язки. Наступним кроком є співвіднесення цього ідеального типу із звітами, хай наскільки неправдивими, про реальну діяльність царів, наприклад із промовою Камоса чи з Анналами Тутмоса III. Таке порівняння надасть змогу здобувачам набути навичок внутрішньої критики ідеологічного документу, співставити теоретичний текст та наративну пам'ятку як два типи джерел, провести діхронічний аналіз державної ідеології, враховуючи, що зазначені тексти належать до різних історичних періодів.

З «Повчання гераклеопольського царя своєму синові царю Мерікара»

Текст зберігся в трьох ієратичних папірусах епохи Нового Царства (XVIII династії), оригінал яких походить з часів Першого перехідного періоду між Стародавнім і Середнім царствами. Основний текст зберігається в Державному Ермітажі (Санкт-Петербург, папірус №1116А). Неповні тексти також містяться на папірусах Carlsberg VI Копенгагенського університету та №4658 (I-I-б.86) Музею образотворчого музею імені О. С. Пушкіна (Москва), а також на остраконі №1476 з Дер ель-Медіни (Французький інститут східної археології в Каїрі). Ім'я царя, який повчає свого сина, збереглося лише частково. Скоріше за все його звали Хеті і він був п'ятим фараоном «дому Хеті» - Ахтоєм III, першим фараоном гераклеопольської X династії за переліком Манефона. Правив цей Хеті у XXI ст. до н. е. Він продовжував боротьбу з кочовиками, які жили на схід від Дельти, підкорив район Мемфісу, що дозволило його наступнику, Мерікара, перенести свою резиденцію до цього міста, столиці фараонів кількох династій Давнього царства. На східному кордоні були побудовані міста-фортеці. Забезпечивши рубежі країни, Хеті III зайнявся організацією управління, бо в країні було далеко не спокійно. Про зростання внутрішніх суперечностей розповідає його повчання, в якому цар перестерігає свого наступника від ворогів державної влади. Повчання дає цінний матеріал для того, щоб судити про політичну ідеологію, організацію держави та соціальну

структуру в кінці III тисячоліття до н. е. Початок тексту зіпсований. Можна, проте, визначити, що мова йде про заходи, які цар радить синові вживати щодо повсталих підданих.

Український текст за російським перекладом М. Е. Матъє з скороченнями зіпсованих і неясних місць: *Хрестоматія з історії Стародавнього світу*. К., 1953. с. 42-45. Переклад виконано за виданням: *Голенищев В. С. Папирусы 1115 и 1116 Императорского Эрмитажа*, СПб, 1913. Див. також: *Демидчик А. Е. Безымянная пирамида. Государственная доктрина древнеегипетской Гераклеопольской монархии*. СПб., 2005 (зокрема повний російський переклад на с. 192-202). Англійський переклад: *The Instruction addressed to King Merikare // Ancient Egyptian Literature / M. Lichtheim. Vol. 1. The University of California Press, 1973. P. 97-109.*

[Початок повчання, що його цар Верхнього і Нижнього Єгипту Ахтой написав] для свого сина Мерікара...

...Підбурювач – це шкідник, знищ його, убий [його], зітри його ім'я, [знищ] його близьких, вигуби пам'ять про нього і про його людей, що люблять його. Неспокійна людина – це смута для городян, бо вона створює дві партії серед молоді...

Хай будеш ти праведним перед богом... Будь вправний в мові... і ти переможеш, бо язик це... зброя (царя). Сильніша мова, ніж усяка зброя... Мудрець – це [захист] для князів, не поборють його, не трапляться [брехня] в його присутності, бо приходить до нього істина готовою, подібно реченню предків.

Иди за прикладом твоїх батьків, твоїх предків... ось, їх слова лежать в писаннях – відкрий, читай, пильний премудрості, бо з учня стає умілець.

Не будь злим, самовладання прекрасне, створюй свої пам'ятники своєю любов'ю, збагачуй... і городян, і подякують за дари... вихваляючи за твою благість, молячись за твоє здоров'я.

Поважай вельмож і піклуйся про твій народ. Зміцнюй твої кордони і твою країну, – бо добре творити для прийдешнього... Злочинець той, що захоплює собі землю беззаконно. Хто заздрить (тому,) (що) інші мають – це дурний, бо проходить [життя] на землі, не довге воно, а хто залишає [добру] пам'ять про себе – це щасливий... Чи є [людина], що живе вічно?..

Звеличуй твоїх вельмож, і вони виконають твої постанови. Той, хто забезпечений у своєму домі, – безсторонній, бо він багатий і не терпить нужди. А бідняк не говорить згідно з істиною. Несправедливий той, хто говорить «я хочу!». Він прихильний до того,

кого він любить, він схиляється до власника його приносин. Могутній цар, що має почит, славен багатий знатними. Говори істину у своєму домі, і вельможі в країні боятимуться тебе...

Твори істину, і ти залишишся на землі. Заспокой плачущого, не утискуй вдову, не відстороняй людину від майна її батька, не усувай вельмож з їх посад. Не вбивай – це не корисно для тебе, але карай ударами і ув'язненням, і тоді ця земля процвіте, за винятком бунтівника, чий намір відкрити, тому що бог знає підбурювача і бог карає його гріхи його кров'ю... Але не вбивай людини, достоїнства якої ти знаєш, з якою ти співав писання...

Читай про суд... перед богом і йди спокійно в «Місце таємниче»¹, бо коли іде душа до місця, яке вона знає, не відхиляється вона від шляхів вчорашніх, і ніякі чари не вдержать її... А судді, які судять грішників, – знай, не лагідні вони в той день судилища нещасних, в час виконання їх обов'язків. Горі засудженому! ...Не надійся на довгість літ, бо вони дивляться на життя, як на годину. Коли залишається людина після смерті, діла її складені купою перед нею. Перебування там вічне. Дурний, хто легко ставиться до цього. Але той, хто досяг цього, не роблячи гріха, – буде там, подібно до бога, сміливо ступаючи, подібно до «Владики вічності»².

Піднімай молодих воїнів, хай возлюбить тебе столиця... Підвищуй твоїх вельмож, висувай твоїх [воїнів], збільшуй [число] молодих воїнів, що йдуть за тобою, давай їм майно, даруй землю, нагороджуй скотом.

Не роби різниці між сином знатного і простою людиною, залучай людину по її ділах, хай творяться всі ремесла...

Оберігай твій кордон, будуй твої пам'ятники. Загони робітників корисні для свого пана. Створюй [прекрасні] пам'ятники для бога; через те житиме ім'я того, хто це зробить...

Відвідай храм, мовчи про таїнства, входи у святилище, їж хліб у домі бога. Наповнюй жертовник, збільшуй хліб, умножуй щоденні жертви, корисно це для того, хто робить.

Зміцнюй твої пам'ятники відповідно до твоєї могутності, бо один день дасть вічність, одна година прикрашає для майбутнього. Бог знає творячого для нього...

Воїни відбиватимуть воїнів, подібно до пророкованого предками про це: «Єгипет воює на кладовищі». Не руйнуй гробниць, бо я зробив подібне, і трапилось подібне ж [зі мною], подібно до того,

---

¹ Загробний світ.

² Бог Осіріс.

як трапляється з тим, хто порушив подібне перед богом. Не чини погано з Півднем³, бо ти знаєш пророкування столиці про це... я захопив це подібно до потоку води... Добре творити для прийдешнього. Ти хороший з Півднем⁴, приходять до тебе носильники вантажів з приносами. Я робив те саме, що й предки... Будь задоволений своїм хлібом і своїм пивом. Доставляється до тебе червоний граніт без перешкод. Не руйнуй пам'ятників іншого, але ламай камінь в Ра-ау.

Немає ворогів всередині твоїх кордонів!.. Я приборкав увесь Захід, аж до просторів Фаюму... Не повстане бунтівник, (поки) тобі не зробить погано Ніл – не вийде⁵. Податки Півночі будуть у твоїй руці...

Так говори про кочовика. Ось – мерзенний азіат, погане місце, в якому він перебуває, – бідне на воду, трудне, бо багато дерев; дорога там тяжка, бо гори. Він не живе на одному місці, ноги його бродять через достачу. Він воює від часу Гора. Він не перемагає, але і не переможений. Він не сповіщає про день битви, подібно до злодія, що уникає загонів...

Будуй укріплені поселення на Півночі. Адже не мале ім'я людини в її вчинках. Не шкодять укріпленому місту... Збагачай жертовники, шануй бога. Не говори, що це – слабкість серця, і не розпускай своїх рук, працєю бадьоро... Нема нікого без ворога. Правитель Обох Берегів⁶ мудрий, і цар, що має вельмож, – не неук, він – розумний вже від народження, і підніс його бог над мільйонами людей...

Покоління людей проходять... Шануй бога на шляху його. Висікають з каменю, творять з бронзи... Душа йде до місця, яке вона знає. Укріпи твоє житло на Заході⁷, прикрашуй твоє місце на кладовищі, як праведник, як творящий істину. В цьому – заспокоєння людських сердець. Твори для бога, хай сотворить він тобі подібне, – жертвами, що наповнюють олтарі, і написами – це збереження твого імені, бо знає бог творящого для нього.

Зберігай людей, стадо бога. Створив він небо і землю на їх бажання, знищив він жах води, створив повітря, щоб жили їх ніздрі. Це

---

³ Дослівно: зі «стороною південного вельможі», тобто з Фіванським номом, незалежним від Х династії

⁴ Дослівно: з «Південною стороною». Тут йдеться про вірні Х династії номи на південь від Фів.

⁵ Тобто не буде низького розливу, отже, і голоду.

⁶ Єгипту.

⁷ Гробницю.

– подоби його, що вийшли з тіла його⁸. Він сходить на небо за їх бажанням. Він створив для них трави, скот, птахів і риб, щоб годувати їх. Він убив своїх ворогів, знищив своїх дітей, бо вони замислили вчинити заколот. Він створив світ на бажання їх і пливе [по небу], щоб бачити їх. Він воздвиг святилище позаду них, плачуть вони – він чує. Він створив для них правителів природжених – підтримку, щоб підтримувати спину слабого. Він створив для них чари, як зброю для відбиття грядущих [бід], сни вночі і вдень. [Але] він убив бунтівника, подібно до того, як поразив людина свого сина заради свого брата. Бо бог знає кожне ім'я.

Хай не зробиш ти зла моїми устами, що дають всякі правила про царя! Тримай лице твоє (прямо), стій як людина! Хай досягнеш ти мене без свого обвинувача!⁹ Не вбивай нікого близького до тебе... Збуди любов до себе в усій країні. Поведінка добра – це пам'ять!..

Ось, я сказав тобі мої найкращі думи¹⁰, закріпи їх твердо перед твоїм лицем!

Війна фараона Камоса з гіксосами

Дерев'яна табличка, знайдена в околицях Фів у 1908 р. експедицією, організованою на кошти лорда Карнарвона, і через те названа «табличкою Карнарвона». Цей текст, одна з небагатьох пам'яток, що описують боротьбу Єгипту за визволення від панування гіксосів, являє собою шкільну копію офіційного документа, продовженого «Другою стелою Камоса», знайденою у Фівах та збереженою у музеї Луксору. Цим пояснюються неясності, пропуски тексту і помилки. Камос – останній фараон XVII династії, який продовжив боротьбу з гіксосами, почату його старшим братом і попередником Секененра.

Український текст за перекладом російською І. С. Кацнельсона: Хрестоматія з історії Стародавнього світу. К., 1953. с.60-61. Переклад виконано за публікацією: Gardiner A. H. The defeat of the Hyksos by Kamose: the Carnarvon tablet, №1 / The Journal of Egyptian archaeology. London, vol. III, 1916. P. 95-116.

ПРОМОВА КАМОСА. Рік 3... Цар Верхнього і Нижнього Єгипту Уадж-Хепер, [син Ра], Камос, якому дано життя навіки як чудовому царю. Зробив його Ра справжнім царем і подарував йому

⁸ В тексті – «з яйця», тобто таких царів, які від народження вже призначені правити Єгиптом.

⁹ Тобто нехай проживеш ти без обвинувачення в будь-чому.

¹⁰ В оригіналі – «...найкраще мого тіла».

перемогу воістину. І от сказав його величність у своєму палаці раді вельмож, які були при ньому: – «[Коли б] я знав, навіщо моя могутність, коли один володар в Аварісі, а другий в Куші¹¹. Я сиджу разом з азіатом і нубійцем, і кожний (з них) держить свою частину в Єгипті, ділячи землю зі мною... Дивіться, він володіє Гермополем¹², не лишається ні одної (задоволеної) людини, бо люди пригнічені працею на азіатів. Я зітнуся з ним [ворогом] і розпорю йому живіт. Моє бажання визволити Єгипет і поразити азіатів».

ВІДПОВІДЬ ВЕЛЬМОЖІ. «Дивись, азіати вдержують Кус¹³ і тримають народи в однаковому становищі, але ми забезпечені владою над Єгиптом. Елефантіна сильна, і середина країни належить нам [дослівно – з нами] аж до Кус. Виорюються для нас кращі їхні поля, бики наші в Дельті, полба доставляється для наших свиней¹⁴. Не відбирають биків наших... Він володіє країною азіатів, а ми Єгиптом. Якщо прийдуть і нападуть на нас, то ми будемо діяти [тоді] проти нього». І от вони [поради] були не до впадоби його величності.

ДРУГА ПРОМОВА КАМОСА. «Щодо вашої думки, [то вона] противна мені, і я буду битися] з азіатами. Вся країна [проголосить мене переможним правителем]¹⁵ у Фівах: «Камосом, який захистив Єгипет».

ОПОВІДАННЯ ПРО ВОЄННІ ДІЇ. Вирушив я переможно вниз рікою, щоб розбити азіатів згідно з наказом Амона, помисли якого справедливі. Хоробре моє військо рухалося передо мною подібно до палаючого вогню. Допоміжні загони маджаїв¹⁶ були нашим авангардом (?), щоб вишукувати азіатів і знищувати місця їх перебування. Схід і Захід приносили жир, і військо було забезпечене продовольством повсюди. Послав я сильний загін маджаїв (вперед)...., а сам проводив час, облягаючи (?) Теті, сина Піопі¹⁷ в Ноферусі¹⁸. Я не дав утекти йому і відбив азіатів... Провів я ніч на кораблі своєму, і

¹¹ *Куш* – Нубія.

¹² *Гермополь* – єгипетськ. Шмун – головне місто 15-го ному Верхнього Єгипту. Центр культу бога місяця і письма – Тота.

¹³ *Кус* – головне місто 14-го ному Верхнього Єгипту.

¹⁴ Ці фрази вказують, що в даний час влада гіксосів уже підупала, вони змушені були платити данину єгиптянам і дозволяти їм пасти свою худобу в Дельті.

¹⁵ По смислу відновлено А. Гардінером.

¹⁶ *Маджаї* – племена, що населяли Північну Нубію; з них в Єгипті ком-плектувались загони найманців.

¹⁷ Очевидно, син останнього царя гіксосів Піопі-Апофіса.

¹⁸ *Ноферусі* – місто на північ від Гермополя, недалеко від нинішнього Ком-ель-Ахмара.

радісне було серце моє. На світанку був я над ним наче сокіл. Коли настав час «запаху рота» (?)¹⁹, я погнав його і зруйнував стіну його і перебив людей його, я примусив його жінку спуститися до берега ріки. Солдати мої були наче леви з своєю здобиччю, із своїми рабами, стадами, жиром і медом і ділили свої речі, причому раділи серця їх.

(Далі йде кілька зіпсованих і незв'язних фраз, які не піддаються перекладу, потім текст уривається).

Питання та завдання:

1. Дайте узагальнену характеристику ідеального царя Давнього Єгипту. Що входило до його обов'язків?
2. Порівняйте образ ідеального царя за «Повчанням гераклеопольського царя» та тексти «стели Камоса» або на вибір інших фараонів Давнього Єгипту – в якій мірі ідеал впливав на реальну діяльність фараонів або на їх способи репрезентації цієї діяльності?

---

¹⁹ Якась пора дня, найімовірніше – сніданок.

ОРГАНІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ. ВИЩІ САНОВНИКИ

Наступний і найзначніший з доступних для дослідження блоків документів, стосується діяльності посадовців царського апарату, полководців, номархів тощо. Більшість таких документів походить з вельможних поховань і представлені їх автобіографіями. Цей тип джерел також носить суб'єктивно наративний характер, але завдяки своїй масовості та тому факту, що він стосується реальних персоналій та реальних історичних подій, це чи не єдиний тип джерел, здатний наситити історичним фактажем лаконічні повідомлення царських переліків щодо правління того чи іншого фараона. Ці ж тексти дають можливість ознайомитись із структурою адміністративних посад різних періодів.

Особливу важливість в останньому контексті мають інструкції верховного візира, чаті, які збереглися в декількох екземплярах в похованнях вельмож. Це – унікальний загалом для давньоєгипетської літератури текст, котрий детально перераховує функціональні обов'язки посадовця, котрий займав найвищу ланку в управлінні державою.

Положення про службові обов'язки верховного сановника

Текст зберігся в трьох ієрогліфічних списках на стінах фіванських гробниць верховних сановників (чаті – «візирів») Рехміра, Усера і Аменемопета (XVI-XV ст. до н.е.). Він визначає порядок службової діяльності і права та обов'язки верховного сановника Верхнього Єгипту, що виступає в інструкції не як глава „об'єднаних відомств”, а як безпосередній верховний вершитель справ, який займається найрізноманітнішими питаннями центрального і місцевого управління, аж до найменших, у підвідомчій йому половині держави. Спеціальні адміністративні терміни й звороти, а також пошкодження роблять багато місць тексту важкими для розуміння й перекладу.

Український текст за російським перекладом Ю. Я. Перельолкіна: Хрестоматія з історії Стародавнього світу. К., 1953. С. 76-81; Історія Стародавнього Світу: практикум / Ю. М. Гроссман, І. А. Лісовий. Львів, 1985. С. 42-46.

*Порядок службового прийому у верховного сановника
Положення про те, як має засідати градоначальник і верховний
сановник Фів в резиденції, в палаті верховного сановника*

Щодо всього, що робитиме цей сановник, коли верховний сановник буде слухати в палаті верховного сановника, то він сидітиме на сидінні з спинкою, на підлозі буде циновка, на ній плетінка, за його спиною шкіряна подушка, під його ногами шкіряна подушка, на ньому... поруч з ним жезл; перед ним буде розкладено 40 шкіряних сувоїв [з законами], по обидва боки перед ним будуть вельможі, які належать до числа 10 верхньоєгипетських, праворуч від нього буде начальник приймального чертога, ліворуч від нього – завідуючий прийомом [?], поруч з ним – писарі верховного сановника.

Один буде говорити [?] після [?] другого, [після] кожного [хто стоїть] проти нього. Будуть вислуховувати один по одному, не допускаючи, щоб того, хто прийшов останнім, вислухали раніш від того, хто прийшов першим. Якщо той, хто прийшов першим, скаже: «Поруч зі мною нема нікого, кого слід би було вислухати [?]», то він буде схоплений довіреними верховного сановника.

Доповіді верховному сановникові

Йому доповідатимуть про замикання заборів у належний час і відмикання їх у належний час. Йому доповідатимуть про стан фортець півдня і півночі.

Коли буде виходити все, що має право на вихід з палацу, його повідомлять [про те], коли буде входити все, що має доступ в палац, його повідомлять [про те]. Щодо всього, що має доступ, і всього, що має право на вихід на територію резиденції, коли вони будуть входити і коли вони будуть виходити, це його довірений впускатиме й випускатиме їх.

Йому доповідатимуть начальники сотень [чиновники] шенту і начальники ... про свої справи.

Відвідання верховним, сановником фараона

Потім він увійде вітати володаря, хай він буде живий, цілий і здоровий. Він [?] доповісти йому про стан обох [єгипетських] країн в його домі щодня. Він увійде в палац одночасно з начальником скарбниці. Той спиниться біля північного стовпа для прапорців. Потім верховний сановник вийде з дверей палацу. Тоді начальник скарбниці зустрине його і доповість йому ось що: «Всі твої справи в повному порядку; всі службові особи доповіли мені ось що: „Всі твої справи в

повному порядку, палац цілий і неушкоджений”». Тоді [верховний сановник] доповість начальникові скарбниці ось що: «Всі твої справи в повному порядку, всі установи резиденції цілі і неушкоджені. Мені доповіли про замикання заборів у належний час і відмикання їх у належний час всіма службовими особами». А після того, як ці два сановники повідомляють один одного, верховний сановник пошле відчинити всі двері палацу, щоб впустити всіх, хто має доступ, і випустити всіх, хто має право на вихід. Це його довірений дбатиме, щоб [усе] було записано.

Надзвичайні судові права верховного сановника

Нехай жоден сановник не присвоює собі права вироку в його палаті. Якщо виникне скарга на одного з сановників, присутніх в його палаті, то він звелить привести його перед суд. Цей верховний сановник покарає його відповідно до його провини. Нехай жоден сановник не присвоює собі тілесного покарання в його палаті, йому доповідатимуть про кожну справу, що стосується його палати, з тим, щоб він передав до неї.

Поводження з довіреними верховного сановника

Щодо кожного довіреного, якого верховний сановник посилає з дорученням до [іншого] сановника, від найбільш високопоставленого сановника до найменш високопоставленого, то нехай його не обтяжують і не приводять [до] сановника. Він буде передавати доручення верховного сановника, стоячи перед сановником під час передачі його доручення і виходячи, щоб стояти на знак поваги до нього [?]. Це його довірений доставлятиме місцевих князів і градоправителів у судову палату, це його довірений даватиме наказ... скаржитись, його довірений доповідатиме так: «Я був посланий з дорученням до такого-то сановника; він звелів мене привести і зробив так, що мені поклали щось на шию» ... сановник і... [будуть покарані] відповідно до того, про що вони були допитані, верховним сановником в його палаті будь-якою карою, крім відтинання частини тіла.

Щодо всього, що верховний сановник робитиме, слухаючи в своїй палаті, щодо кожного, хто буде [?] таким, як слід... все, про що він буде [?] його допитувати, хто не задовольнить його [?], коли він буде допитувати про те, що сталося з... [?], то занесуть в книгу злочинця, що в головній тюрмі, як і того, хто не задовольнить [?] його довіреного. Якщо вони провиняться вдруге, то повідомлять, що вони [?] стоять у книзі злочинця, і буде оголошено справу, за яку вони були занесені до цієї книги, у відповідності до їх провини.

Поводження з документами, запитаними верховним сановником

Будь-який документ, за яким верховний сановник посилає в яку-небудь палату, з числа тих, що не підлягають збереженню в таємниці, буде доставлений йому разом з книгами відповідних хранителів за печаттю суддів [?], причому за ними будуть [наглядати?] відповідні писарі. Тоді він розгорне його. А після того, як він огляне його, він буде доставлений на своє місце, запечатаний печаткою верховного сановника.

Коли ж він попросить документ, який підлягає збереженню в таємниці, нехай він не буде доставлений відповідними хранителями. Що ж до будь-якого довіреного, посланого верховним сановником з приводу нього [документа] заради якогось прохача, то він відправить його до нього.

Службові обов'язки верховного сановника

Щодо кожного, хто звернеться до верховного сановника з приводу своїх земель, то він викличе його до себе, крім допиту завідуючого нивами і... палати. Він дасть йому відстрочку на 2 місяці для його нив у Верхньому і Нижньому Єгипті. Але щодо його нив, розташованих в сусідстві з Фівами і резиденцією, то він дасть йому відстрочку на 3 дні відповідно до того, що стоїть в законі. Він буде вислухувати кожного прохача згідно з цим законом, що у нього в руці.

Далі, це він викликатиме окружних чиновників, і це він посилатиме їх, щоб вони доповідали йому про справи своїх округ. Йому доставлятимуть всі духівниці; це він буде запечатувати їх. Це він буде відводити наділи на всіх земельних ділянках.

Що ж до кожного прохача, який скаже: «Наша межа була пересунута», то подивляться, що воно [має] печать відповідного сановника, і тоді він стягне стягнення на користь палати, що пересунула її. Що ж до кожного... і всього, що станеться з нею під час розгляду чого-небудь в ньому(?), то будуть записувати [заяву] кожного прохача, не допускаючи його звертатися до судді.

Йому доповідатимуть про кожного прохача, що звертається до володаря, після того, як він викладе [свою просьбу] на письмі. Це він відправлятиме до палацу посланих до місцевих князів і градоправителів. Це він відправлятиме всіх мандрівників і всі експедиції палацу.

Це він призначатиме виконуючих обов'язки сановників Верхнього і Нижнього Єгипту, південної частини Верхнього Єгипту і

Тінітської області²⁰. Вони доповідатимуть йому про все, що сталося у них, кожні чотири місяці. Вони доставлятимуть йому записи про те від [?] себе і своїх палат. Це він буде встановлювати загальну кількість війська, що йтиме слідом за володарем під час подорожі на північ і південь. Це він буде встановлювати недоїмки [?], що є в Фівах і резиденції, згідно зі сказаним в палаці. До нього будуть приводити наглядача царської... і військову палату для віддання їм військового наказу. Нехай далі, всі службові особи, від першого до останнього, приходять в палату верховного сановника вітати його.

Це він посилатиме рубати смоковниці згідно з сказаним в палаці. Це він посилатиме окружних чиновників споруджувати обведені греблями канали в усій країні. Це він посилатиме князів і градоправителів з приводу врожаю [?] влітку [?]. Це він призначатиме начальників [чиновників] шенту в палаті палацу. Це він слухатиме місцевих князів і градоправителів, які виїхали [?] його іменем [?] з [?] Верхнього і Нижнього Єгипту, йому доповідатимуть про всі справи. Йому доповідатимуть про стан фортеці півдня і кожний арешт особи, яка буде грабувати... Це він робитиме... для кожної області, і це він слухатиме про нього. Це він посилатиме воїнів і писарів... виконувати накази володаря. Документ області буде в його палаті, щоб можна було слухати [справи] про будь-які ниви. Це він буде встановлювати границі кожної області, кожного пасовища, кожного храмового господарства, кожного володіння [?].

Це він робитиме кожне... Це він буде вислухувати скаргу, коли хтось піде говорити з своїм товаришем. Це він призначатиме всіх, кого треба призначити в судову палату. До нього приходитимуть з палацу всі справи. Це він слухатиме кожний наказ. Це він буде допитувати про недостачі кожного храмового господарства. Це він накладатиме всі податки доставкою продовольства [?] на користь [?] всякого, кому їх даватимуть. Це він робитиме кожне... у Фівах і резиденції; це він буде запечатувати його своєю печаткою. Це він слухатиме всі справи. Це він буде збирати податки на користь... управлінь. Йому доповідатиме головна судова палата про свої податки... Це він слухатиме... все, що доставляють судовій палаті, і все, що підносять в дар судовій палаті, це він слухатиме про нього. Це він відкриватиме скарбницю разом з начальником казни. Це він оглядатиме податки... головний домоправитель і головна судова палата. Це він складатиме списки всіх биків, що мають бути внесені в списки. Це він оглядатиме пійло кожні десять днів... Це він слухатиме про кожну справу судової

---

²⁰ 8-й (Абідоський) ном Верхнього Єгипту; на північ від Фів.

палати. Місцеві князі, градоправителі і всі прості люди будуть повідомляти його про всі свої податки. Всі окружні начальники і всі чиновники шенту будуть повідомляти його про кожну образу [?], ...доповідатимуть йому про потреби на [?] місяць... податків. [Йому доповідатимуть] бережливі скарбники... Йому доповідатимуть про схід Сіріуса і ...Нілу, йому доповідатимуть про дощ... начальникові округи, [чиновникові] шенту ...резиденції. Це він надаватиме судна кожній особі, що має право їх діставати. Це він посилатиме всіх довірених палацу до... коли володар подорожуватиме. Це він робитиме доповідь [?]... володар в ... повідомлене йому всіма палатами передньої частини флоту і задньої частини флоту. Це він буде запечатувати накази... посланого з дорученням палацу.

Кожна доповідь [?] буде подана йому вартовим судової палати, який повідомляє [?] про нього все, що він робитиме, слухаючи в палаті верховного сановника, наглядач...

Автобіографія Горхуфа

Напис зі скельної гробниці правителя Елефантинського ному Горхуфа (в більш ранніх перекладах російською Хуфхор, Хуефхор, Хархуф). Автобіографічний текст написаний на фасаді, праворуч та ліворуч від входу, а також над входом гробниці № 34 в Асуані. Горхуф служив при царях VI династії Меренра (займав посаду начальника Верхнього Єгипту після відомого своєю автобіографією Уні) та Пені I, як засвідчують написи, він дожив до перших років правління Пені II.

Переклад українською О. О. Романової: Романова О. Добродісна людина в стародавньому Єгипті за автобіографічними текстами від Давнього до Середнього царства. К., 2011. С. 184-190.

А. напис над входом:

1. Жертва, яку дає цар і жертва, яку дає Анубіс, той, що над горою своєю, той, хто попереду від шатра бога, імі-ут, володар святої землі, щоб був він похований у некрополі (в) пустелі західній у віці дуже старому, в пошані у Великого Бога¹.

..... [Вел]икого [Б]ога, князь, начальник Верхнього Єгипту, скарбник царя, «друг єдиний», херігеб², начальник драгоманів³, той, кого шанують Птаг і Сокар, Горхуф.

¹ Перше речення – це зразок жертвовної формули.

² Херігеб (*hrj-hb(t)* – «той, хто при свитках») – один з найвищих жрецьких титулів, жрець-читець, головним обов'язком якого було читання релігійних текстів під час богослужіння. Титул херігеба міг також надаватись високим

2. Жертва, яку дає цар і жертва, яку дає Осіріс, володар Бусіріса, щоб ходив він щасливо дорогами святими Заходу, якими ходять блаженні, щоб він міг зійти до бога⁵, володаря небес, як шанований у... ..Князь, старшина палати, охоронець Нехена, вождь Нехеба, «друг єдиний», херігеб, шанований Осірісом Горхуф.

3. Жертва, яку дає цар, щоб здійснювалися жертвопринесення для нього в некрополі, щоб просвітлював його херігеб кожного свята «відкриття року», кожного свята Тота, кожного свята початку року, кожного свята ваг, кожного свята Сокара, кожного Великого свята, кожного свята і кожного буднього дня.

...Скарбник царя, «друг єдиний», херігеб, начальник драгоманів Горхуф.

4. Вийшов я нині зі свого міста

(і) спустився я зі своєї (рідної) області,

збудував я дім⁴

і поставив дерев'яні двері,

викопав я канал і посадив сикомори.

Хвалив мене цар.

Зробив на мою користь батько заповіт.

Я був умілим.....

Я був любий батьку своєму, мене хвалила моя мати, любили всі мої брати.

5. Я давав хліб голодному і одяг роздягненому,

я перевозив у (власному) човні того, хто не мав човна.

О живі, суцї на землі, [коли проходилимуть вони повз гробницю цю], рухаючись на північ чи на південь, нехай скажуть вони: «1000 буханців хліба і 1000 глеків пива (6) для власника гробниці цієї!». Я буду заступатись за них у некрополі. Я - (дух) просвітлений,

---

посадовцям номінально.

³ Драгоманами, як правило, були іноземці, які знали єгипетську мову, і яких єгиптяни могли використовувати як провідників і посередників у спілкуванні з населенням територій, по яких проходила єгипетська експедиція.

⁴ Традиційно цю фразу розуміють, як повідомлення про облаштування гробниці з вкопаним ставком та насадженими сикоморами, що не узгоджується з реальними обставинами. Гробниця Горхуфа вирізана високо в скелі, розташований на західному березі Нілу навпроти острова Елефантина. Від фасаду цієї гробниці, як і від входів до інших усипальниць, в похилому схилі скелі були прорубані східці. Будівництво басейну та насаджування дерев на скелі з відсутнім ґрунтовим покривом, як і подальше обслуговування цих закладів, є затією надзвичайно трудомісткою, витратною і безперспективною. Крім того, ніяких слідів басейну чи прорубаних у скелі котлованів для дерев поблизу цієї гробниці не виявлено.

прекрасний, оснащений (всім необхідним для життя в потойбічному світі), я – херігеб, який знає закляття свої.

Щодо будь-якої людини, яка увійде до гробниці [цієї не будучи очищеною], я скручу їй шию, як пташці, розсудить мене з ним за це Великий Бог.

7. Я той, хто говорив хороше і повторював приємне. Ніколи не сказав я жодної злої речі можновладцю стосовно будь-якої людини, бо я бажав, щоб було добре мені у Великого Бога.

Ніколи не судив я [дві сторони судового процесу] ..... у випадку, коли сина позбавляли того, чим володів його батько.

8. Жертва, яку дає цар, і яку дає [Ану]біс, той, що над горою своєю, той, хто попереду від шатра бога, щоб приносились жертви для нього в некрополі західному для шанованого Анубісом, тим, хто над горою своєю, тим, хто попереду від шатра бога... .. князь, херігеб, ... "друг єдиний", херігеб, начальник драгоманів, шановний Горхуф.

В. Текст справа від входу:

1. Князь, «друг єдиний», херігеб, старший палати, охоронець Нехена, вождь Нехеба, скарбник царя, «друг єдиний», херігеб, начальник драгоманів, втаємничений у всі слова, що належать до (відомства) Південної частини Єгипту, довірена особа свого господаря, Горхуф.

2. Скарбник царя, [«друг»] єдиний, херігеб, начальник драгоманів, той, що постачає необхідне [із] усіх іноземних країн для володаря свого, той, що приносить данину для царських регалій, начальник всіх іноземних країн, які (перебувають у підпорядкуванні) Голови Півдня, той, хто викликає у чужоземних країнах жах перед (3) Гором, той, хто здійснює те, що хвалить його володар, скарбник царя, "друг єдиний", херігеб, начальник драгоманів, шанований Птагом і Сокаром Горхуф.

4. Який каже:

«Послав мене його величність володар Меренра разом із батьком, «другом єдиним», херігебом Ірі до (країни) Іам⁵, щоб відкрити шлях до країни цієї.

5. Виконав я це за 7 місяців, привіз дари різні прекрасні і рідкісні звідти, отримав за це дуже велике схвалення.

6. Послав мене його величність вдруге, і (тепер) один я був. Пішов я по дорозі Абу (Елефантини) і спустився я (назад) через

---

⁵ Іам (Ям, Іма) – країна в Нубії біля Керми.

Мехер⁶, Теререс⁷, Ірчеч⁸ (які розташовані) в Ірчет⁹, владнавши (це) за 8 місяців.

7. Спустився (назад) я, несучи надзвичайно велику кількість дарів із цієї іноземної країни, ніколи (8) подібного ще не приносили з цієї країни раніше. Спустився я через область поблизу від дому (резиденції) вождя Сачу¹⁰ і Ірчет.

9. Відкрив (я) ці іноземні країни. Виявилось, що ще ніколи не зробив (нічого подібного) жоден «друг» і начальник драгоманів, який приходив до Іаму поперед мене.

10. Тоді послав мене його величність втретє до Іаму.

11. Пішов я через область Бат¹¹ дорогою Оазису¹². Я виявив, що правитель Іаму (12) вирушив (у похід) на країну Чемегу¹³, щоб захопити Чемегу аж (13) до західного небокраю. Тоді я вирушив слідом за ним до країни Чемегу і (14) замирив я його, щоб прославляв він всіх богів за суверена.

С. Текст зліва від входу

1. ... Іам ... [Послав я лист], щоб повідомити його величності Меренра, володарю моєму... (2)... [що я пішов] вслід за правителем Іаму. Після того, як замирив (я) того правителя Іаму...

3. ... [Спустився я через місцину] перед Ірчет і нижче (від) Сачу. Зустрів (я) правителя Ірчет, Сачу і Вават¹⁴...

4.... Спускався я з трьомастами ослами, навантаженими ладаном, ебеновим деревом, олією гекену¹⁵, оліями благовонними, (5) шкірами пантер, іклами слонів, бумерангами, і всілякими прекрасними виробами.

Потому, як побачив правитель Ірчет, (6) Сачу і Вават, що сильний і численний загін Іаму спускався зі мною до резиденції, разом із військом, що було послане зі мною, тоді (7) правитель цей

⁶ Мехер (Махер) – область (місцевість) в Ірчет.

⁷ Теререс – область (місцевість) в Нубії, можливо частина Ірчет.

⁸ Ірчеч – область у Нубії (Куші) на північ від області Іам.

⁹ Ірчет – область у Нубії (Куші), південніше Ваді Аллакі, населена нубійцями негесі.

¹⁰ Сачу – область у північному Куші, на північний захід від другого порога, імовірно, Бати ель-Хагар.

¹¹ Бат – назва 7-го ному Верхнього Єгипту.

¹² Йдеться про оазу Дахла.

¹³ Чемегу – назва Лівії або області в Лівії.

¹⁴ Вават – назва місцевості в Нубії, на південь від Асуана.

¹⁵ *ḥknw* – «(олія) похвали», назва однієї зі священних олій.

супроводив мене, і подарував биків та кіз, і провів по дорогах у проходах гірських хребтів Ірчет, через те, що я виявив більшу вправність у пильності, (8) ніж будь-який «друг» і начальник драгоманів, що був посланий до Іаму раніше.

Отже, коли поплив відданий слуга до резиденції, було наказано вийти назустріч (9) князю, «другу єдиному», начальнику «двох палат прохолоди» Хуні на човнах, навантажених фініковим вином, випічкою, хлібом та пивом.

10. Князь, скарбник царя, «друг єдиний», херігеб, скарбник бога, втаємничений у слова грамот, шановний Горхуф.

Д. Текст, що розміщений із самого краю справа від входу: Лист царя Неферкара-Пені II.

1. Печатка самого царя. Року 2-го, місяця 3-го повені, дня 15-го.

2. Указ царський «другу єдиному», херігебу, начальнику драгоманів Горхуфу.

3. Дізнався (я) про зміст цього твого листа, який ти склав для царя до відділу управління, щоб повідомити про те, що ти спустився (4) благополучно з Іаму разом із військом, що було з тобою. Сказав (=написав) ти в цьому своєму листі, що везеш ти (5) різноманітні численні і хороші дари, що дані Гатгор, володаркою Імаау¹⁶ для Ка (6) царя Верхнього і Нижнього Єгиптів, Неферкара, нехай він живе завжди і вічно.

Сказав (=написав) ти в цьому своєму листі, що ти везеш карлика (7) [для] танців бога з країни Ахтіу, подібного до карлика, привезеного (8) скарбником бога Баурджедедом із Пунту¹⁷ за правління Ісесі. Сказав ти його Величності, що не було випадку, (9) щоб було привезено подібного йому будь-ким іншим з Іаму раніше. Воістину, ти розумієш, (10) як чинити те, що любить і те, що хвалить господар твій. Воістину, ти проводиш день і ніч у турботах, роблячи те, (11) що любить, хвалить, і те, що велить господар твій. Його величність нагородить тебе (12) численними і чудовими почестями, так що сину сина твого буде це вигідно навіки, так що говоритимуть всі люди, (13) зачувши про те, що буде зроблене для тебе його величністю: «Чи є щось рівне тому, що було здійснено для «друга єдиного» Горхуфа, (14) який повернувся із Іаму, завдяки старанності,

---

¹⁶ Імаау – місцевість у Нубії.

¹⁷ Пунт – країна на південному узбережжі Червоного моря в районі сучасного Сомалі

яку він проявив у чиненні того, що любе, що хвалить і що велить (15) його господар?!».

Вирушай негайно на північ до резиденції! Поспіши і привези ж (16) цього карлика, якого ти привів із землі Ахтіу, живим, неушкодженим і здоровим, (17) для танців бога, для задоволення серця, для радування серця царя Верхнього і Нижнього Єгипту Неферкара, нехай він живе вічно!

18. Коли спускатиметься він під твоїм наглядом¹⁸ у човен, постав людей вправних, які перебуватимуть навколо його (19) по обох боках човна, остерігайся, щоб не впав він у воду. Коли спатиме він уночі, то постав людей (20) вправних, які будуть проводити ніч навколо нього в наметі його. Перевірй разів десять за ніч.

21. Бажає моя величність побачити того карлика більше, ніж данину Біаву¹⁹ і (22) Пунту. Якщо дістанешся ти резиденції, а той карлик, що під твоїм наглядом, (23) буде живим, неушкодженим і здоровим, тоді те, що зробить для тебе моя величність, перевершить (навіть) те, що було зроблено для скарбника бога Баурджедеда (24) за правління Ісесі, бо так прагне його величність побачити того карлика.

25. Були принесені розпорядження кожному правителю нового міста, «другу», начальнику жерців, щоб наказати взяти провізію у нього²⁰ в кожному дворі, що належить до дому шена²¹, в кожному храмі, без винятків серед них.

Стела Гіхернефрета з Абідосу

Висока стела із заокругленою верхівкою, зараз зберігається в Єгипетському Музеї Берліна (Berlin Museum 1204). Датується часом правління Сенусерта III (XII династія).

Переклад українською мовою О. О. Романової: Романова О. Добродісна людина в Стародавньому Єгипті за автобіографічними текстами від давнього до середнього царства. К., 2011. С. 242-247.

Композиція пам'ятника: висока стела із заокругленою верхівкою має по своєму периметру виступаючу рамку, надписану по всій довжині та розділену на п'ять частин. Зверху в ній вміщено зображення крилатого сонячного диску, ім'я та епітети Гора Бегдетського, іпостасі бога Гора, яку вишановували в місті Бегдет (Едфу) та в інших місцях Єгипту, а з обох боків надписані царська титулатура та титули власника стели:

¹⁸ Дослівно: «у твоїй руці».

¹⁹ Синай

²⁰ Дослівно: «з руки його».

²¹ Дім шена – відомство складу, де готувались і зберігались харчові продукти.

Великий князь, князь, скарбник царя Нижнього Єгипту, друг єдиний, великий князь білої каплиці Геба, той, хто має чільне місце, близьке до місця Гора, старший над кадінням у домі царя, володаря його, той, хто стійкий посеред тих, хто сумнівається, начальник державної скарбниці Іхернефрет, правий голосом.

Великий князь, князь, скарбник царя Нижнього Єгипту, друг єдиний, втаємничений у слова бога, начальник всіх таємних судових справ; втаємничений у секрети двох богинь Нехбет та Буто, які великою магією, хері-теп нехбїт, начальник державної скарбниці Іхернефрет, син Сатхонсу²².

Зверху в заокругленій частині основної поверхні стели над основним текстом міститься титулатура царя та епітети Осіріса. Під нею розміщено основний текст, а знизу розміщено зображення господаря стели за жертвним столом зліва та його сім'ї (брата та помічника по управлінню скарбницею, Імені, та сина Іхернефрета) справа, у супроводі титулів.

Живий Гор, божественний проявами, ім'я дві володарки: нечері-месут, ім'я золотого Гора: Бік небу хепер, цар Верхнього та Нижнього Єгипту Хаї-кау-ра²³, Син Ра Сенусерт, нехай йому буде дане життя подібно до Ра вічно.

Указ царський²⁴ великому князю, князю, ..., [ска]рбнику царя, «другу єдиному», начальнику двох домів золота, начальнику двох домів срібла, начальнику державної скарбниці Іхернефрету, володарю поваги.

«Наказав моя величність, щоб поплив ти на південь до Абідоського ному та Абідоса, щоб зробити пам'ятник для отця (мого) Осіріса Хенті-іментіу, щоб виготовити ...[зображення його] таємне з електруму, який він дозволив (моїй) величності привезти з Передньої Нубії у тріумфальній перемозі. Воїстину, ти зробиш це найкращим чином, здійснюючи [для] отця Осіріса. Оскільки посилає

---

²² Ім'я матері власника стели.

²³ Гор нечері-хепру (Гор, божественний проявами) – ім'я Гора царя Сенусерта III; нечері-месут – ім'я небті Сенусерта III; Хаї-кау-Ра – тронне ім'я Сенусерта III.

²⁴ Цитування царського указу в автобіографічному тексті Іхернефрета, схоже, є рідкісним прикладом доби Середнього Царства. На відміну від зразків Давнього Царства, тут не було строго витримано просторово-графічне відтворення структури цього документа, що дозволяє говорити про те, що це радше переказ документу, ніж точна його копія. Але, сама редакція тексту царського документа від першої особи, або, більш точно, від імені „моєї величності”, свідчить на користь точності щодо передачі царського указу.

тебе моя величність, отже, серце моє упевнене, що ти зробиш всі справи так, щоб могла моя величність покласти на тебе. Оскільки тебе взяли на навчання у моєї величності, і ти виріс як вихованець моєї величності, як учень єдиний мого палацу. Призначив тебе моя величність „другом“, коли ти був 26-річним хлопцем. Зробив моя величність це, бо побачив я, що ти майстерний порадами, що ти вправний язиком, що вийшов (ти) із лона (матері) як мудрий. Ось зараз посилає тебе моя величність, щоб зробити це, бо знає моя величність, що не зможе зробити цього ніхто інший, окрім тебе. Іди ж, і приходь, коли виконаєш ти все так, як наказано моєю величністю».

Виконував я завжди все так, як було наказано його величністю у звершенні наказів батька мого повелителя, Осіріса Хенті-іментіу, володаря Абідоса, Великого повелителя в середині ному Абідоського.

Виконував я обов'язки «сина улюбленого»²⁵ для Осіріса Хенті-іментіу, встановив я .... вічності і довговічності, зробив я для нього переносний наос, що несе красу Хенті-іментіу, із золота, срібла, лазуриту, [брон]зи, тамариску і ліванського кедра. Виготовлено образи богів, які перебувають у його єннеаді, зроблено їм наоси їхні наново. Призначив я ... храмовий персонал, щоб здійснювали вони свої служби. Дав я, щоб знали вони про обряди, які виконуються кожного дня, і на свято початку року. Керував я будівництвом барки Нешмет²⁶. Побудував я каюту.

Прикрасив я груди Володаря Абідоса ляпіс-лазуритом та бірюзою, електрумом, всіляким коштовним камінням, яке використовується для прикрашення тіла бога. Одягав я бога у його регалії, будучи в ранзі «втаємниченого», виконуючи обов'язки жерця-столиста.

Я – той, чия рука була очищена в прикрашенні бога, я був жерцем-семом із чистими пальцями. Я здійснював виходи Упуата²⁷, коли він вирушав щоб захищати свого батька.

---

²⁵ «Син улюблений» - жрецький титул, який мали жерці храмів Абідоса, Дендери, Гераклеопольського ному, Едфу.

²⁶ Барка Нешмет – священне судно Осіріса, правда, контекст не прояснює, йдеться про наос у формі барки: релікварій Осіріса, який носили на плечах жерці підчас щорічних релігійних церемоній, чи про реальне судно, яке спустилось на воду та було задіяне в перевозці реліквій (статуй) божества по Нілу підчас цих свят.

²⁷ Вихід Упуата – релігійна церемонія, яка має стосунок до заупокійних процесій та до вшановування Осіріса в Абідосі. Тут розпочинається розповідь про релігійні церемонії, організатором та учасником яких був Гіхернефрет.

Карав я [повстан]ців проти барки Нешмет, нищив я ворогів Осіріса. Я здійснював великий вихід, я супроводжував бога у його поході.

Дав я, щоб плив човен бога, з Тотом на чолі процесії. Забезпечив я барку «Хаі-ем-маат» Володаря Абідоса каютою.

Було споряджено прекрасне оснащення її, коли вирушив він до округу Пекер²⁸ в Абідоському номі. Я очищав дорогу бога до його гробниці перед Пекером.

Я захищав Уннефера, в той день битви великої, я вигубив всіх ворогів на бро[ді] Недіт²⁹. Я дав йому увійти в середину барки Урет, яка несла красу його. Радувалось серце східної пустелі, виникли веселощі в західній пустелі, коли побачили вони красу барки Нешмет, як вона причалила до Абідоса. Вона привезла [Осіріса Хенті-іментіу, володаря] Абідоса до його палацу. Супроводжував я бога до його дому, здійснювались очищення його, розширено трон його. Я розв'язував вузол у середині [храмового приміщення] посеред почту його.

Напис номарха Антилопового ному Амені

Ієрогліфічний напис на стіні гробниці номарха Антилопового ному Амені (Jmḥj; повне ім'я Аменемгат, Аменемхет), розміщеної в скелях на східному березі Нілу, коло сучасного села Бені-Гассан. Амені був сучасником фараона XII династії Сенусерта I (1980-1934 рр. до н.е.). В автобіографії, складеній за зразком автобіографій кінця Стародавнього Царства, він розповідає про діяльність при дворі фараона, про виконані ним доручення царя і про свої обов'язки як номарха, зокрема про збирання податків для царської скарбниці.

Український текст за російським перекладом І. М. Лур'є: Хрестоматія з історії Стародавнього світу. К., 1953. С. 45-47. Переклад зроблено за виданням: К. Sethe. Urkunden des mittleren Reiches. Urkunden des ägyptischen Altertums, VII, 14-16.

²⁸ Округ в Абідоському некрополі, де були могили царів I та II династій, в якому, як вважали єгиптяни наступних епох, містилась гробниця Осіріса.

²⁹ Недіт – місце поблизу від Абідоса, де, за віруваннями єгиптян, було вбито Осіріса.

ВСТУП

Рік 43 за величності царя Верхнього і Нижнього Єгипту³⁰ Сенусерта I³¹, що живе вічно, повік, це відповідає в Антилоповому номі 25 рокові наслідного князя... Амені, правогласного.

Рік 43, місяць часу поводи, день 15. О, ті, що люблять життя, що ненавидять смерть! Говоріть: тисяча хлібів, тисяча биків і птиці для духа наслідного князя Антилопового ному, начальника жерців, Амені, правогласного³².

ПЕРШИЙ ПОХІД

Супроводив я мого володаря, коли він плів на південь, щоб знищити своїх ворогів – чотирьох варварів³³. Плив я на південь як княжий син, хранитель царської печатки, головнокомандуючий військами Антилопового ному, як людина, що заступає свого старого батька, відповідно до хвали його (тобто батька Амені) в палаці, з любов'ю його при дворі.

Пройшов я Куш³⁴, плівучи на південь, досяг я границі землі; приніс я всі дари. Хвала моя досягла неба. Тоді його величність повернувся в мирі, знищивши усіх ворогів своїх у підлому Куші. Повернувся я, супроводячи його з світлим лицем; не було втрат у війську моєму.

ДРУГИЙ ПОХІД

Поплив я на південь, щоб принести золоту руду для величності царя Верхнього і Нижнього Єгипту Сенусерта I, що живе вічно, повік. Плив я на південь разом з наслідним князем, старшим царським сином від плоті його, Амені³⁵, життя, здоров'я, благополуччя. Плив я на південь в числі 400 чоловік найдобірніших з моїх військ. Повернувся я в мирі. Не втратив я їх. Приніс я золото, яке мені було наказано доставити. Хвалили мене через це в палаці.

ТРЕТІЙ ПОХІД

Тоді поплив я на південь, щоб доставити руду до міста Коптос³⁶, разом з наслідним князем, начальником міста, візирем Сенусертом, хай буде він живий, здоровий і щасливий. Плив я на чолі

³⁰ В тексті дано повну титулатуру.

³¹ *Сенусерт I* – другий фараон XII династії, що правив з 1980 по 1934 р. до н.е

³² XV ном Верхнього Єгипту (Антилоповий). Головне місце цього ному лежало близько 270 км на південь від сучасного Каїра.

³³ Тобто чотири кочові племені.

³⁴ Північна Нубія.

³⁵ Пізніше фараон Аменемхет II (1934-1896 рр. до н.е.).

³⁶ Див. вступні уваги до «Декрету А з Коптоса».

600 з найсильніших Антилопового ному. Повернувся я в мирі, війська мої цілі. Зробив я все сказане мені.

УПРАВЛІННЯ НОМОМ

Я улюблений, викликаючий любов, правитель любимий у місті своєму.

Провів я роки як правитель Антилопового ному. Всі податки царського дому проходили через руки мої. Тоді дав мені начальник загону пастухів Антилопового ному 3000 биків як податок їх. Хвалили мене за це в палаці при щорічному обчисленні сплати податків великої худоби³⁷. Приносив я всі їх податки для палацу; не було недоїмок у мене для якого-небудь управління його. Працював для мене весь Антилоповий ном з умноженим старанням.

ПІКЛУВАННЯ ПРО ЛЮДНІСТЬ НОМУ

Не було дочки бідняка, яку я б скривдив; не було вдови, яку я б утискував; не було..., якого б я відринув; не було пастуха, якому б я відмовив, не було начальника «п'ятірок» (?), людей якого захопив би я через податки; не було тих, що терпіли б нужду коло мене; не було голодуючих у мій час.

Коли настали роки голоду, тоді засіяв я всі поля Антилопового ному до границь його південних і північних. Дав я жити населенню його і забезпечував я його їжею. Не було голодних серед них; давав я вдові стільки, скільки заміжній. Не відрізняв я великого від малого³⁸, в усьому, що давав я, було багато ячменю, полби і всяких речей; не відбирав я недоїмки з полів.

Питання та завдання:

1. В чому полягає специфіка подібного «автобіографічного» жанру єгипетської літератури як історичного джерела?
2. Якими були обов'язки верховного візира? Порівняйте їх з обов'язками фараона за «Повчанням Гераклеопольського царя».
3. Як автобіографії вельмож дозволяють реконструювати систему цінностей єгиптянина?
4. Що ми дізнаємося із автобіографій про систему влади в Єгипті? Які конкретно-історичні свідчення можна почерпнути з цих текстів?

---

³⁷ Тут вжито спеціальний термін, що означає податок, який брався биками.

³⁸ Дослівно: всякого.

ДАВНЬОЄГИПЕТСЬКІ ПИСАРІ

З шкільних повчань

Повчальна література була спрямованна на використання в підготовці писарів, створена писарями та яскраво відображає погляди писарів на свій фах. Саме цей прошарок населення був резервом для формування управлінського апарату, тому корисно звернути на нього увагу. Класичним для ознайомлення можна вважати «Повчання Ахтоя».

Наведені нижче тексти взято з ієратичних папірусів часів XIX-XX династій, що зберігаються (за винятком Болонського – п'ятого) в Британському музеї. Вони належать до так званих шкільних текстів. Вивчаючи і переписуючи їх, майбутні писарі мали виробити хорошиї почерк, засвоїти орфографію.

Крім зразків ділових документів, листів, літературних творів, переписувались також і повчання, які мали прищепити норми поведінки і вихваляли обрану ними професію. Дійсно, за умов стародавнього Єгипту посада писаря забезпечувала максимум основних благ життя: матеріальний достаток, відносну владу і особисту незалежність. Перевагам професії писаря протиставляються злигодні і нестатки, пов'язані з заняттям ремеслами і землеробством або службою в армії, іноді навіть з певним перебільшенням.

Український текст за російським перекладом І. М. Лур'є та М. Е. Матьє: Хрестоматія з історії Стародавнього світу / за ред. В. В. Струве. Київ, 1953. С. 103-105.

1) Зробись писарем! Він вільний від повинностей, його оберігають від усяких робіт, він далекий від мотики й кирки. Ти не носиш корзину, врятує це тебе від [долі] того, хто гребе веслом. Він далекий від тягот. Ти не будеш під багатьма панам, під численними начальниками. З усіх справ і обов'язків – писар перший.

Писар – це той, хто оподатковує Верхній і Нижній Єгипет; він – той, хто одержує [податки] від них; він – той, хто обчислює [майно] кожного. Всі солдати підлегли [йому]. Він – той, хто вводить серів¹ у Палату² і посилає кожну людину до ніг його [тобто царя]. Він – той, хто наказує всій землі; всі цінності під началом його.

---

¹ Сери – вельможі.

² Тобто до царя.

Зробись писарем! Гладке його тіло, і стануть твої руки м'якими. Коли ти входиш, ти пишно вбраний, тебе звеличують, тебе запитують придворні. Коли шукають умілого, – знаходять тебе. Ті, хто нічого не знають, шукають ученого. [А] він іде вгору, аж поки дістане [звання] сера, звеличений за свою прекрасну поведінку.

2) Глава сторожі документів скарбниці³ фараона Амонемінт говорить писареві Пентауру: «Коли буде принесено тобі цього листа, – знай! Зробись писарем! Він вільний від повинностей, його оберігають від усяких робіт...»

Коли чоловік виходить з [утроби] своєї матері, він уже підлеглий⁴ своєму начальникові. Хлопцем [він] стає служником [воїна], а юнаком – рекрутом. А коли він стане мужем, призначають його в землероби, а бідняка – в конюхи.

Коли начальник конюшень відбуває повинності, його упряжка залишається на полі, зерно кинуто його жінці, а його дочка на грєблі.

Коли його упряжка втече, його тягнуть в загін піхоти.

Воїн приходить у Сирію без палиці і сандалій, і він не знає, чи живий він чи мертвий через дикого лева. Ворог ховається в траві, ворог готовий до бою, і воїн іде, покликаючи до свого бога: «Прийди до мене, врятуй мене!»...

Коли пекар стоїть і пече, і ставить [хліби] в огонь, то його голова всередині отвору печі, його син тримає його ноги, але якщо він колись вислизне з рук свого сина, то він падає в піч.

3) Мені сказали, що ти занедбав письмо і віддався розвагам, що ти звернув лице твоє до роботи на полі і не думаєш про писання. Хіба ти не пам'ятаєш, який вигляд має землероб при обчисленні податку з урожаю, коли гусінь знищила половину зерна на полях; птахи [опускаються] грабувати; худоба пожирає. Горобці накликають нещастя на землероба. Те, що залишилося і потрапило, нарешті, в клуню, – пограбоване. Змучена худоба [?] втратила ціну. Упряжка [биків] здихає на [молотьбі] і оранці.

Писар пристає до берега, щоб обчислити податок з урожаю, стражники з пруттям, а нубійці з палицями, і вони кажуть: давай зерно! і його нема, вони б'ють батогами, він зв'язаний і кинутий в колодязь [?], він поринає з головою, його жінка зв'язана перед ним, його діти в путах, його сусіди покинули їх – вони втекли, знищене їх зерно! Тільки писар – це той, хто керує всім: не оподатковують того, хто пише, у нього немає податків. Знай це.

³ Тобто начальник охорони архіву скарбниці.

⁴ Дослівно: «протягнений».

4) Пиши своєю рукою і читай своїм ротом, і питай поради у того, хто знає більше, ніж ти... Не проводи дня без діла, а то поб'ють тебе, бо вухо хлопця на його спині, і він слухає, коли його б'ють.

5) Не будь людиною без розуму, без виховання! І вночі тебе вчать, і вдень тебе виховують, але ти не слухаєш ніяких порад і робиш те, що надумав... І левів навчають, і коней приборкують, – а щодо тебе, не знають подібного тобі в усій країні. Добре це запам'ятай.

6) Мені кажуть, що ти занедбуєш навчання, ти віддаєшся розвагам, ти вештаєшся з вулиці на вулицю, де пахне пивом... А пиво збиває людей з пугтя, розладнує воно твою душу... Ти схожий на молитовню без її бога, на дім без хліба. Тебе вчать співати з флейтою... Ти сидиш перед дівчиною, і ти умашений пахощами. Твій вінок з квітів висить на твоїй шії...

7) ...Я зв'яжу твої ноги, якщо ти будеш вештатися по вулицях, і ти будеш побитий гіпопотамовим батогом..

8) Ставай на твоє місце! Книжки [вже лежать] перед твоїми товаришами. Візьми свій одяг і подбай про свої сандалії... Читай старанно книгу... Не проводи дня без діла, [інакше] горе твоєму тілу!...

3 «Повчань Ахтой»

Ієратичний текст, що зберігся в двох папірусах Британського Музею (Салльє II і Анастасі VII) і кількох остраконах, що датуються Новим Царством (XIX династія). Саме повчання походить з часів Середнього Царства і особливо охоче використовувалось для навчання в школах, що цілком пояснюється його змістом. Ця обставина була причиною крайньої безграмотності списків, що дійшли до нас (вони вийшли з рук школярів), і це в окремих випадках робить неможливим переклад деяких місць.

Український текст за російським перекладом М. Е. Мат'є: Хрестоматія з історії Стародавнього світу / за ред. В. В. Струве. Київ, 1953. С. 47-49. Перекладено за публікацією: G. Maspero. Du genre épistolaire chez les égyptiens de l'époque pharaonique. Paris, 1872. Англійський переклад: The Satire of the Trades // Ancient Egyptian Literature / M. Lichtheim. Vol. 1. The University of California Press, 1973. P. 184-192.

Початок повчань, зроблених чоловіком на ім'я Ахтой, сином Дуау, синові його на ім'я Піопі, коли він плів на південь до столиці, щоб віддати його до школи писань... дітей знатних...

І сказав він йому: «Бачив я удари, бачив я удари. Оберни ж

серце твоє до книжок. Я дивився на вільного від примусової роботи його, – дивись, немає нічого вищого над книгу...

Ти знайдеш таке речення там, що говорить: «якщо писар має яку-небудь посаду в столиці, то не буде він убогим там...»

О, коли б я міг примусити тебе полюбити книги більше, ніж свою матір, коли б я міг показати красоти їх перед тобою.

Краще це від усіх інших посад... Коли він (писар) ще дитина, вже вітають його. Посилають його для виконання доручення, і не повертається він, щоб надіти передник.

Не бачив я скульптора посланцем або ювеліра посланим, але я бачив мідника за його роботою біля топків його печі. Його пальці були, як шкура крокодила, і він пахнув гірше, ніж риба ікра.

Кожний ремісник, що працює різцем, втомлюється більше, ніж землероб. Поле його – дерево, знаряддя його – метал. Вночі, коли вільний він, він працює більше, ніж можуть зробити його руки. І вночі запалює він світло.

Каменотес шукає роботу по всякому твердому каменю. Коли ж він кінчає, руки його падають, і він втомлений. І так сидить він до присмерку, коліна його і спина його зігнуті.

Цирульник брє до вечора... Він бродить з вулиці на вулицю, щоб знайти кого побрити. Він напружує свої руки, щоб наповнити свій шлунок, подібно до бджіл, що проїдають свої труди...

Я розповім тобі ще про будівника мурів. Він завжди хворий, бо весь час на вітрі. Будує він з трудом, прив'язаний до лотосів (тобто до верхівок колони у формі квітів лотоса)... вся одежа його – лахміття... Миється він тільки один раз... Хліб, віддає він його додому; побиті, побиті його діти...

У землероба одежа вічна. Високий голос його як у птаха «абу»... Втомлюється він... і спокійно йому так, як спокійно кому-небудь під левом. Хворіє він постійно... і ледве він повертається додому увечері, йому знов треба йти.

Ткач – всередині дому, гірше йому, ніж жінці. Ноги його на шлунку його. Не дихає він повітрям. Якщо за день не виробить він досить тканин, він зв'язаний, як лотос в болоті. Дає він хліб воротареві, щоб міг він побачити світ...

Коли кур'єр виходить в чужу країну, заповідає він своє майно своїм дітям, через страх перед левом і азіатами. І якщо повернувся він в Єгипет, ледве дійшов він до саду, ледве дійшов він до дому свого увечері, і знов йому треба йти...

У фарбаря пальці тхнуть як дохла риба,... рука його не спинається.

Сандальникові зовсім погано, він завжди бідує. Йому так само спокійно, як спокійно кому-небудь серед дохлих риб. Жує він шкіру.

Пральник пере на березі рядом з крокодилом... Не спокійна це робота перед тобою... Кажуть йому: якщо ти спізнишся принести, будуть побиті твої губи...

Я розповім тобі ще про рибалку, дістається йому гірше, ніж при всякій іншій роботі. Дивись, хіба не працює він на ріці впереміж з крокодилами...

Дивись, немає посади, де б не було начальника, крім посади писаря – бо він сам начальник.

Якщо хто знає книги, то говорять йому: «добре тобі це». Не так з заняттями, що їх я тобі показав... Не говорять писареві: «попрацюй для цієї людини»...

Дивись, я роблю це, пливучи на південь, в столицю. Дивись, я роблю це з любові до тебе. Корисний для тебе день у школі, робота в ній вічна, подібно до гір...

Дивись, я роблю це, пливучи на південь, в столицю. Дивись, немає писаря, який не годується від речей дому царя... Ось на що вказую я тобі і дітям твоїх дітей».

Питання та завдання:

1. Чому навчають ці тексти?
2. Чому такою запитуваною була професія писця?
3. Які суспільні умови робили можливою саму постановку питання про обрання фаху?

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА ЄГИПТУ НОВОГО ЦАРСТВА. РАБОВЛАСНИЦТВО. ХРАМОВЕ ГОСПОДАРСТВО

Практику господарювання відображають нечисленні збереженні господарчі документи, що стосуються храмового господарства, царських заходів по управлінню господарством.

Документ про наймання рабинь і купча на землю часів Нового царства

Обидва документи походять з архіву пастуха Месі в місцевості коло входу в Фаюмський оазис у Середньому Єгипті. Вони були записані на початку правління Аменхотепа IV – Ехнатона, хоч перший документ датовано ще правлінням попередника Ехнатона – Аменхотепа III. Документи з архіву Месі (усього їх сім), за винятком купчої на землю, стосуються наймання рабинь. Той факт, що наймач і хазяїн рабинь належать до непривілейованих верств вільних, особливо цікавий, бо вказує, як глибоко вкоренилося рабоволодіння в єгипетському суспільстві Нового царства. Варті уваги мінові відносини, засвідчені документами: обмін провадиться натурою, навіть коли купується земля, зрідка з додаванням примітивних «грошей» – срібного кільця певної ваги, але розцінка предметів при обміні дається в металі (в даному разі – сріблі), що був уже мірилом цінності.

Український текст за російським перекладом: Хрестоматія з історії Стародавнього світу / за ред. В. В. Струве. Київ, 1953. С. 81-82.

27-го року [царювання] 3-го літнього місяця 20-го числа при величності царя Верхнього і Нижнього Єгипту Небмаатра¹, сина Ра Аменхотепа, бога і володаря Фів, хай він буде живий на віки вічні, як його батько Ра, в усі дні.

[Цього] числа Небмехі, пастух дому [царя] Аменхотепа, звернувся до пастуха рогатої худоби Месі з такими словами: «Я убогий. Хай мені заплатять купівельну ціну 2 робочих днів рабині Херіт [буквально – хурітки]». І пастух рогатої худоби Месі дав йому 1 тюк [?] полотна вартістю в 3 1/2 кільця, і ... вартістю в 1/2 кільця.

Він повторив свої слова двічі і сказав при цьому: «Нехай мені заплатять купівельну ціну 4 робочих днів рабині Хенут». І пастух Месі

---

¹ Тронне ім'я Аменхотепа III.

дав йому... зерна вартістю в 4 кильця, 6 кіз вартістю в 3 кильця і 1 кильце срібла, всього 12 кілець.

І 2 робочих дні випали у рабині Хенут. Він дав мені 2 робочих дні Меріремечефа і 2 робочих дні раба Нехсетхі при багатьох свідках. Список цих останніх: при пастуху Анере, при пастуху Нене, при Кеф, при... при... при... Ітефат, при Пен, Метет, Ті, Кі, при нубіянці Меркешет... Склав писар Чеч цього дня.

II

2-го [?] року [царювання]... зимового місяця 27-го числа при величності цього [добраго] бога, царя Верхнього і Нижнього Єгипту Нефер-Хепру-Ра Уаенра², сина Аменхотепа, бога і володаря Фів, хай він буде живий на віки вічні, як його батько Ра, в усі дні.

Цього числа Небмехі вдруге звернувся до пастуха Месі з такими словами: «Нехай мені заплатять одну корову, як купівельну ціну 3 сечат орної землі». І Месі дав йому 1 корову, вартістю в 1/2 дебена [срібла], при багатьох свідках: при Яхмесі та його сині Небамоні, при Ічеча та його сині Іуфанхі, при Хаї, при Нене. Склав писар Чеч цього дня.

3 Великого папірусу Гарріса

Папірус був придбаний у 1855 р. в осіб, що випадково знайшли його в тайнику коло Медінет-Абу (в околицях Фів), англійським колекціонером Ентоні Гаррісом, від імені якого дістав свою сучасну назву. Пізніше він потрапив до Британського музею в Лондоні, де знаходиться і досі.

Великий папірус Гарріса являє собою найбільший староегипетський рукопис, що дійшов до нас. Він складається з 79 великих аркушів, склеєних в один сувій довжиною близько 40 м. Текст написаний каліграфічно чіткими ієратичними знаками, так званою новоегипетською мовою (розмовна мова, яка стала літературною тільки наприкінці XV ст. до н.е.).

Документ цей надзвичайно цінний для вивчення економічної історії Єгипту наприкінці Нового царства. Він являє собою маніфест, виданий від імені другого фараона XX династії Рамсеса III. За його сина і наступника Рамсеса IV текст був переписаний. Намагаючись утриматись на своєму хиткому троні шляхом союзу з жерцями, Рамсес IV закріпив за ними всі дари свого батька і попередніх фараонів. З цією метою були зроблені найдокладніші описи храмового

---

² Тронне ім'я Аменхотепа IV.

майна, включені в маніфест. Отже, збереглась величезна кількість дуже цінних статистичних даних. Усі підрахунки ґрунтуються на точних архівних документах.

Текст розпадається на шість розділів. Перші три присвячені заслугам царя перед богами трьох головних міст Єгипту: Фів (бог Амон), Геліополя (бог Ра) і Мемфіса (бог Пта) та їх дружинами. Розповідна частина в кожному розділі супроводжується статистичними зведеннями (опис храмового майна, норми щорічних внесків храмових підданих, особисті дари Рамсеса III, особливі пожертвування на старі і нові свята). Четвертий розділ присвячений усім іншим богам Єгипту. У п'ятому розділі підведено цифрові підсумки. За своїм характером шостий розділ відрізняється від попередніх і є ніби історичним нарисом. Тут розповідається про смути в Єгипті наприкінці XIX династії, про самозванця – сірійця Ірсу, про захоплення влади засновником XX династії Сетнахтом (батьком Рамсеса III) і про благоденство Єгипту за самого Рамсеса III.

Український текст за російським перекладом Д. Г. Редера: *Хрестоматія з історії Стародавнього світу* / за ред. В. В. Струве. Київ, 1953. С. 98-103.

Рік правління 32-й, третій місяць літа, день 6, при величності царя Верхнього і Нижнього Єгипту Усер-Маат-Ра-Марі-Амона³, хай буде він живий, цілий і здоровий, сині, Ра-Рамсесі-хека-Іуну, хай буде він живий, цілий і здоровий, улюблений всіма богами і богинями.

(Далі йдуть титули фараона і урочиста заява про його заслуги перед усіма богами).

Прославлення і вихваляння корисних діянь, учинених ним [фараоном] для дому його шановного батька Амона-Ра, царя богів, Мут⁴, Хонса⁵, всіх богів Фів *(далі йде молитва фараона Амонові)*.

Утвердив ти мене на місці батька мого, подібно до того, як зробив ти [це] для Гора, [посадженого] на місце Осіріса⁶. Не скривдив я [нікого] і не відняв я в іншого його місця, не порушив я наказів твоїх, які [завжди] перед лицем моїм.

Дав ти спокій і достаток моему народові. Всі країни моляться перед лицем моїм, пізнаючи мене в своїх благодіяннях, які я учинив, будучи царем. Я умножив для тебе корисні діла і всілякі турботи.

³ Тронне ім'я Рамсеса: «Міцна правда Ра, улюблений Амоном».

⁴ Богиня – покровителька м. Фіви, дружина Амона.

⁵ Фіванський бог, син Амона.

⁶ Міф розповідає, як Гор домагався перед радою богів престолу свого батька Осіріса, заперечуючи права на престол свого дядька Сета.

Спорудив я тобі достойний «Дім мільйонів років», що знаходиться на «Горі Володаря життя»⁷, перед лицем твоїм, причому він був збудований з пісковика, чорнувато-коричневого пісковика і чорного граніту, а ворота його з електрону і кованої міді. Пілони його з каменю, здіймаються в небо (*дослівно*: «дивляться на небо»); з написом, вигравіруваним різцем, в ім'я велике величності твоєї.

Збудував я обвідну стіну його, довершену щодо виконання, з кімнатами і коридорами з пісковика. Я викопав озеро перед [ним], переповнене небесною водою, оточене деревами й квітами подібно до Нижнього Єгипту. Наповнив я його скарбниці витворами єгипетських земель: сріблом, всяким дорогоцінним камінням, що обчислюється сотнями тисяч; амбари його ломляться від ячменю і полби; його поля і стада численні, наче пісок на березі. Я примусив Верхній Єгипет і Нижній Єгипет, Нубію і Фінікію вносити йому податки своїми витворами; наповнений він полоненими, яких ти дав мені [захопити] серед дев'яти Луків⁸, і юнаками⁹, яких виростив я і які обчислюються десятками тисяч.

Я вирізьбив велику статую твою, і вона стоїть всередині його [храму]; її достойне ім'я – «Амон з'єднаний з вічністю»; вона прикрашена справжнім дорогоцінним камінням, подібно до горизонту, коли сяє вона, радіють, споглядаючи її.

Виготовив я йому посуд для жертвних узливань з щирого золота, а інший з срібла і міді, нема йому луку.

Умножив я нові жертвоприношення перед лицем твоїм, хліби, вино, пиво, гусей, биків, молодих бичків, безрогих биків, численні стада, антилоп і газелей на бойні його [храму]. Доставив я волоком статуї величиною з гору з алебастру і каменю бехес, вирізьблені, наче живі, поставлені праворуч і ліворуч від входу, вкриті різьбою в ім'я велике твоєї величності повік, і інші статуї з граніту і червонувато-коричневого вапняку, каменю хепер і чорного граніту всередині його.

Вирізьбив я [образи] Пта-Сокара¹⁰, Нофертума¹¹ і Дев'ятку богів – володарів неба і землі, вміщених в його [храму] святилищі, виготовлені з щирого золота і срібла, карбовані, з інкрустаціями із справжнього чудового дорогоцінного каміння. Влаштував я для тебе

⁷ Сучас. Медінет-Абу (на західному березі Нілу, поблизу стародавніх Фів). «Володар життя» – очевидно, Осіріс.

⁸ Так називали зарубіжні землі.

⁹ Імовірно, маються на увазі «незнатні», «прості», «молодші» за своїм соціальним становищем.

¹⁰ Бог Мемфіса Пта ототожнювався з богом родючості Сокаром.

¹¹ Нофертум – син Пта.

достойний царський палац всередині його [храму], подібний до палацу Атума¹² на небі, колони, одвірки, двері [його] з електрону, [а] велике «вікно з'явлень»¹³ з широго золота.

Спорудив я для нього [храму] транспортні судна, навантажені ячменем та полбою, щоб пливли вони до амбарів його безустанно.

Влаштував я для нього великі кораблі-скарбниці на річці, навантажені численними речами для достойної скарбниці його [храму].

Оточений він [храм] садами, священними майданчиками [?], деревами, що рясніють (*дослівно* – «навантажені») плодами й квітами для лица твого. Збудував я альтанки з будівлями кеху. Викопає я перед ними ставок з лотосами.

(Далі йдуть аналогічні описи інших храмів Амона, побудованих за наказом Рамсеса III).

Влаштував я для тебе приміщення для [проведення] свят, [обслуговувані] рабами й рабнями. Забезпечив я їх хлібом, пивом, биками, птицею, вином, ладаном, фруктами, зеленню, овочами справжніми і чистими, [виставленими] перед тобою як щоденні приношення, все збільшуючи [жертви], що були до мене.

Спорудив я для тебе морські судна, кораблі та барки з командою і з снастями їх, [що плавають] по морю. Дав я тобі начальників команди, капітанів кораблів з матросами, яким немає ліку, щоб доставляти водним шляхом багатства Фінікії, чужоземних країн Азії для твоїх великих скарбниць у Фівах могутніх. Я дав тобі пасовища у Верхньому і Нижньому Єгипті із сотисячними стадами биків і [зграями] птахів, з численними начальниками стад, наглядачами, чиновниками і пастухами, що обслуговують їх (*дослівно*: за ними), і з кормом для биків, щоб доставляти їх [стада] духові твоєму в усі твої свята. Хай буде втішене серце твоє ними, о володарю Дев'ятки богів.

Я створив для тебе виноградники у Великому Оазисі і Малому Оазисі, нема їм ліку, й інші [виноградники] на півдні у великій кількості. Умножив я їх [виноградники] на півночі, в кількості сотень тисяч, забезпечив садівниками з військовополонених чужоземних країн. В них є ставки з лотосами, викопані мною, в них багато сусли і вина, подібно до потоків води, щоб приносити його перед лице твоє у Фівах могутніх. Насадив я в місті твоєму Фівах дерева, кущі, квіти на [втіху] ніздрям твоїм.

¹² Бог Геліополя, ототожнювався з богом сонця Ра.

¹³ Вікно, в якому з'являвся фараон під час коронації.

(Далі описується спорудження храму Монтові і храму Амонові в Фінікій).

Рухоме і нерухоме майно, закріплене царем за храмами Амона. Список цінностей, худоби, садів, полів, кораблів, верфей, міст, які дав фараон, хай він буде живий, цілий і здоровий, домові батька свого достойного Амона-Ра, царя богів, Мут і Хонса, усім богам Фів у власність на віки вічні.

Кількість рабів, закріплених за окремими храмами і храмовими пасовищами. Храм царя Верхнього і Нижнього Єгипту Усер-Маат-Ра-Мері-Амона в Домі Амона¹⁴, на півдні і на півночі, під наглядом храмових вельмож. Цей дім повен всякого майна. [Число його голів [рабів] 62 626.

Дім Усер-Маат-Ра-Мері-Амона в Домі Амона¹⁵, на півдні і півночі, під наглядом вельмож, повний всякого майна. [Число голів] його 970.

Дім Рамсеса-хека-Іуну в Домі Амона¹⁶, на півдні і на півночі, під наглядом вельмож, повний всякого майна. [Число голів] його 2623.

Храм Рамсеса-хека-Іуну, що знаходить радість у Домі Амона¹⁷, під наглядом головного жерця, повний всякого майна. [Число голів] його 49.

Пасовище Усер-Маат-Ра-Мері-Амона в Домі Амона, яке знаходиться в «Усер-Маат-Ра-Мері-Амон, що забирає в полон бунтівників» на Великій ріці¹⁸. [Число голів] його 113.

Пасовище «Усер-Маат-Ра-Мері-Амона, що винищує машуашів» на водах Ра¹⁹ під наглядом начальника Дому Піа... Машуашів²⁰. [Число голів] 971.

Пасовище Рамсеса-хека-Іуну в Домі Амона на Великій ріці. [Число голів] його 1867.

Пасовище Усер-Маат-Ра-Мері-Амона в Домі Амона, влаштоване людьми Великої ріки під наглядом візира Півдня. [Число голів] 34.

Пасовище Рамсеса-хека-Іуну в Домі Амона, під наглядом начальника [стад] биків Каї. [Число голів] 279.

---

¹⁴ Храм в Медінет-Абу

¹⁵ Малий Карнакський храм у Фівах.

¹⁶ Луксорський храм у Фівах.

¹⁷ Південний Карнакський храм у Фівах.

¹⁸ Велика ріка – центральний рукав Дельти (Себеннітський).

¹⁹ Місцевість у західній частині Дельти, де Рамсес III розбив машуашів.

²⁰ Лівійське плем'я, розбите Рамсесом III на початку його царювання.

Дім Рамсеса-хека-Іуну, великого перемогами, місто, створене для тебе фараоном на півночі, у володінні Дому Амона-Ра, царя богів. «Перемога твоя перебуває для тебе у вічності». [Число голів] 7872.

Дім Рамсеса-хека-Іуну в Домі Хонсу. [Число голів] 294.

Люди, яких він дав Домові Хонса в Фівах. «Прекрасний і задоволений Гор, володар радості». [Число голів] 247.

Сирійці, нубійці, із захоплених у полон його величністю, яких він дав домові Амона, царя богів, Домові Мут і Домові Хонса, голів 2607.

Загони Усер-Маат-Ра-Мері-Амона, що роблять чудовим його храм у Домі Амона, люди споряджені [для робіт], яких він дав Дому цьому, 770.

Статуй, образів та кумирів, які обслуговуються вельможами, прапороносцями й чиновниками, людьми країни, яких дав фараон для володіння Дому Амона, царя богів, для перемог, щоб відповідати перед лицем їх повік-віку; богів 2856, що становить голів 5164.

Всього голів 86 486.

Биків, різної худоби 421 362.

Садів і гаїв 433.

Орної землі 864 168 1/4 арур.

Морських суден і кораблів 83.

Верфей з кедра і акації 46.

Міст у Єгипті 56.

Міст у Сирії 9.

Всього 65.

Грошові й натуральні внески храмових підданих

Встановлені предмети, данина всіх підданих храму царя Верхнього і Нижнього Єгипту Усер-Маат-Ра-Мері-Амона, в Домі Амона, що перебувають в Південному і Північному Єгипті під наглядом вельмож Дому Усер-Маат-Ра-Мері-Амона в місті, Дому Рамсеса-хека-Іуну в Домі Амона, храму Рамсеса-хека-Іуну, що знаходить радість у Домі Амона, в Іпеті, Дому Рамсеса-хека-Іуну в Домі Хонса і п'яти пасовищ, що робиться для цього Дому, те, що дав цар Усер-Маат-Ра-Мері-Амон, великий бог їхнім [храмовим] скарбницям, коморам і амбарам як їх щорічний податок.

Золота щирого 217 дебенів 5 кіт.

Золота з Коптоської пустелі²¹ 61 дебен 3 кіт.

Золота з Нубії 290 дебенів 8 1/2 кіт.

---

²¹ На схід від міста Коптоса (5-й ном Верхнього Єгипту), в пустині, добувалося золото.

Всього золота щирого і золота пустелі 569 дебенів 6 1/2 кіт.
 Срібла 10 964 дебенів 9 кіт.
 Всього золота і срібла 11 546 дебенів 8 кіт.
 Міді 26 320 дебенів.
 Царського вбрання, найтоншого верхньоєгипетського
 полотна, різного верхньоєгипетського кольорового вбрання 3 722.
 Тканин 3795 дебенів.
 Ладану, меду, олії, різного посуду 1 047.
 Сусла і вина, різного посуду 25 405.
 Срібла в обмін за [натуральні] податки людей, внесених для
 жертвоприношень богу, 3 606 дебенів 1 кіт.
 Зерна молотого з податку землеробів 30 995 хар.
 Овочів 24 650 меру.
 Льону – 64 000 наху.
 Водяних птахів як податку птахоловів 289 530.
 Биків різних, молодих бичків, безрогих биків, великої рогатої
 худоби кедег – єгипетської худоби 847.
 Биків, молодих бичків, різних довгорогих биків як податку
 Сирії 19.
 Всього 866.
 Гусей живих 744.
 [3] кедр кораблів і річкових суден 11.
 [3] акації кораблів, «плавучих хлівів», суден «черет», для
 перевезення худоби 71.
 Всього суден з кедрів і акації 82.
 Продукти оазису у величезній кількості для жертвоприношень
 богу.

Питання та завдання:

1. Що було основою економіки Давнього Єгипту?
2. Якими були економічні взаємовідносини храмового господарства та царського господарства?
3. Яку роль відігравало рабство у господарстві давніх єгиптян?
4. Який характер мала зовнішня торгівля?

КРИЗОВІ ПЕРІОДИ В ІСТОРІЇ ДАВНЬОГО ЄГИПТУ

Традиційно в рамках вивчення історії Стародавнього Єгипту звертають увагу на декілька текстів, що характеризують певні соціальні потрясіння, що їх пережив Єгипет або у Першому, або ж у Другому Перехідному періоді своєї історії. Це «Пророцтво Неферті» та «Речення Іпусера». Зміст цих текстів не такий ясний та зрозумілий як у звичайних наративних текстів. Вони потребують неабиякої здатності для компліментації недостатнього матеріалу джерела. Разом з господарчими документами ці тексти дають можливість порівняти стабільну систему функціонування економіки та кризову ситуацію.

Речення Іпусера

Папірус № 344 Лейденського музею (Нідерланди), завдовжки 347 см, був знайдений в некрополі Саккара, коло Мемфіса. Початок і кінець тексту пошкоджені, в середині також є значні лакуни. За палеографічними ознаками його відносять до кінця Нового Царства (XIII ст. до н. е.). Мова ж тексту вказує на час далеко більш ранній: 2000-1700 рр. до н. е.

Весь текст папірусу, що зберігся, складається з семи віршованих розділів і кількох прозаїчних уривків. Віршовані частини побудовані за звичайним для єгипетської літератури прийомом, причому кожний вірш починається тим самим рефреном. Тут наведено уривки з перших двох частин, що описують злигодні країни. Перша з них починається рефреном «воістину», друга – рефреном «дивіться». Дальші частини збереглися гірше. Вони також говорять про злигодні, що спіткали країну, про вторгнення іноземців, про необхідність виконувати приписи культу і т. д. В заключній частині пророкується відновлення старого порядку і майбутнє благоденство Єгипту.

Український текст подано за російським перекладом В. В. Струве: Хрестоматія з історії стародавнього світу. Т. I. Київ., 1953. С. 53-58. Англійський переклад: The Admonitions of Ipuwer addressed to King Merikare // Ancient Egyptian Literature / M. Lichtheim. Vol. 1. The University of California Press, 1973. P. 149-163.

IV. Воістину: азіати всі стали подібні до єгиптян, а єгиптяни [стали] подібні до чужоземців, викинутих на дорогу. Воістину: волосся випало у всіх. Не відрізняється син мужа від такого, що не має батька. Воістину: [страждають] через галас. Не припиняється галас в роки галасу. Немає кінця галасу. Воістину: великі і малі (кажуть): «я хочу, щоб я умер». Маленькі діти кажуть: «О якби він (тобто батько) не дав

мені життя». Воїстину: дітей знатних розбивають об мури. Діти любими кинуті на висоти. Хнум журиться своїм безсиллям. Воїстину: ті, що лежали в місці бальзамування, вони кинуті на висоти. Тайни бальзамувальників розкриті. Воїстину: вся Дельта, вона (більше) не захищена. Те, що дороге країні півночі, є на шляхах, (відкритих) ударові. Що нам робити, щоб не було доступу всюди? Нехай скажуть: тримайся віддалік від місця таємниць! (бо) дивись! воно в руках тих, що не знають його, ніби вони знали його. Варвари стали вправні в роботах Дельти.

Воїстину: люди заможні поставлені до роботи над ручними млинами. Ті, що були одягнені в тонке полотно, їх побивають палицями. Ті, що не бачили (світу) дня, вони виходять безперешкодно¹. Ті, що лежали на ложах чоловіків своїх, нехай сплять вони на баржах²... Скажуть вони: Тяжко мені на баржі з міррою, то нехай навантажать їх посудом, повним з... Нехай пізнають вони носилки. Щодо слуг, (то вони ж) хворі! (А) це хороші ліки для них, (коли) через них страждають благородні жінки, подібно до рабинець. То, що співають співці в хоромях богині Мерт³, це скорбота, повість (про муки) над жорном. Воїстину: рабині всі стали володіти устами своїми. Якщо говорять їх пані, то це тяжко зносити рабіням.

VI. Воїстину: зерно гине на всіх шляхах. Люди позбавлені одежі, мазі і олії. Всі кажуть: нема нічого. Комора зруйнована. Страж її повалений на землю. Це нещастя для серця мого. Я пригнічений зовсім. О! якби я міг дати (почути) мій голос в цю годину, щоб він врятував мене від того нещастя, в якому я перебуваю. Воїстину: прекрасна судова палата. Розкрадено її акти, забрано із сховищ те, що в них було. Воїстину: магичні формули стали загальновідомими. Заклинання «шем»⁴ і заклинання «сехен»⁵ стали небезпечними, бо їх запам'ятовують (тепер усі) люди. Воїстину: розкрито архіви. Розкрадено їх податкові декларації. Раби стали власниками рабів⁶. Воїстину: (чиновники) убиті. Взято їх документи. О, як тяжко мені від цього лихоліття. Воїстину: писарі по обліку врожаю, списки їх

---

¹ Тобто раби.

² На баржах, очевидно, в Єгипті влаштовувались лупанарії.

³ Богиня співу.

⁴ «Шем» може означати і «приходити» і «відходити». Очевидно, заклинання «шем» повинні були викликати якесь явище або його зникнення.

⁵ «Сехен» означає «обнімати». Заклинання «сехен» давало змогу магові «обняти», тобто «заволодіти» злим духом, хворобою тощо.

⁶ В податкових деклараціях були вказані і раби домохазяїв. Тому при знищенні декларацій не можна було довести рабського стану тієї або іншої особи.

знищені. Зерно Єгипту стало загальним добром. Воїстину: сувої законів судової палати викинуті, по них ходять на перехрестях. Бідні люди зламують їх печаті на вулицях. Воїстину: бідні люди досягли становища Еннеади, (бо) те ведення справ дому Тридцяти⁷ втратило свою замкнутість. Воїстину: велика судова палата стала (місцем) виходу і входу в неї. Бідні люди виходять і входять у великі палаци⁸. Воїстину: діти вельмож вигнані на вулицю. – Людина знаючи підтвердить все це, [а] дурень заперечуватиме, [бо] неуківі здаватиметься прекрасним [все, що діється] перед ним.

VII. Дивіться: вогонь піднявся високо; полум'я його виходить від ворогів країни. Дивіться: звершилися діла, які ніколи (здавалось) не могли б звершитися. Царя захопили бідні люди. Дивіться: похований соколом (тобто цар) він лежить на (простих) носилках. Те що приховувала піраміда, те стоїть тепер порожнім (тобто гробниця царя). Дивіться: було приступлено до позбавлення країни царської влади небагатьма людьми, що не знають закону. Дивіться: розпочали люди бунт проти урея, (ока) Ра, що умироत्वряє обидві землі. Дивіться: таємне країни, кордону якої не знали, стало всім відоме. Столиця, вона зруйнована за одну годину. Дивіться: Єгипет (сам) почав лити воду. Той, хто лив тільки воду на землю, він захопив сильного під час біди⁹. Дивіться: змія (тобто урей) взята з гнізда свого (тобто з головного убору царя). Тайни царів Верхнього і Нижнього Єгипту стали всім відомі. Столиця стурбована нестачею. Всі прагнуть розпалити громадянську війну. Немає можливості чинити опір. Країна, вона зв'язана бандами грабіжників. (Щодо) сильної людини, то підлий бере її майно. Дивіться: черв'як [їсть] [знатних] покійних; той, хто не міг зробити собі саркофага, він [тепер] став власником гробниці. Дивіться: власники гробниць викинуті на вершини горбів. Той, хто не зміг зробити собі (навіть) труни, він став «власником» заупокійного маєтку. Дивіться: це сталося [тепер] з людьми. Той, хто не міг собі побудувати (навіть) хатину, він став [тепер] власником будинку. Дивіться: придворні вигнані з домів царя. Дивіться: благородні жінки перебувають на шеду-баржах. Вельможі перебувають в коморах. Той, хто не спав [навіть] попід муром, він став [тепер] власником ложа. Дивіться: власник багатства проводить ніч (тепер), страждаючи від спраги. Той, хто випрошував гушу [(напоїв), (тепер)] власник глеків,

⁷ Судова колегія, що складалася з великих сановників.

⁸ Тут засідали суди. Вони згадуються ще в титулатурі Рехміра, візира XVIII династії.

⁹ Зрошували високі поля раби, а тепер вільні єгиптяни мусять самі виконувати цю роботу.

що кидають на землю¹⁰. Дивіться: власники розкішного одягу [тепер] в лахмітті. Той, хто ніколи не ткав для себе, (тепер) власник тонкого полотна. Дивіться: той, хто ніколи не будував собі (навіть) човна, став (тепер) власником кораблів. А справжній їх власник дивиться на них, але вони вже не належать йому. Дивіться: той, хто не мав тіні [опахал], став [тепер] власником тіні. [А колишні] власники тіні [охолоджуються тільки] від подуву вітру. Дивіться: той, хто не знав [навіть] ліри, став [тепер] власником арфи. Той, хто (навіть) для себе не співав, він славить [тепер] богиню Мерт. Дивіться:

VIII. власники судників з міді не прикрашають більше посуду на жодному з них. Дивіться: той, хто спав без жінки через бідність, він знаходить [тепер] благородних жінок. Той, хто не дивився на нього, [тепер] стоїть, поважаючи [його]. Дивіться: той, хто не мав свого майна, став [тепер] власником багатств. Вельможі величають його. Дивіться: прості люди країни стали багатими. Власники багатств стали неімущими. Дивіться: [Керовані стали власниками рабів. Той, хто був (сам) посланцем, посилає іншого. Дивіться: той, хто не мав свого хліба, [став] власником комори. Повна його комора чужого добра. Дивіться: той, чиє волосся випадало тому, що він не мав своєї олії, став власником [цілих] глеків з солодким мірром. Дивіться: та, що не мала [навіть] скрині [з добром], стала власницею [цілого] вантажу. Та, що дивилась на своє лице у воді, [стала] власницею дзеркала. Дивіться... Дивіться: хороша та людина, яка їсть свій хліб. Годуйся з свого майна в радості серця. Не одвертайся від нього, (бо) корисно людині їсти свій хліб. Бог велить це тому, хто славить його... Дивіться: той, хто не [з]нав свого бога, той жертвує йому ладан іншого. Той, хто не знав [...Диві]ться: Благородні жінки великого роду, власниці дорогоцінностей, віддають своїх дітей як наложниць. Дивіться: чоловік [знатний брав собі] благородну жінку за дружину, і його захищав батько її. [А тепер] той, хто не має такого тестя, і убивають його. Дивіться: діти сановників¹¹ [тепер] в лах[мітті, скот] стад їхніх належить грабіжникам. Дивіться: різники ріжуть [тепер] худобу бідня[ків, бо скот в руках гра]біжників. Дивіться: той, хто нічого для себе не різав, той ріже [тепер] годованих биків. Той, хто не знав [навіть] ящірки¹², бачи[ть тепер страви] всілякі. Дивіться: різники ріжуть гусей, і вони (тобто гуси) жертвуються богам замість биків.

¹⁰ В цих глечиках були міцні напої, подібні до нашого «спотикачу».

¹¹ Це були сановники, які входили в колегію «Кенбет», що з'являється в Єгипті лише після Стародавнього Царства.

¹² Мабуть, в долині Нілу, як і в багатьох інших областях, ящірки були їжею бідняків.

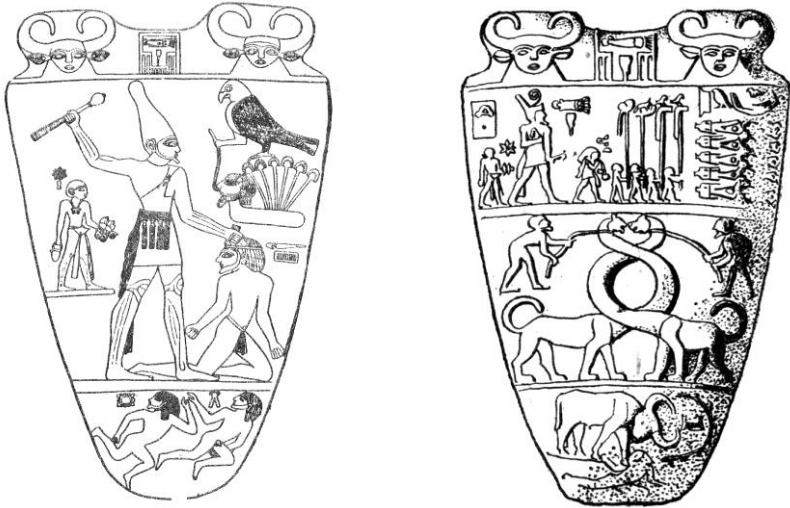
Дивіться: Рабині... жертвують апех-речовину. Благородні жінки... Дивіться: благородні жінки тікають. Начальники (?)... [...] ... їх пойняті страхом смерті. Дивіться: начальники країни рятуються втечею, вони не знаходять (навіть) милостині (?)

IX через бідність. Власник наг[ород бідує (?)] Дивіться: власники ложа сплять на землі. Той, хто проводив ніч в грязі, приготував собі шкіряне ложе. Дивіться: благородні жінки голодні, а різники ситі тим, що вони закололи [для інших]. Дивіться: всі чиновники, вони не на своїх місцях, подібно до переляканого стада без своїх пастухів. Дивіться: скот розбігається. Немає нікого, хто збирав би його. Кожний приводить собі його, тавруючи своїм іменем. Дивіться: убивають чоловіка поруч з братом його. Той покидає його, щоб урятувати себе. Дивіться: той, хто не мав [навіть] своєї упряжки (тобто 2 биків), став власником стада. Той, хто не міг знайти собі биків для оранки, став власником великої кількості скота. Дивіться: той, хто не мав свого зерна, став власником амбарів. Той, хто брав в позику зерно, [тепер] сам дає його. Дивіться: той, хто не мав [навіть] тимчасових рабів, став [тепер] власником спадкових рабів. Той, хто був «вельможею», [тепер] сам виконує доручення. Дивіться: сильним (тобто знатним) не допові[дається про ста]новище народу. (Все) наближається до загибелі. Дивіться: всі ремісники, вони не працюють. Викрали вороги країни її ремесла. Дивіться: той, хто зібрав урожай, він не одержує його. Той, хто не орав [для] себе, [він дістає врожай. Врожай] достигає, [але] про нього не доносить [ніхто]. Писар [сидить у своїй канцелярії], руки його нічого не роблять у ній.

Питання:

1. Якими були в свідомості представника єгипетської писемності ознаки кризи в Єгипті?
2. В якій мірі наведений текст може підказати коректне датування подій?
3. Як ви вважаєте, текст «Речення Іпусера» відображає реальні події або передає абстрактну ідею суспільної катастрофи? Відповідь обґрунтуйте.

МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА ДАВНЬОГО ЄГИПТУ

Палетка Нармера, Ієраконполь. Кінець 4-го тисячоліття до н. е.

Ступінчаста піраміда Джосера, Саккара, бл. 2650 р. до н.е.

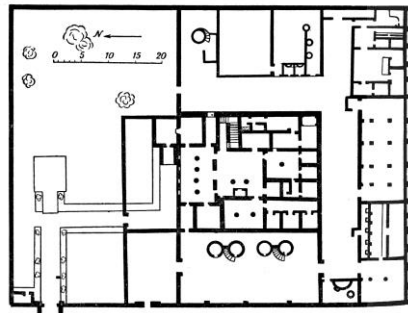
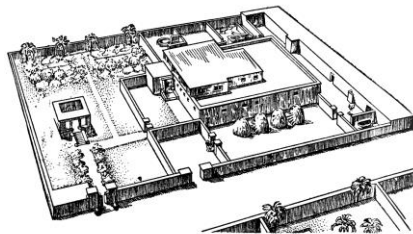
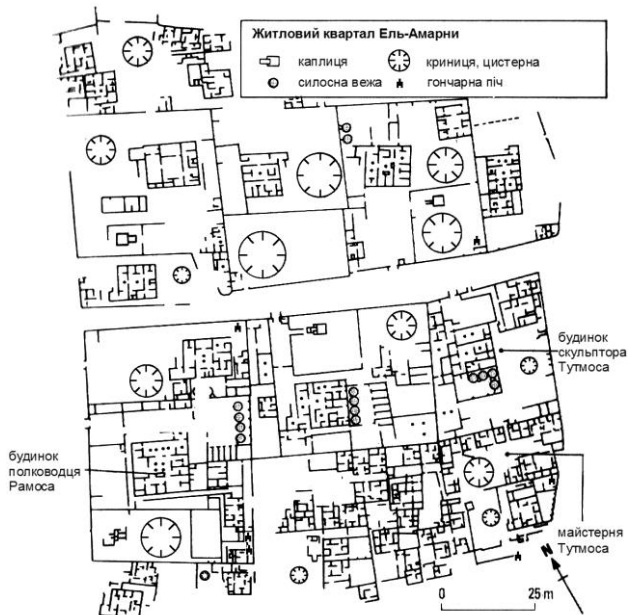

Справжня піраміда Снофру в Мейдумі, бл. 2575 р. до н.е.

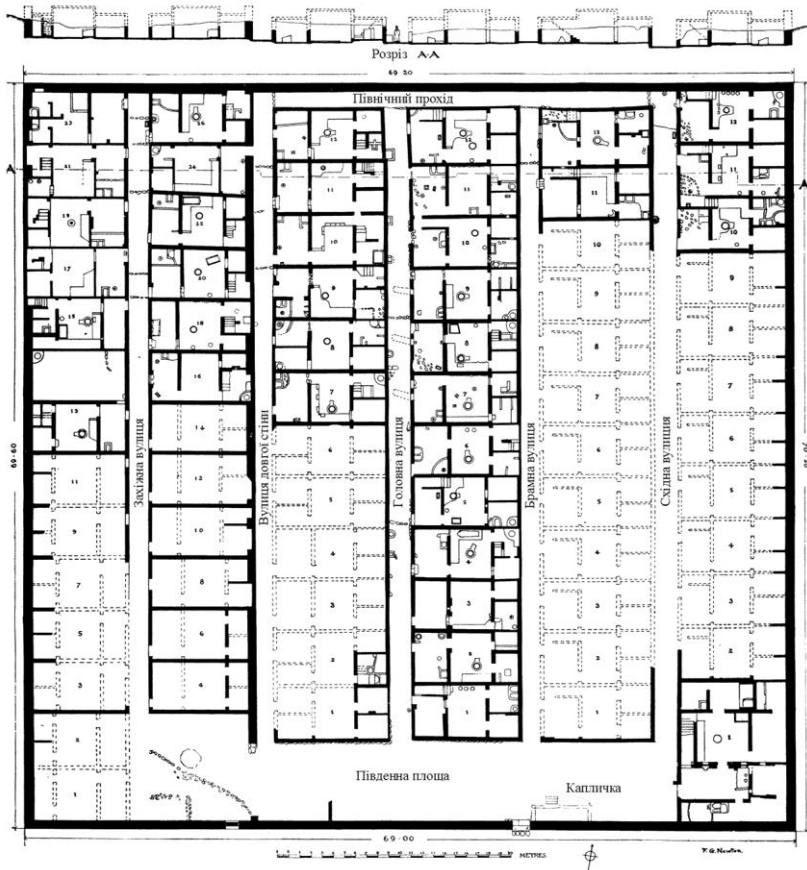

Піраміди Давнього царства в розрізі
 Past Worlds. Harper Collins Atlas of Archaeology.
 Times Books, 2001. Р. 49.

Житлова забудова Ахетатона

План кварталу копців гробниць

Woolley C. L. Excavations at Tell el-Amarna // the Journal of Egyptian Archaeology, vol. 8, No ½ (Apr., 1922), plate XVI.

Питання та завдання:

1. Як сталося, що саме Тель-ель-Амарна стала найкраще збереженою пам'яткою давньоєгипетської урбаністики?
2. Які ви можете визначити головні ознаки давньоєгипетського міста?

Література до теми

Джерела

1. Древний Египет: сказания, притчи. М., 2000.
2. Повесть Петеисе III. Древнеегипетская проза / пер. М. А. Коростовцева. М., 1978.
3. Поучение Птаххотепа / пер. и комм О. А. Камнева // Древний Восток и античный мир. Труды кафедры истории Древнего мира МГУ им. М. В. Ломоносова. С. 238-255.
4. Сказки Древнего Египта. М., 1998.
5. Сказки и повести Древнего Египта. Л., 1979.
6. Тексты пирамид / пер. А. Л. Коцейовского, под общ. ред. А. С. Четверухина. СПб., 2000.
7. Фараон Хуфу и чародеи (Сказки, повести, поучения Древнего Египта) / Сост. И. С. Кацнельсон. М., 1958.
8. Ancient Egyptian Literature / M. Lichtheim. Vol. 1-3. The University of California Press, 1973-1980

Література

1. Авдиев В. И. Военная история Древнего Египта. М., 1962.
2. Антонович М. Листи до мерців. Напис з гробниці Уні. Спів душі з тілом. З антології єгипетської літератури // Сучасність. Мюнхен, 1966, № 12 (76). С. 44-59.
3. Антонович М. Про приреченого принца. З антології єгипетської літератури // Сучасність. 1966. № 8 (68). С. 59-65.
4. Ассман Я. Египет: теология и благочестие ранней цивилизации. М., 1999.
5. Бадж У. Египетская Книга Мертвых. Папирус Ани Британского Музея. М., 2003.
6. Бадж У. Путешествие души в царстве мертвых. Египетская книга мертвых. М., 1995.
7. Бадж Э. А. У. Мумия. Материалы археологических исследований египетских гробниц / Пер. С. В. Архиповой. М., 2001.
8. Банщикова А. А. Историописание без истории: египетское восприятие прошлого и его фиксация // Древнейшие государства Восточной Европы. 2013. Зарождение историописания в обществах Древности и Средневековья. М. 2016. С. 25-37.
9. Баскакова Т. А. Модели религиозного развития древних ближневосточных обществ // ВДИ. М., 1999. № 2. С. 3-24.
10. Берлев О. Д. Общественные отношения в Египте эпохи Среднего

- Царства. Социальный слой «царских *ḥmww*». М.: Наука, 1978. 364 с.
11. Берлев О. Д. Стоимость раба в Египте эпохи Среднего Царства // ВДИ, 1966, № 1.
  12. Берлев О. Д. Трудовое население Египта в эпоху Среднего царства. М., 1973.
  13. Богданов И.В. Еще раз о принципах староегипетской хронологии // ВДИ. 2004. № 4
  14. Богословский Е. С. «Слуги» фараонов, богов и частных лиц (к социальной истории Египта XVI-XIV вв. до н. э.). М., 1979.
  15. Богословский Е. С. Повседневная жизнь в Древнем Египте // Восток. 1995. № 4. С. 139- 147.
  16. Большаков А. О. Древнеегипетская скульптура и „хорово имя” // ВДИ. 2000. №2. С.73-86.
  17. Большаков А. О. Развитие представлений о «загробных мирах» в Древнем Египте // Мероэ. М., 1999. С. 55-71.
  18. Большаков А. О. Человек и его Двойник. Изобразительность и мировоззрение в Египте Старого царства. СПб., 2001.
  19. Большаков А. О., Сушевский А. Г. Герой и общество в Древнем Египте // ВДИ. 1991. № 3. С.3-27.
  20. Большаков А. О., Сушевский А. Г. Образ и письменность в восприятии древнего египтянина // ВДИ. 2003. № 1. С. 45-59.
  21. Брэстед Д. Г. История Египта с древнейших времен до персидского завоевания. Т. 1-2. / Пер. В. Викентьева. М., 1915.
  22. Вардиман Е. Женщина в древнем мире. М., 1990.
  23. Воробьев С. М. К вопросу о значении мифологемы Хора для идеологического обоснования царской власти в Египте в раннединастический период // Труды Центра египтологии им. В. С. Голенищева РГГУ. М., 2002. Вып. 1. С. 35-46.
  24. Дейнека Т. А. Идеологические обоснования внешней политики Египта в XVI-XIV вв. до н.э. // ВДИ. 1990. №2. С.135-154.
  25. Демидчик А. Е. Безымянная пирамида: Государственная доктрина древнеегипетской Гераклеопольской монархии. СПб.: Алетейя, 2005.
  26. Демидчик А. Е. «Дал я дорогу своим ногам...» («Рассказ Синухета» – древнейшие воспоминания эмигранта) // Чужое: опыты преодоления. Очерки из истории культуры Средиземноморья. М., 1999. С. 237-258.
  27. Демидчик А. Е. Наставление совершенному: «Поучение Мерикара», древнейшее рассуждение о благочестии //

- Совершенный человек. Теология и философия образа. М., 1997. С. 291-309.
28. Демидчик А. Е. Несколько замечаний о «родстве» египтян с божеством // Мероэ. М., 1999. Вып. 5. С. 107-126.
  29. Демидчик А. Е. Представление о египетской государственности в «Поучении царю Мерикаре». Автореф. канд. ист. наук. М., 1994.
  30. Демидчик А. Е. Староегипетская печать «правителя нагорья» и письмо Синухета царю // ВДИ. 2001. №2. С.79-88.
  31. Жак К. Египет великих фараонов: история и легенда. М.,1992, 1999.
  32. Замаровський В. Їх величності піраміди / Пер. зі словац. К., 1988.
  33. Замаровський В. Сім чудес світу. К., 1979.
  34. Зубов А.Б. Онтология зла в религиозных воззрениях египтян и в христианстве // Древний Египет и христианство (к 2000-летию христианства). М., 2000. С. 52-57.
  35. Зубов А. Б. Человек образ и подобие божие в религиозных воззрениях египтян // Древний Восток: общность и своеобразие культурных традиций. М., 2001. С. 52-79.
  36. Зубов А. Б., Зубова (Павлова) О. И. Природа власти царей древнего Египта (к проблеме «восточного деспотизма» // Государство на Древнем Востоке. М., 2004. С. 204-225.
  37. Зубов А. Б., Павлова О. И. Религиозные аспекты политической культуры Древнего Востока: образ царя // Религии Древнего Востока. М., 1995. С. 34-53.
  38. Кацнельсон И. С. Туганхамон и сокровища его гробницы. М., 1976.
  39. Кацнельсон И. С. Характер войн и рабовладение в Египте при фараонах-завоевателях XVIIIXX династий // ВДИ. 1951. № 3. С. 40-54.
  40. Кинк Х. А. Древнеегипетский храм. М., 1979.
  41. Кинк Х. А. Египет до фараонов. М., 1964.
  42. Кожин П. М. Очерки истории естественно-научных знаний в древности. М., 1982.
  43. Коростовцев М. А. Две главы Книги Мертвых // Наука и религия. 1971. № 5. С. 46-49.
  44. Коростовцев М. А. Египтяне древние и современные // ВДИ. 1966. № 1.
  45. Коростовцев М. А. Из истории V династии // ВДИ. 1941. № 1. С. 31-44.
  46. Коростовцев М. А. Повесть Петеисе III. Древнеегипетская проза. М., 1978.

47. Коростовцев М. А. Религия Древнего Египта. М., 1976.
48. Коттрелл Л. Во времена фараонов / Пер. с англ. М., 1998.
49. Кошовий О. А. Політика між ритуалом і догматом. (Свобода дій фараона в Стародавньому Єгипті) // Східний світ. К., 1994. № 1-2. С. 54-65.
50. Крол А. А. Хеб-сед и становление древнеегипетского государства // ВДИ. 2001. № 1. С. 3-11
51. Культура древнего Египта / Под ред. Кацнельсона. М.: Наука, 1975.
52. Ладынин И. А. «Нечестивый правитель» в религиозно-идеологической традиции Древнего Египта II тыс. до н.э. // Культурное наследие Египта и Христианский Восток. (Материалы международных научных конференций). М., 2002. Вып. 1. С. 155-176.
53. Ладынин И. А. Концепция Я. Ассмана и методика изучения древних культур // Вестник МГУ. Сер.8. История. М., 2002. № 1. С. 76-97.
54. Лауэр Ж. Загадки египетских пирамид. М., 1966.
55. Липинская Я., Марциняк М. Мифология Древнего Египта. М., 1983.
56. Лобановский Б. Б. Мистецтво Стародавнього Єгипту. Нариси. К., 1972.
57. Максимов Е. Н. Древнеегипетская гелиопольская космогоническая система (опыт моделирования) // Тутанхамон и его время. М.: Наука, 1976. С. 119-128.
58. Матье М. Э. Миф и сказка Древнего Египта как источник для истории семьи // ВДИ. 1963. № 4.
59. Матье М. Э. Древнеегипетские мифы. М., Л., 1956.
60. Матье М. Э. Из истории свободомыслия в Древнем Египте // Вопросы истории религии и атеизма. М., 1956. Т. III. С. 380-401.
61. Матье М. Э. Избранные труды по мифологии и идеологии Древнего Египта. М., 1996.
62. Матье М. Э. Искусство Древнего Египта. М., 1961 (1976).
63. Монте П. Египет Рамсесов. Повседневная жизнь египтян во времена великих фараонов / Пер. с фр. Ф. Л. Мендельсона. М., 1989 (Смоленск, 2000).
64. Морэ А. Во времена фараонов. М., 1998.
65. Морэ А. Цари и боги Египта. М., 1998.
66. Павлова О. И. Амон Фиванский. Ранняя история культа (V–XVII династии). М., 1984.
67. Перепёлкин Ю. Я. История Древнего Египта. СПб., 2000.

68. Перепелкин Ю. Я. Кэйе и Семнех-ке-рэ. К исходу солнцепоклоннического переворота в Египте. М., 1979.
69. Перепёлкин Ю. Я. Переворот Амен-хот-па IV. Ч. 1 и Ч. 2. 1967, 1984.
70. Перепёлкин Ю. Я. Хозяйство староегипетских вельмож. М., 1988.
71. Постовская Н. М. Familia в Египте Древнего царства // ВДИ. 1967. № 1. С. 3-37.
72. Прусаков Д. Б. Природа и человек в Древнем Египте. М., 1999.
73. Прусаков Д. Б. Раннее государство в Древнем Египте. М., 2001.
74. Прусаков Д.Б. Социально-экологический кризис в Древнем Египте и упадок Нового царства // Восток. 1996. № 1. С. 14-29.
75. Романова О. О. Взаємозв'язок жрецьких посад з професійною діяльністю в Єгипті Давнього царства // Східний світ. К., 2000. № 1-2'97. С. 98-105.
76. Романова О. О. Добросна людина в Стародавньому Єгипті за автобіографічними текстами від Давнього до Середнього Царства. К., 2011.
77. Романова О. О. Історичні факти та релігійні аспекти в «автобіографіях» єгипетських вельмож // V Сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції (м. Київ, 10-12 жовтня 2001 р.). К., 2001. С.70-71.
78. Романова О. О. Культ фараона у стародавньому Єгипті // УІЖ. К., 2000. № 4. С. 58-65.
79. Романова О. О. Щодо деяких методологічних аспектів дослідження давньоєгипетських «автобіографій» // VI Сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції. (м. Київ. 30-31 жовтня 2002 р.). К., 2002. С. 23-25.
80. Рубинштейн Р. И. Внутренняя политика фараона Ахтоя Уахкара // ВДИ. 1948. № 7. С. 177-187.
81. Рубинштейн Р. И. Книга Мертвых и отношение древних египтян к смерти // Ж. Ф. Шампольон и дешифровка египетских иероглифов. М., 1979. С. 72-87.
82. Рубинштейн Р.И. Мифы древнего Египта. Л., 1959.
83. Рубинштейн Р. И. Поучение гераклеопольского царя своему сыну // ВДИ. 1950. № 2. С. 122-133.
84. Рубинштейн Р. И. СХХV глава Книги Мертвых // Ученые записки Педагогического института им. Герцена. Л., 1939. Т. XI. С. 293-308.
85. Савельева Т. Н. Аграрный строй Египта в период Древнего царства. М., 1962.

86. Савельева Т. Н. Как жили египтяне во времена строительства пирамид. М., 1971.
87. Струве В. Е. Списки Манефона царей Позднего Египта // Язык и мышление, V. М.-Л., 1935
88. Стучевский И. А. Колониальная политика Египта в эпоху XVIII династии. М., 1977.
89. Стучевский И. А. Рамсес II и Херихор. Из истории древнего Египта эпохи Рамессидов. М., 1984.
90. Стучевский И. А. Храмовая форма царского хозяйства Древнего Египта. М., 1962.
91. Тарасенко М. О. 17-а глава давньоєгипетської Книги Мертвих // Східний Світ. К., 2002. № 2, 2001. С. 29-65.
92. Тарасенко Н. А. «Картография» загробного мира и ее эволюция в древнеегипетской заупокойной литературе // Сходознавство. К., 2003. № 21-22. С. 142-157.
93. Тарасенко Н. А. Миф о грехопадении в Древнем Египте и его коннотации в 17-й главе Книги Мертвых // Вісник Київського Славістичного університету. К., 2003. Вип. 14. Історія. С. 187-220.
94. Тураев Б. А. Бог Тот. Опыт исследования в области древнеегипетской культуры. СПб., 2002.
95. Тураев Б. А. Египетская литература. СПб., 2000.
96. Целлар К. Архитектура страны фараонов. Жилище живых, усопших и богов. М., 1990.
97. Чегодаев М. А. Древнеегипетская «Книга Мертвых» // Вопросы истории. М., 1994. № 8. С. 145-163; № 9. С. 141-151.
98. Черезов Е. В. Техника сельского хозяйства Древнего Египта: в 2-х ч. Черновцы, 1968-1969.
99. Шампольон и дешифровка египетских иероглифов / отв. ред. И. С. Кацнельсон. М., 1979.
100. Эмери У. Архаический Египет / Пер. с англ. Н. Н. Каменской и А. С. Четверухина. СПб., 2001.

СХІДНЕ СЕРЕДЗЕМНОМОР'Я В II-I ТИСЯЧОЛІТТЯХ ДО Н. Е.

Природні умови та населення Малої Азії (Анатолії). Джерела та історіографія. Політична історія хеттів. Особливості економіки. Хеттські закони як історичне джерело. Створення могутньої Новохеттської держави (XIV–XIII ст. до н. е.). Натиск „народів моря” та загибель Новохеттської держави. Троянська проблема.

Природні умови та стародавнє населення Сирії, Фінікії та Палестини. Історичні джерела (Біблія, античні автори, археологічні дані). Розквіт Фінікії та Сирії в I тис. до н. е. Політична історія та особливості економіки країн Східного Середземномор'я. Дамаське Царство в Сирії. Палестина в I тис. до н. е. Держава Давида і Соломона. Загибель Ізраїльсько-Іудейського Царства.

Лекційний матеріал щодо історії строкатого регіону Східного Середземномор'я та Анатолії охоплює одну пару, він органічно додається до лекцій з історії Давнього Єгипту та Месопотамії для тих періодів, коли відповідні держави особливо сильно чинили вплив на місцеві країни. Тому в цьому розділі посібника вміщено зокрема документи зовнішньої політики Давнього Єгипту.

Лекція коротко репрезентує історію дослідження цих регіонів, розвиток цивілізації у них, стан джерельної бази. Історія Хеттської держави забезпечена джерелами з архіву Хаттуси та більш ранніх текстів Канеса, які характеризують економічну взаємодію із Межиріччям в додержавний період – наприкінці третього тисячоліття до н. е. Хеттські джерела репрезентовані історичними наративами, законодавчими пам'ятками, міфологічними текстами тощо. В межах даного посібнику ж наведено лише міжнародний договір між Хеттською державою та Єгиптом, укладений у 1259/8 р. до н. е. Історія ранніх держав Сирії та Ханаану досліджується переважно за археологічними матеріалами. Втім архів Ебלי є взагалі одним із найдавніших зразків вживання клинопису за межами шумерської культури. Багато матеріалу для політичної історії надають документи Амарнського архіву – дипломатичне листування Єгипту із державцями Близького Сходу. Тут вміщено не лише листи з міст Ханаану, але також листи з Вавилону – заради узагальненого розуміння того, що собою являла міжнародна політика на Стародавньому Сході.

Головним комплексним джерелом з історії Давнього Ізраїлю залишається біблійний Старий Заповіт (Танах), який фактично являє собою цілу бібліотеку різних за часом створення та змістом, в тому числі історичні оповідальні книги (Книги Царів) та законодавчі пам'ятки (Повторення закону).

КРАЇНИ БЛИЗЬКОГО СХОДУ У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ЄГИПТУ ЧАСІВ НОВОГО ЦАРСТВА

Зовнішню політику фараонів, крім їхніх звітів про військові походи, добре характеризує один із найдавніших збережених міжнародних договорів – договір Рамзеса II з хеттським царем Хаттусілі. Крім того для вивчення пропонується низка текстів з Амарнського архіву. Ці документи дають уявлення про репрезентацію фараоном своєї влади у світі, про ступінь її визнання в сусідніх країнах, про ступінь їх дипломатично-визнаної залежності від Єгипту.

Листування єгипетських фараонів

У 1887 або 1888 р. коло невеликого села Телль-ель-Амарни (давній Ахетатон) почали знаходити глиняні таблички, вкриті написами, виконаними аккадським клинописом. З початку 1890-х років до розикув табличко долучився Фліндерс Петрі. Знайдені місцевими мешканцями таблички були придбані Каїрським, Берлінським та Британським музеями. Кілька табличок купив російський дослідник В. С. Голєніцев, і вони тепер знаходяться в Державному музеї образотворчих мистецтв в Москві.

Збережені 382 таблички походять з архіву фараонів Аменхотепа III і його сина Аменхотепа IV (Ехнатона) та являють собою дипломатичне листування правителів країн Близького сходу із єгипетськими царями. Більшість (майже три сотні) листів надіслана дрібними царьками Ханаану (суч. Ізраїль, Ліван, південь Сирії), які в більшій чи меншій мірі демонструють свою лояльність Єгипту та прагнули заручитися його підтримкою. Наявні також листи від правителів Мітанні, Вавилону, з о. Аласія (Кіпр), одиничні послання від хеттських, асирійських та західноанатолійських царів. Наявні також нечислені відповіді єгипетської канцелярії. Документи Амарнського архіву дають можливість не лише з'ясувати географію зовнішньополітичних зв'язків Єгипту та ареал впливу XVIII династії на Близькому Сході, але також побачити характерні риси дипломатії, важелі впливу, що застосовувалися у міжнародних відносинах на стародавньому Сході.

Український текст взято з Хрестоматії з історії Стародавнього світу. К., 1953. С. 176-180, 225-228. За російським перекладом І. М. Дьяконова, виконаним за найповнішим виданням табличок: Knudtzon J. A. Die El-Amarna Tafeln. Leipzig, 1909-1912.

Лист фараона Аменхотепа III до царя Вавилону

Кадашман-Харбе¹, цареві Кардуніаша², моему братові, скажи – так говорить Нібмуаріа³, цар великий, цар Єгипту, твій брат. Передо мною благополуччя, нехай перед тобою буде благополуччя! Твій дім, твої жінки, твої діти, твої вельможі, твої коні, твої колісники в країнах твоїх хай будуть дуже благополучні. Я благополучний, мій дім, мої жінки, мої діти, мої вельможі, коні, колісники, воїни вельми благополучні, і в країнах моїх дуже благополучно.

Тепер я чую [ці] слова, які ти писав мені: «Ось ти хочеш мою дочку взяти за жінку собі, а сестра моя, яку дав тобі батько мій, – там у тебе, і ніхто її не бачив нині – чи жива вона чи вмерла». Ось твої слова. А хіба ти коли-небудь посилав «каміру»⁴, який знав би твою сестру і міг би говорити з нею і оновив би знайомство з нею? – і нехай би він говорив з нею. Люди, яких ти посилаєш – далекі люди (тобто тобі): [один – слуга (?) Закари, другий – погонич ослів [із країни [...]; немає серед них ні одного, який [був би (?)] близький до твого батька і [...]] вже [хоч би] гінці, [які] є у тебе і [нехай би?] вона сказала [ім]. (Далі пропуск...) для її матері.

І коли ти писав, кажучи так: «Ти говорив моїм гінцям, коли твої жінки були зібрані і стояли перед тобою: «дивись[ся], [ось] ваша володарка, що стоїть перед вами», – а гінці мої не впізнали її. Чи сестра це моя, що [перебуває] у тебе?» – і ще ти писав: «не впізнали її мої гінці», і ти говориш: «хто її може впізнати?» – чому ж ти не пошлеш «каміру», який скаже тобі правдиве слово і такий же (?) привіт від сестри твоєї? І ти скажи йому, щоб він увійшов, щоб бачити (?) її дім і її відносини з царем. А коли ти мені пишеш «може, це дочка якого-небудь мушкену⁵, або якого-небудь гагайця⁶, або дочка ханігальбатця⁷, або, може, з Угаріта⁸, яку бачили мої гінці? І хто скаже

¹ Кадашман-Харбе I (Кадашман-Енліль) – вавилонський цар Кассітської династії.

² Спочатку так називалась південна частина Вавилонії, що примикала до Персидської затоки. В Кассітський період це найменування почало застосовуватися для означення всієї Вавилонії.

³ Вавилонська переробка тронного імені Аменхотепа III – Неб-Маат-Ра, що означає «Володар правди Ра».

⁴ Назва посади, найімовірніше – придворної.

⁵ Мушкену (див. «Кодекс законів Хаммурапі», § 15, та ін.).

⁶ Можливо, скорочена форма хеттського Каш-Каш (так називався війовничий народ, що жив на південному березі Чорного моря). Цей етнічний термін вважають прототипом назви Кавказ.

⁷ Країна Ханігальбат лежала в північно-західній частині Дворіччя. До її складу входили Мітанні і Хуррі.

їм – от [це] та (?), що у тебе? Вона рота не розкрила і нічого не сказала їм!». Ось твої слова. А якщо вмерла сестра твоя – хто це буде приховувати, ... або підставить іншу? [Бог] Амон [ласкавий?] до [сестри твоєї, вона (?)- сестра головної жінки, [...] до (?) господині дому [...] однієї служниці, якій [...] більше за всіх жінок [...] царів Єгипт[у...] в Єгипті.

А коли ти мені писав: «Мої дочки, які замужем за царями, які [...], то якщо [прибувають] мої гінці туди, то говорять з них [ми, і вони пе]ресилають мені подарунок»... Ось твої слова. Можливо, сусідні з тобою царі – великі...; твої дочки дістають що-небудь у них і посилають тобі. А що [є] у неї, у сестри твоєї? (Це те,) що у мене. Якщо вона дістане що-небудь, то я пішлю тобі [що-небудь] хороше, раз ти відаєш твоїх дочок, щоб діставати добро від сусідів твоїх.

А коли ти мені писав, що я відступив від слів батька мого, то ти не говориш його слів. І ще: «встанови добре братерство між нами». Ось слова, які ти написав. А нині ми з тобою брати – я і ти, ми обидва і я висловлюю скаргу на твоїх гінців, тому що вони говорять перед тобою так: «Він не дає нічого нам, що входять в країну єгипетську». (Ось що я скажу) про тих, хто приходить до мене, – ось приходить один з них [до мене] і взяв срібла, золота, олії, тканин, все хороше [в (?)] країну (?) чужу, а говорить неправду тому, хто послав його. Перші прийшли гінці до твого батька, і уста їх говорять брехню; другі прийшли [і] говорять брехню тобі. І я вирішив: чи дам я їм що-небудь чи не [да]м, завжди будуть говорити [бр]е[хню], і постановив не да[вати] їм [нічого] більше.

А коли ти мені писав: «Ти сказав моїм гінцям: «немає воїнів у вашого володаря, і некрасива дівчина, що він мені дав», ось твої слова – ні, неправду говорять тобі твої гінці завжди. Чи є у тебе добірні воїни чи ні – [це] вони кажуть мені. Що я буду питати, чи є у тебе воїни, чи є у тебе коні? Не слухай же ти їх, гінців твоїх, уста яких брехливі! Те, що ти пишеш, [стається] так (?): якщо вони бояться тебе, то кажуть брехню, щоб врятуватися від руки твоєї.

Коли ти сказав: «віддані мої колісники в число колісниць міських правителів, і чужа (країна) не бачила їх; ти послав їх в країну таку-то, і чужа (країна) не бачила їх». Це так, і щодо колісниць це так; коней вони вимагали у мене, всіх моїх коней [для] колісниць.

Коли ти мені писав чер[ез] далекого (для тебе) чоловіка, щоб злити єлей на [гол]ову дівчини, [то] ти [ж] послав мені [всього] одну

---

⁸ Фінікійська держава-місто (нині Рас-шамра).

видачу (?)... олії.

(Кінець не зберігся.)

Лист Кадашман-Харбе, царя Вавилону, до фараона Аменхотепу III

[Ось] про те, що не можна відда[ти] дочки твоєї заміж, як ти писав: «Від давніх часів царівни єгипетські нікому не віддаються», навіщо ти, брате мій, [говориш так?] Ти – цар, можеш ро[бити], як хочеш. Якщо ти віддаси, хто може що-небудь [сказати?]. Коли мені сказали це слово, я написав [братові моєму] так: «Є дорослі дочки і гарні жінки; пошли одну гарну жінку за т[воїм вибор]ом; хто зможе сказати: вона не царівна? Ти ж, [вирішивши] не посилати, не послав. Хіба ти не шукав братерства і дружби, коли писав про шлюб, щоб ми поріднилися між собою? І я саме через те, заради братерства й дружби, щоб ми поріднилися між собою, написав тобі про шлюб. Брат мій, чому він не послав мені ні одної жінки? Чи може, раз ти не прислав мені жінки, то і я, як і ти, відмовлю тобі в жінці? [Але ж н]і, мої дочки будуть [у тебе], я не відмовляю тобі в них.

(Далі йде, мабуть, просьба прислати дивовижних звірів.)

А відносно золота, що я писав тобі, то пошли мені багато всякого золота, перше ніж гонець твій [прибуде] до мене, тепер швидко, [ще] цим літом, чи то в [місяці] таммузі, чи то в [місяці] абі, щоб я міг виконати роботу, яку я розпочав.

Якщо цим літом, в таммузі чи абі, ти пришлеш мені золото, про яке я писав тобі, [то] я дам тобі мою дочку, а ти приходиш потім (?) золота, [скільки] хочеш. А якщо в таммузі чи абі ти не пришлеш золота і я не зможу виконати роботу, яку я розпочав, то навіщо тобі потім (?) прислати – коли я виконаю роботу, яку я розпочав, і навіщо мені тоді бажати золота? Нехай хоч 3000 талантів золота ти пришлеш, я не прийму і поверну тобі і дочку мою заміж не віддам за тебе.

Лист Буррабуріаша, царя Вавилону, до фараона Ехнатона
(Початок не зберігся.)

Нібхурріє⁹, цареві Є[гипту] скажи: так говорить Буррабуріаш¹⁰, цар Кард[ун]іаша, твій брат. Я благополучний; ти, твій дім, твої жінки, твої сини, твої дочки, твоя країна, твої вельможі, твої коні, твої колісники хай будуть дуже благополучні.

З того часу як мої предки і твої предки уклали між собою дружбу, вони посилали один одному хороші подарунки і не відмовляли один одному в хороших бажаних речах.

Зараз мій брат послав мені в подарунок 2 міни золота, а зараз золота багато пришли, скільки [посилали] твої предки. А якщо [його] мало, пришли половину того, [що посилали] твої предки. Чому ти прислав [тільки] 2 міни золота? Зараз я старанно розпочав численні роботи в храмі і виконую [їх]. Пришли мені багато золота, а сам ти, чого бажеш в країні моїй, напиши, і нехай візьмуть для тебе.

За Курігальзу¹¹, предка¹² мого, всі ханаанейни¹³ писали йому: «До просторів країни [давай спусти]мося, давай повстанемо, давай [з тобою] з'єднаємося!» Предок мій написав їм так: «Облиште [думку про] з'єднання зі мною! Якщо ви бажали ворогувати з царем Єгипту, моїм братом, об'єднайтеся з [ким-небудь] іншим; хіба не повинен я піти і пограбувати вас, бо він (тобто цар Єгипту) з'єднався зі мною? Предок мій не послухав їх заради предка твого. А зараз – асирійців, підвладних мені, я не посилав тобі, навіщо ж вони з власної волі прийшли в твою країну? Якщо ти любиш мене, нехай вони не зроблять ніякого діла (?) (тобто нехай посольство буде безрезультатним), відпусти їх з порожніми руками¹⁴.

В подарунок тобі я послав 3 міни хорошого лазурового каменю¹⁵ і 5 упряжних коней для 5 дерев'яних колісниць.

⁹ Вавилонська переробка тронного імені Ехнатона – Нофер-Хепру-Ра («Прекрасні образи Ра»).

¹⁰ Вавилонський цар, син і наступник Кадашман-Харбе, що правив в кінці XV і на початку XIV ст. до н. е.

¹¹ Курігальзу II – вавилонський цар, попередник Кадашман-Харбе, що правив в XV ст. до н. е.

¹² Тут і далі буквально – батько.

¹³ Населення Ханаану (Палестини), підкорене єгипетськими фараонами Тутмосом I і Тутмосом III.

¹⁴ Незважаючи на ці протести і просьби, Ехнатон продовжував дружнє листування з царем Ассирії Ашшур-убаллітом.

¹⁵ Йдеться про лазурит (ляпіс-лазур), мінерал синього кольору, який привозили в Дворіччя з півден. Согдіани (нині Таджикистан) і Бактрії (нині Афганістан); цей мінерал був матеріалом для художніх виробів. Зважаючи на рідкість і

Листи сирійських правителів до фараона

I

А Царю Єгипту, нашому володареві, так говорять жителі Туніпа¹⁶, твій раб¹⁷: Хай будеш ти благополучний, і я падаю до ніг нашого володаря.

Володарю мій, от що сказало місто Туніп, твій раб: Туніп, хто раніше грабував (?) [його], щоб його не розграбував (?) Манах-періа¹⁸ – а м м а т і в у ш (?). Боги і ... .. – напіллан – царя Єгипту, нашого володаря, живуть в Туніпі, і нехай володар наш спитає старців своїх – амматі¹⁹, коли ж то ми не належали цареві Єгипту, нашому володареві.

А тепер 20 років ми писали царю, нашому володарю²⁰, і гінці наші живуть у царя, нашого володаря; а тепер ми захотіли [назад] сина А[к]і-Тешупа у царя, нашого володаря, – нехай же віддасть його володар наш.

І володар мій, цар Єгипту, віддав сина Акі-Тешупа; а навіщо ж цар, володар наш, з дороги його вертає?

А тепер Азіру²¹, твій раб, чує про них (тобто жителів Туніпа) від твого садівника, і в країні Хатті (?)²² спіткало їх лихо (?).

І якщо війська його (тобто царя) і колісничі його затримуються, то і з нами Азіру зробить, як з містом Ні²³.

А якщо ми скаржимося (?), то і цар Єгипту, володар наш, буде скаржитися (?) через ці діла, які зробить нам Азіру, коли він відпустить руку до нашого володаря²⁴.

І коли Азіру увійшов у Сумур²⁵, то зробив їм [жителям Сумура] Азіру, як хотів у домі царя, нашого володаря, і через ці діла

дорожнечу цього каменю, вавилонські і асирійські майстри часто виготовляли штучний лазурит (збереглися відповідні рецепти).

¹⁶ Місто в півн. Сирії, в басейні р. Оронту коло Хамата.

¹⁷ Так у тексті.

¹⁸ Вавилонська переробка тронного імені Тутмоса III Менхеперра («хай живе образ Ра»),

¹⁹ Глоси хурійською (мітаннійською) мовою. «Амматівуш» означає, мабуть «твій дід», «напіллан» – невідоме, «амматі» означає «старець, дід».

²⁰ Очевидно, попередньому царю, Аменхотепу III.

²¹ Цар Амурру, держави, що лежала між р. Оронтом і берегом Середземного моря.

²² Тобто в країні хеттів. Як видно, Азіру передає хеттам шпигунські відомості про Туніп.

²³ Місто в півн. Сирії, мабуть, на правому березі Євфрату.

²⁴ Зміст фрази не зовсім ясний. Можливо: «коли він відступиться від нашого володаря».

²⁵ Сумур або Сіміра – фінікійське місто на північ від Бібла.

володар наш буде скаржитися (?).

А тепер Туніп, твоє місто, плаче, і сльози його течуть, і ніхто не подасть нам руки [допомоги].

Ми 20 років пишемо царю, нашому володареві, і ні одно слово нашого володаря не доходить до нас.

II

Царю великому, моєму володарю, моєму богу, моєму сонцю, так говорить Азіру, твій раб: сім і сім разів я падаю до ніг мого володаря, мого бога, мого сонця.

Володарю мій! Я твій раб, і прибувши перед лице царя, мого володаря, я скажу всі слова свої перед царем, моїм володарем²⁶. Володарю, не слухай брехунів, які обмовляють мене перед царем, моїм володарем. Адже я раб твій навіки.

Що ж до Хані²⁷, [про кого] говорить цар, володар мій, – я був в Туніпі і не знав, коли він прибув. Як тільки я почув, я вирушив слідом за ним, але не застав його. І коли Хані прибуде благополучно, нехай цар, наш володар, спитає його, як я приймав його. Мій брат і Баттіель були при ньому і давали йому рогатої худоби, ослів (?), птахів, хліба і сеkerу.

Коней і ослів я дав йому на дорогу. А цар, володар мій, нехай вислухає мої слова: коли я приходжу до царя, мого володаря, то Хані приходить до мене і приймає мене, як матір, як батька. А тепер володар мій говорить – держався ти, мовляв, від Хані осторонь (?). Твої боги і Шамаш воістину знають, чи не був я в Туніпі.

Далі, щодо побудування Сумура, [про яке] дав наказ цар, володар мій²⁸: царі Нухашше²⁹ ворогують зі мною і беруть мої міста за велінням Хатіба, і я не міг його (тобто Сумур) будувати, а тепер незабаром будуватиму його.

І володар мій знає, що половину речей, які дав цар, володар мій, забирає Хатіб, і все золото і срібло, яке цар, володар мій, дав мені, забирає Хатіб, і цар, володар мій, воістину знає [це].

Далі, володар мій сказав раптом (?): чого, мовляв, ти приймаєш гінця царя хеттів, а мого гінця не приймаєш? А це країна мого володаря, і цар, володар мій, поставив мене серед

---

²⁶ Фараон (Ехнатон), діставши відомості про зраду Азіру, викликає ного в Єгипет. Азіру ухилиється від подорожі, але обіцяє прибути з доповіддю про свою діяльність пізніше.

²⁷ Посол фараона.

²⁸ Як видно, фараон наказав Азіру відбудувати зруйноване ним місто.

²⁹ Місто в північній Сирії. Місцеположення не відоме.

градоправителів. Нехай прийде гонець царя, мого володаря, і все, що я сказав царю, моєму володарю, я дам: живих душ, кораблі, олії, бука (?) і [іншого] дерева (?) я дам.

III

Ріб-Адді³⁰ сказав своєму [володареві], царю країн, па[рю велико]му, [царю б]итви³¹: Володарка Бібла³² дала [си]лу царю, моєму володарю: сім і сім разів я падаю до ніг мого володаря, мого сонця. Знай, що відколи до мене прибув Аманаппа³³, всі хабіру³⁴ повернулися проти мене за наказом Абд-Ашерти³⁵. І хай почує володар мій слова раба свого і [пошле] мені сторожу для «охорони царського міста, по[ки не ви]йдуть місцеві (?) війська³⁶. Якщо немає місцевих (?) військ, то віддадуться всі країни Хабіру. І (?) відколи здобуто місто Біт-А[рха?] [за] наказом Абд-Ашерти, так само хочуть вони [зро]бити з Біблом і Берітом³⁷, і від[дадуться] всі країни Хабіру. 2 міста, що лишилися мені, і ті вони намагаються взяти з руки царя. Пошли, володарю, сторожу в [ці] два міста свої, поки не вийдуть місцеві (?) війська, а також дай чого-небудь їсти їм – у мене нічого нема; як птах у сильці кілубу³⁸, так і я в Біблі.

Далі, [коли] не може [цар] взяти мене з [руки] ворога свого, [то] віддадуться [всі] країни [Абд]-Ашерті; [що] він [за] собака (?), що [хоче взяти] країни царя собі?

---

³⁰ Царьок м. Бібла (сучасн. Джебель) у Фінікії.

³¹ Епітет Саргона Аккадського з присвяченого йому героїчного епосу.

³² Богиня Баалат.

³³ Аменхотеп або Аменопет, єгипетський чиновник.

³⁴ Назва кочових племен, яких часто асоціювали з євреями до заселення ними Палестини. Однак вектор наступу з півночі скоріше вказує на певні соціальні чи етнічні групи, що нападали на Ханаан з глибинної Сирії.

³⁵ Царьок Амурру, батько вищезгаданого Азіру.

³⁶ Буквально: війська домів.

³⁷ Фінікійське місто (сучасн. Бейрут).

³⁸ Ханаанейський переклад слова «сильце».

Союзний договір між хеттським царем

Хаттушілем і єгипетським фараоном Рамсесом II

Ієрогліфічний текст, вирізьблений на стінах храмів Карнака і Рамессеума (Фіви). Це копія перекладу з оригіналу, написаного іншою мовою, найімовірніше, хеттською: вавилонським клинописом, який в ту епоху вживали для міжнародного листування. До основного тексту єгипетський писар додав дату і повідомлення про прибуття послів, що привезли проект договору. В архіві хеттських царів, знайденому в Богазкьой, також збереглося кілька фрагментованих копій хеттської редакції договору на глиняних табличках, що нині зберігаються в Музеї Стародавнього Сходу (Стамбул), Берлінських державних музеях та в Державному Ермітажі (Санкт-Петербург).

Цей договір є найдавнішим з уцілілих документів такого роду; він надзвичайно важливий для історії міжнародних відносин. Договір був укладений з ініціативи хеттського царя Хаттушілі, який заступив на престолі свого брата Муваталлу. Обидві сторони були виснажені довгою війною, що тривала 16 років. В хеттському війську навіть почалися повстання, викликані тяготами нескінченної боротьби. Мир був укладений на 21-му році правління Рамсеса II (1259/8 р. до н. е.). Хаттушілі прислав проект мирних пропозицій, начертаний на срібній табличці. Рамсес на його основі виробив свій проект, що був посланий хеттському царю.

Обидва царі закріплювали вічний мир і обіцяли один одному допомагати, удержувати захоплені ними країни в Азії. Обидві сторони зобов'язувалися також видавати одна одній політичних втікачів. Договір був закріплений одруженням Рамсеса з дочкою хеттського царя.

Краще видання єгипетського тексту: W. M. Müller. Der Bündnisvertrag Ramses II und des Chetiterkönigs. Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft. Bd. V. (1905). Український текст за російським перекладом І. М. Лур'є: Хрестоматії з історії Стародавнього світу. К., 1953. С. 93-97 (відредаговано за англ. перекладом Pritchard J. B. Ancient Near Eastern Texts Related to the Old Testament, 3rd ed., p. 199-201).

Рік 21, перший місяць зими, день 21, при царі Верхнього і Нижнього Єгипту Усер-Маат-Ра Сотеп-ен-Ра¹, сині Ра, Рамсесі Меріамоні, якому дано життя на віки вічні, возлюблений Амона-Ра, Гор-ахті; Птаха, Південь-від-Його-Стіни, Господаря Двох Земель; Мут,

---

¹ Тронне ім'я Рамсеса II.

господарки Ішру; та Хонсу Неферхотепа; що з'являється на троні Гора живих, подібного до його батька Гор-ахті на віки вічні.

У цей день, коли його величність перебував у місті Пер Рамсес², щоб ушанувати батька свого Амона-Ра, Горахуті, Агума, володаря обох земель Геліополя, Амона Рамессейського, Пта Рамессейського і Сутеха³ великого могутністю, сина Нут⁴, подібно до того, як роблять вони йому вічно у свято хебседа⁵ вічні роки благоденства і повергають навіки долини і верховини під його сандалії, прийшли... царський посланець,... царський посланець... і посланець країни хеттів, щоб доставити срібну табличку, яку послав великий князь країни хеттів Хаттушіль до фараона, хай буде він живий, цілий і здоровий, щоб просити миру в царя Верхнього і Нижнього Єгипту Рамсеса II, наділеного життям щоденно, вічно, повік, подібно до батька його Ра.

Копія срібної таблички, яку доставив великий князь країни хеттів Хаттушіль фараонові..., через свого посланця Тартісебу та його посланця Рамоса, щоб просити миру у величності Рамсеса II, тельця правителів, який встановлює свої кордони в кожній країні, за своїм бажанням.

Договір, що його учинили на срібній табличці великий князь країни хеттів Хаттушіль, могутній син Муршіля могутнього, великого князя країни хеттів, внук Супілуліуми [мо]гутнього [великого князя країни хеттів], і Рамсес II могутній, великий правитель Єгипту, син Сеті I могутнього, великого правителя Єгипту, внук Рамсеса I могутнього, великого правителя Єгипту, – прекрасний договір миру і братерства, що дає мир... навіки.

Надалі і довіку, відповідно до замислів великого правителя Єгипту, так само як великого князя країни хеттів, бог не дасть завдяки договору, щоб сталася ворожнеча між нами.

Хоч за часів Муваталлу⁶, великого князя країни хеттів, мого брата, він воював з [Рамсесом II], великим правителем Єгипту, проте

---

² Дослівно: «Дім Рамсеса» – місто, засноване Рамсесом у східній частині Дельти. Деякі дослідники ототожнюють його з Аварісом.

³ Одне з найменувань Сета, виникло від вимовляння імені Сета гіксосами. В єгипетській літературі могло бути взагалі іменем для будь-якого бога іноземців.

⁴ Богиня неба, дружина бога землі Геба.

⁵ Свято царського ювілею; вперше його справляли через 30 років після вступу фараона на престол, а далі через більш короткі строки

⁶ Муваталлу – старший брат Хаттушіля III.

віднині, починаючи з цього дня, Хаттушіль, великий князь країни хеттів, накреслив собі договір, який встановлює план, зроблений Ра і зроблений Сутехом для землі Єгипту, так само як для країни хеттів, щоб не сталася ворожнеча між нами повік.

Ось учинений ним, Хаттушілем, великим князем країни хеттів, договір разом з Рамсесом II, великим правителем Єгипту, щоб був, починаючи з цього дня, прекрасний мир і прекрасне братерство було між нами повік. І він в братерстві зі мною і в мирі зі мною, а я в братерстві з ним і в мирі з ним повік.

Коли Муваталлу, великий князь країни хеттів, мій брат, досяг меж своєї долі (умер) і Хаттушіль вступив як великий князь країни хеттів на престол свого батька, він захотів бути разом з Рамсесом II, великим правителем Єгипту... в мирі і братерстві, кращому, ніж мир і братерство, що були раніше на землі.

І ось я, великий князь країни хеттів, разом з [Рамсесом II], великим правителем Єгипту, [перебуваю] в мирі прекрасному і братерстві прекрасному. І діти дітей великого князя країни хеттів [будуть] в братерстві і мирі разом з дітьми дітей Рамсеса II, великою правителя Єгипту. Вони будуть додержуватись наших планів братерства і наших планів [миру. І земля єгипетська] разом з землею хеттською [будуть] в мирі і братерстві, як ми, довіку, і не буде ворожнечі між ними повік.

І повік не вступить великий князь країни хеттів на землю єгипетську, щоб захопити майно її, і повік не вступить Рамсес II, великий правитель Єгипту, на землю [хеттську, щоб захопити майно] її.

Щож до справедливого договору, який був за часів Суппілуліуми, великого князя країни хеттів, справедливого договору, який був за часів мого батька Муваталлу, великого князя країни хеттів, я дотримуюсь його.

Ось дотримується Рамсес II, великий правитель Єгипту [миру, що його] він учинив з нами, починаючи з цього дня. І ми будемо робити відповідно до цього справедливого плану.

Якщо прийде інший ворог проти землі Рамсеса II, великого правителя Єгипту, і він пошле до великого князя країни хеттів, кажучи: «прийди до мене і дай силу проти нього», – великий князь країни хеттів повинен [прийти до нього]. Великий князь країни хеттів розіб'є його ворогів.

А якщо великий князь країни хеттів [сам] не прийде, він повинен послати свої війська, свої колісничі, і він розіб'є його ворогів.

(Судячи з уцілілих слів в дуже пошкоджених рядках 17-20, далі

йшло аналогічне зобов'язання Рамсеса II допомагати в таких самих випадках великому князю країни хеттів.)

[Якщо знатна людина втече з землі єгипетської і прийде в землю] великого князя країни хеттів, або городянин або [той, хто належить] землі Рамсеса II, великого правителя Єгипту, і вони прийдуть до великого князя країни хеттів – великий князь країни хеттів не прийме їх. Великий князь країни хеттів відправить їх до Рамсеса II, великого правителя Єгипту, їх володаря.

Або якщо один чоловік, або два чоловіка, яких не знають, утечуть в землю країни хеттів, щоб стати данниками іншого, – вони не будуть залишені на землі країни хеттів і їх доставлять до Рамсеса II, великого правителя Єгипту.

Якщо втече знатна людина з землі країни хеттів, щоб прийти в землю Рамсеса II [великого правителя] Єгипту, або городянин, або з області, або той, що належить землі країни хеттів, і вони прийдуть до Рамсеса II, великого правителя Єгипту, Рамсес II, великий правитель Єгипту, не прийме їх. Рамсес II, великий правитель Єгипту, відправить їх до [великого] князя [країни хеттів]. Він не залишить їх.

Так само, коли один чоловік, або два чоловіка, яких не знають, втечуть в землю єгипетську, щоб стати слугами іншого, – Рамсес II, великий правитель Єгипту, не залишить їх: він відправить їх до великого правителя країни хеттів.

Щож до слів домовленностей, які великий правитель хеттів уклав із Рамсесом Мері-Амоном, великим правителем Єгипту, у записі на цій срібній табличці, тисяча богів та богинь землі хеттів разом із тисячею богів та богинь землі Єгипту разом зі мною є свідками, щочують ці слова: Ра, господарь неба; Ра міста Арінна; Сутех, господарь неба; Сутех хеттів; Сутех міста Арінна; Сутех міста Зіппаланда; Сутех міста Петтіярик; Сутех міста Гіссашапа; Сутех міста Сарісса; Сутех міста Халеп; Сутех міста Ліхзіна; Сутех міста...; ...; Сутех міста Сахпін; Антарес земель Хеттів; бог Зітхаріас; бог Карцис; бог Гапанталіів; богиня міста Карахна; богиня...; Цариця неба; боги, господарі клятв; ця богиня, господарка землі; Господарка клятви, Ішара; Господарка гір та річок земель хеттів; боги землі Кіцуватна; Амон-Ра; Сутех; боги, богині, гори, річки земель Єгипту; небо, земля, велике море, вітри та облака.

Щож до слів, які на цій срібній табличці, для землі країни хеттів і для землі єгипетської, і хто-небудь не остережеться їх – тисяча з богів землі країни хеттів, так само як тисяча з богів землі єгипетської – знищать його дім, його землю, його слуг.

Щож до того, хто остережеться слів, які на цій срібній

табличці, чи вони з країни хеттів чи з людей Єгипту, і вони не учинять всупереч їм, тисяча з богів землі країни хеттів, так само як тисяча з богів землі єгипетської, дадуть йому благополуччя і життя разом з його домом, разом з його [землею], разом з його слугами.

Якщо втече з землі єгипетської один чоловік, або два, або три, щоб піти до великого князя країни хеттів, великий князь країни хеттів повинен схопити їх і звеліти відправити назад до Рамсеса II, великого правителя Єгипту. Що ж до чоловіка, якого приведуть до Рамсеса II, великого правителя Єгипту, хай не покарають його за його провину, хай не знищать його дім, його жінок і його дітей, [хай не уб'ють його], хай не ушкодять його очей, його ушей, його рота і ніг... все його.

Так само, якщо втече з країни хеттів один чоловік, або два, або три і вони прийдуть до Рамсеса II, великого правителя Єгипту, Рамсес II, [великий] правитель [Єгипту], хай схопить [їх і звелить] відправити до великого князя країни хеттів, і нехай великий князь [країни хеттів] не [покарає] їх за їх провину, хай не знищить його [дому], його жінок і його дітей, хай не уб'є його, хай не ушкодить його ушей, його очей, його рота і ніг, хай не покарає його за всю його провину.

(Наприкінці дано опис зображень зі срібної таблички, яка містить текст договору)

Питання та завдання:

1. Як запропоновані документи характеризують взаємодію Єгипту доби Нового царства із іншими державами Близького Сходу?
2. Якими були засоби зовнішньої політики єгипетських царів?
3. Реконструйте зовнішньополітичні контакти Єгипту періоду Нового царства відповідно до відомостей з цих документів та інших відомих вам фактів з правління 18 та 19 династій? Закартографуйте ці контакти.

ЗАКОНОДАВСТВО ІУДЕЙСЬКОГО ЦАРСТВА

Головним джерелом для вивчення законодавства Давнього Ізраїля та Іудеї служить текст «Старого Заповіту», в першій частині якого («П'ятикнижжя») у складі V книги «Слова» («Повторення Закону» або «Второзаконня») збережений розлогий кодекс законодавства, що має релігійні, громадянські та карні регламентації. Іудейська традиція, відповідно до тексту самої V книги «П'ятикнижжя» приписує фіксацію цих законів самому пророку Мойсею. Однак загал секулярних дослідників Біблії ототожнює її із законами, запровадженими іудейським царем Іосією у 622 р. до н. е. за допомогою першосвященника Хелкії та знаходить числені відповідники у книзі пророка Єремії, сина Хелкії. Іноді появу цього законодавства датують ще більш пізнім часом – періодом Вавилонського полону.

Український переклад з давньоєврейської виконаний Іваном Огієнком (Митрополитом Іларіоном).

Приносьте жертви тільки на означеному місці

12.1 Оце постанови та закони, які ви пильнуватимете виконувати в краї, що дав Господь, Бог батьків твоїх, на насліддя його всі дні, які житимете на цій землі.

2 Конче вінищите всі ті місця, що служили там люди, яких ви виганяєте, своїм богам на високих горах і на пагірках, та під кожним зеленим деревом.

3 І розвалите їхні жертівники, і поламаєте камінні стовпи для богів, і їхні святі дерева попалите в огні, а бовванів їхніх богів порубаєте, і вигубите їхнє ймення з того місця.

4 Не робитимете так Господеві, вашому Богові,

5 бо тільки на місці, яке вибере Господь, Бог ваш, зо всіх ваших племін, щоб покласти там Ім'я Своє, на місці перебування Його будете шукати, і ти прійдеш туди.

6 І принесете туди свої цілопалення, і свої жертви, і свої десятини та приношення рук своїх, і обітници свої, і дари свої, і перворідних худоби своєї великої та худоби своєї дрібної.

7 І будете їсти там перед лицем Господа, Бога вашого, і будете тішитися всім, до чого доторкнеться ваша рука, ви та домї ваші, якими поблагословив тебе Господь, Бог твій.

8 Там ви не зробите так, як ми робимо сьогодні тут, – кожен усе, що йому здається справедливим в очах тільки його,

9 бо ви дотепер не ввійшли до місця відпочінку й до спадщини, що Господь, Бог твій, дає тобі.

10 А коли ви переїдете Йордан і осядете в краї, що Господь, Бог ваш, дає вам на спадщину, і Він заспокоїть вас від усіх ворогів ваших навколо, і ви сидітимете безпечно,

11 то станеться, на те місце, що його вибере Господь, Бог ваш, щоб Ім'я Його перебувало там, туди принесете все, що я вам наказую: свої цілопалення, і свої жертви, десятини свої та приношення рук своїх, і всі добірні жертви обітниць своїх, що обіцяєте Господеві.

12 І будете тішитися перед лицем Господа, Бога вашого, ви й сини ваші, і дочки ваші, і раби ваші, і невольниці ваші, і Левит, що в ваших брамах¹, бо нема йому частки й спадку з вами.

13 Стережися, щоб не приносив ти своїх цілопалень на кожному місці, яке побачиш,

14 бо тільки на тому місці, яке вибере Господь в одному з племін твоїх, там принесеш свої цілопалення, і там зробиш усе, що я наказую тобі.

15 Але скільки запрягне душа твоя, будеш різати й будеш їсти м'ясо, за благословенням Господа, Бога твого, що його дав тобі в усіх брамах твоїх; нечистий і чистий буде їсти його, як сарну й як оленя.

16 Тільки крові не їстимеш, – на землю виллеш її, як воду.

17 Не зможеш ти їсти в брамах своїх десятини збіжжя свого, і соку виноградного свого, і оливи своєї, і перворідних худоби своєї великої й худоби своєї дрібної, і всіх обітниць своїх, що будеш обіцяти, і добровільних дарів своїх, і приношення своєї руки,

18 бо тільки перед лицем Господа, Бога свого, будеш їсти його в місці, яке вибере Господь, Бог твій, ти, і син твій, і дочка твоя, і раб твій, і невольниця твоя, і Левит, що в брамах твоїх. І будеш ти радіти перед лицем Господа, Бога свого, усім, до чого доторкнеться рука твоя.

19 Стережися, щоб не залишив ти Левита по всі дні на землі своїй.

20 Коли Господь, Бог твій, поширить границю твою, як Він говорив тобі, і ти скажеш: «Нехай я їм м'ясо», бо буде жадати душа твоя їсти м'ясо, то за всім жаданням душі своєї будеш ти їсти м'ясо.

21 Коли буде далеко від тебе те місце, що вибере Господь, Бог твій, щоб перебувало там Ім'я Його, то заріжеш із худоби своєї великої та з худоби своєї дрібної, що дав Господь тобі, як наказав я тобі, і будеш їсти в брамах своїх усім жаданням своєї душі.

22 Тільки як їсться сарну й оленя, так будеш їсти його, – нечистий та чистий однаково можуть їсти його.

---

¹ Брама – часто визначає «місто».

23 Тільки будь обережним, щоб не їсти кр́ови, бо кров – вона душа, і ти не будеш їсти душі разом з м'ясом.

24 Не будеш їсти її, – на землю виллєш її, як воду.

25 Не будеш їсти її, щоб було добре тобі та синам твоїм по тобі, коли робитимеш справедливе в Господніх оч́ах.

26 Тільки святощі свої, що будуть у тебе, та обі́тницї свої понесеш, і прийде́ш до місця, яке вибере Господь.

27 І принесеш своє ціло́палення, м'ясо та кров, на ж́ертівнику Господа, Бога свого, а кров твоїх інших ж́ертв буде вилита на ж́ертівнику Господа, Бога твого, а м'ясо будеш їсти.

28 Виконуй і слухай усі ті слова́, що я наказую тобі, щоб було добре тобі та синам твоїм по тобі наві́ки, коли будеш робити добре та справедливе в оч́ах Господа, Бога свого.

29 Коли Господь, Бог твій, вигубить народи, куди ти входиш, щоб посісти їх перед собою, і посядеш їх, і осядеш у їхньому краї́,

30 то стережися, щоб не впасти до пастки за ними, коли вони будуть вігублені перед тобою, і щоб не шукав ти їхніх богів, говорячи: Як служать ті люди богам своїм, то зроблю так і я.

31 Не зробиш так Господе́ві, Богу своєму; бо всяку гидо́ту, яку Господь знена́видів, робили вони богам своїм, бо навіть синів своїх та дочок своїх вони палять в огні для богів своїх.

Не піддавайся намовленням служити іншим богам

13.1 Кожне слово, що я наказую його вам, будете додержувати виконувати, – не додаси до нього, і не відіймеш від нього.

2 Якщо повстане серед тебе пророк або сновідець, і дасть тобі ознаку або чудо,

3 і збу́деться та ознака й те чудо, що сказав він тобі, до того говорячи: «Ходімо ж за іншими богами, яких ти не знав, і будемо їм служити»,

4 то не слухайся слів того пророка або того снові́дця, бо цим Господь, Бог ваш, випробовує вас, щоб пізнати, чи ви любите Господа, Бога вашого, усім своїм серцем і всією своєю душею.

5 За Господом, Богом вашим, будете ходити, і Його будете боятися, і заповіді його будете виконувати, і голосу Його будете слухатися, і Йому будете служити, і до Нього будете лінути.

6 А пророк той або той снові́дець нехай буде забитий, бо намовляв на відсту́пство від Господа, Бога вашого, – що вивів вас із єгипетського краю й викупив вас з дому ра́бства, – щоб звести тебе з дороги, що наказав тобі Господь, Бог твій, ходити нею; і вигубиш зло з-посеред себе.

7 Коли намовить тебе брат твій, син твоєї матері, або син твій, або дочка твоя, або жінка твого лоня, або твій приятель, який *тобі* як душа твоя, таємно говорячи: «Ходімо ж і служім іншим богам», яких не знав ти та батьки твої,

8 з богів тих народів, що навколо вас, близьких тобі або далеких від тебе, від кінця землі й аж до кінця землі,

9 то не будеш згоджуватися з ним і не будеш слухатися його, і не буде милосердитися око твоє над ним, і не змилосердишся й не сховаєш його,

10 бо конче заб'єш ти його, рука твоя буде на ньому найперше, щоб забити його, рука всього народу – наостанку.

11 І закидаєш його камінням, і він помре, бо жадав відвернути тебе від Господа, Бога твого, що вивів тебе з єгипетського краю, з дому рабства.

12 А весь Ізраїль буде слухати і буде боятися, і більше не буде робити такої злої речі серед тебе.

13 Коли почуєш про одне з своїх міст, яке Господь, Бог твій, дає тобі, щоб сидіти там, що про нього кажуть:

14 вийшли люди, сини велійяалові², з-поміж тебе, і звелі з правдивої дороги мешканців свого міста, кажучи: «Ходімо ж, і служім іншим богам», яких ви не знали,

15 то будеш допитуватися, і будеш досліджувати, і будеш добре питати, а ось – воно правда, дійсна та річ, була зроблена та гидота посеред тебе,

16 то конче вибий мешканців того міста вістрям меча, – віддай на закляття його й усе, що в ньому, та худобу його вибий вістрям меча.

17 А всю здобич його збереш до середини майдану його, і спалиш огнем те місто та всю здобич його цілковито для Господа, Бога твого. І стане воно купою руїн навіки, не буде вже воно відбудоване.

18 І нічого з закляття нехай не прилипне до руки твоєї, щоб відвернувся Господь від палючого гніву Свого й дав тобі милосердя, і змилосердився над тобою, і розмножив тебе, як присягнув був батькам твоїм,

19 коли будеш слухатися голосу Господа, Бога свого, щоб виконувати всі заповіді Його, що я сьогодні наказую тобі, щоб виконувати те, що справедливе в очах Господа, Бога твого.

---

² Велійяал – хто не визнає установленної поваги світської чи духовної, нечестивий, нікчемний, пор. Пс. 101. 3.

Не їжте нечистого

14.1 Ви сини Господа, Бога вашого, – не будете робити нарізів, і не вистригайте волосся над вашими очима за помёрлого,

2 бо ти святий народ для Господа, Бога твого, і Господь тебе вибрав, щоб був ти Йому вибраним народом зо всіх народів, що на поверхні землі.

3 Не будеш їсти жодної гидоти.

4 Оце та худоба, що ви будете їсти: віл, кожне з овець і кожне з кіз,

5 олень, і сárна, і бўйвіл, і лánя, і зубр, і антило́па, і жира́фа.

6 Кожну з худоби, що має розділені копита та що має копита, роздвоєні розривом, що жує жу́йку між худобою, – те будете їсти.

7 Тільки цього не будете їсти з тих, що жують жу́йку й що мають розділені копита, розщиплені: верблю́да, і зайця, і тушкáнчика, бо вони жують жу́йку, та копит не розділили, – нечисті вони для вас.

8 І свині, бо має розділені ра́тиці, а жу́йки не жує, – нечиста вона для вас: їхнього м'яса не будете їсти, а до їхнього па́дла не доторкне́теся.

9 Оце будете їсти зо всього, що в воді, – усе, що має плавці та луску́, будете їсти.

10 А все, що не має плавців та луски, не будете їсти, – нечисте воно для вас.

11 Кожного чистого птаха будете їсти.

12 А оце, чого з них ви не будете їсти: орла́, і гри́фа, і морського орла,

13 і ко́ршака, і со́кола за родом його,

14 і всякого кру́ка за родом його,

15 і стру́ся, і сови, і яструба за родом його,

16 пугача, й і́біса, і ле́беда,

17 і пеліка́на, і сича́, і рибáлки,

18 і бу́сла, і ча́плі за родом її, і о́дуда, і кажана́.

19 І кожне плазуюче з пта́ства – нечисте воно для вас, не будете їсти.

20 Кожного чистого птаха будете їсти.

21 Не будете їсти жодного па́дла, – даси його прихóдькові, що в брамах твоїх, і він їстиме його, або продаси чужинцеві, бо ти народ святий для Господа, Бога свого. Не будеш варити ягняти в молоці матері його.

Десятина

22.1 Конче даси десятину з усього врожаю насіння твого, що рік-річно на полі зросте.

23 І будеш ти їсти перед лицем Господа, Бога свого, у місці, яке Він вибере, щоб Ім'я Його перебувало там, десятину збіжжя свого, виноградного соку свого, і оливки своєї, і перворідних худоби своєї великої й худоби своєї дрібної, щоб навчився ти боятися Господа, Бога свого, по всі дні.

24 А коли дорога буде занадто довга для тебе, так що не зможеш понести того, бо буде занадто далеке від тебе місце, яке вибере Господь, Бог твій, щоб покласти Ім'я Своє там, коли поблагословить тебе Господь, Бог твій,

25 то даси в сріблї, і зав'яжеш те срібло в руці своїй, і підеш до місця, яке вибере Господь, Бог твій.

26 І витратиш те срібло на все, чого буде жадати душа твоя, – на худобу велику й худобу дрібну, і на вино, і на п'янкій напій, і на все, чого зажадає від тебе душа твоя, і будеш ти їсти там перед лицем Господа, Бога свого, і будеш тішитися ти та дім твій.

27 А Левит, що живе по брамах твоїх, – не кидай його, бо нема йому частки й спадку з тобою.

28 На кінці трьох років відділиш усю десятину свого врожаю в тім році, і покладеш у брамах своїх.

29 І прийде Левит, бо нема йому частки й спадку з тобою, і прихóдько, і сирота, і вдова, що в брамах твоїх, і будуть їсти й наситяться, щоб поблагословив тебе Господь, Бог твій, у кожному чині твоєї руки, що будеш робити.

Рік відпущення

15. 1 У кінці семи літ зробиш відпущення.

2 А оце те відпущення: кожен позикодавець, що позичає своєму ближньому, не буде натискати на свого ближнього та на брата свого, бо оголошено відпущення ради Господа.

3 На чужинця будеш натискати, а що буде твоє в брата твого, те відпустить йому рука твоя,

4 та тільки не буде серед тебе вбогого, бо конче поблагословить тебе Господь у краї, якого Господь, Бог твій, дає тобі на спадок, щоб ти посів його,

5 якщо тільки конче будеш ти слухатися голосу Господа, Бога свого, щоб додержувати виконувати кожна ту заповідь, що я наказую тобі сьогодні.

6 Бо Господь, Бог твій, поблагословів тебе, як говорив був тобі, і ти зробиш, що багато людей даватимуть тобі пoзичку, а ти не даватимеш пoзички. І будеш ти панувати над багатьма народами, а над тобою не будуть панувати.

7 Коли буде серед тебе вбогий, один із братів твоїх ув одній із брам твоїх у краї твоїм, що Господь, Бог твій, дає тобі, то не зробиш запéклим свого серця, і не замкнеш своєї руки від убогого брата свого,

8 бо конче відкриєш свою руку йому, і конче позичиш йому за його потребою, що буде бракувати йому.

9 Стережися, щоб у серці твоїм не зродилася зла думка, щоб ти не сказав: «Наблизився сьомий рік, рік відпущення», і буде зле твоє око на вбогого брата твого, і не даси ти йому, то він буде клікати на тебе до Господа, і буде на тобі гріх.

10 Конче даси йому, і нехай не жаліє твоє серце, коли ти даватимеш йому, бо за ту річ поблагословить тебе Господь, Бог твій у кожнім чині твоїм, і в усьому, до чого доторкнеться рука твоя.

11 Бо не переведеться убогий з-посеред краю, тому я наказую тобі, говорячи: «Конче відкривай руку свою для брата свого, і вбогого свого, і для неможливого свого в краї своїм».

12 Коли буде проданий тобі брат твій єврей або єврейка, то буде служити тобі шість літ, а сьомого року відпустиш його вільним від себе.

13 А коли відпустиш його вільним від себе, не відпустиш його порожньо, –

14 конче наділи його з худоби своєї дрібної, і з току свого, і з кадки чавіла свого, – чим поблагословів тебе Господь, Бог твій, те даси йому.

15 І будеш пам'ятати, що рабом був ти *сам* у єгипетським краї, та викупив тебе Господь, Бог твій, тому я наказую тобі про цю річ сьогодні.

16 І станеться, коли він скаже тобі: «Не вийду від тебе, бо полюбив я тебе та дім твій», бо добре йому з тобою,

17 то візьмеш шило та й проколеш його вухо до дверей, – і стане він тобі вічним рабом; і невільниці своїй зробиш так само.

18 Нехай не буде тобі тяжким в очах твоїх те, що ти відпускаєш його вільним від себе, бо наємницьку платню він відробив тобі вдвоє за шість літ, і поблагословить тебе Господь, Бог твій, у всім, що ти робитимеш.

Перворідне

19 Кожного перворідного самця, що народиться в худобі твоїй великій та в худобі твоїй дрібній, посвятиш Господеві, Богові своєму. Не будеш працювати перворідним вола свого, і не будеш стригти перворідного отари своєї.

20 Перед лицем Господа, Бога свого, рік-річно будеш його їсти ти та дім твій у місці, яке вибере Господь.

21 А коли буде в нім вада, – кульгаве або сліпе, усяка зла вада, то не принесеш його в жертву для Господа, Бога свого, –

22 у брамах своїх будеш його їсти, нечистий і чистий разом, як сарну й як оленя.

23 Тільки крові його не будеш їсти, – на землю виллеш її, як воду.

Додержуй свят

16.1 Додержуй місяця авіва,³ і справиш Пасху для Господа, Бога свого, бо в місяці авіві вивів тебе Господь, Бог твій, з Єгипту вночі.

2 І заколи пасху для Господа, Бога свого, з худоби дрібної та з худоби великої в місці, яке вибере Господь, щоб там перебувало Ім'я Його.

3 Не будеш їсти при тому квашеного, сім день будеш їсти при тому опрісноки, хліб бідівання, – бо в поспіху вийшов ти з єгипетського краю, – щоб усі дні життя свого пам'ятати день свого виходу з єгипетського краю.

4 І не буде бачене в тебе квашене сім день у всім краї твоїм. А з м'яса, що заколеш у жертву ввечері першого дня, *ніщо* не буде ночувати до ранку.

5 Не будеш заколювати пасху в одному з тих твоїх міст, які Господь, Бог твій, дає тобі.

6 Але тільки на тому місці, яке вибере Господь, Бог твій, щоб там перебувало Ім'я Його, заколеш пасху ввечері, при заході сонця, у час твого виходу з Єгипту.

7 І будеш варити, і будеш їсти на тому місці, яке вибере Господь, Бог твій. А рано обернешся, і підеш до наметів своїх.

8 Шість день будеш їсти опрісноки, а сьомого дня – віддання свята для Господа, Бога твого, не будеш робити зайняття.

9 Сім тижнів відлічиш собі, – від початку *праці* серпа на дозрілому збіжжі зачнеш лічити сім тижнів.

---

³ Авів – дозрілий колос.

10 І справиш свято Тижнів для Господа, Бога свого, у міру добровільного дָару своєї руки, що *нею* даси, як поблагословить тебе Господь, Бог твій.

11 І будеш радіти перед лицем Господа, Бога свого, ти, і син твій, і дочка твоя, і раб твій, і невільниця твоя, і Левит, що в брамах твоїх, і прихóдько, і сирота, і вдова, що серед тебе в місці, яке вибере Господь, Бог твій, щоб там перебувало Ім'я Його.

12 І будеш пам'ятати, що ти сам був рабом в Єгипті, і будеш додержувати це, і будеш виконувати ці постанови.

13 Свято Кучок будеш справляти собі сім день, коли збереш з то́ку свого та з ка́дки чаві́ла свого.

14 І будеш радіти в святі своїм ти, і син твій, і дочка твоя, і раб твій, і невільниця твоя, і Левит, і прихóдько, і сирота, і вдова, що в брамах твоїх.

15 Сім день будеш святкувати Господéві, Богові своєму, у місці, яке вибере Господь, бо поблагословить тебе Господь, Бог твій, у всім урожаї твоїм, і в усякім чині рук твоїх, і ти будеш тільки радісний.

16 Три рази в році вся чоловіча стать буде з'являтися перед лице Господа, Бога твого, у місці, яке Він вибере: у свято Опрісноків, і в свято Тижнів, і в свято Кучок, і ніхто не буде бачений перед лицем Господнім упорожні, –

17 кожен принесе дар руки своєї, за благословénням Господа, Бога свого, що дав Він тобі.

Про суддів

18 Суддів та урядників настанóвиш собі в усіх містах своїх, які Господь, Бог твій, дає тобі по племена́х твоїх, і вони будуть судити народ справедливим судом.

19 Не викривиш зако́ну, – не будеш дивитися на о́сóбу, і не візьмеш підкупу, бо підкуп осліплює очі мудрих і викривлює слова́ справедливих.

20 За справедливістю, лише за справедливістю будеш гнатися, щоб жити й заволодіти краєм, що Господь, Бог твій, дає тобі.

Кара за шанува́ння чужих богів

21 Не посадиш собі святого дéрева, усякого дéрева при жертівнику Господа, Бога твого, що зробиш собі,

22 і не поставиш собі стовпа, що ненавидить Господь, Бог твій.

17.1 Не будеш прино́сити в жертву Господе́ві, Богові своєму вола або одне́ з дрібно́ї худоби, що́ буде на ньому вада, усяка зла річ, бо це гидота для Господа, Бога твого́.

2 Коли́ буде зна́йдений серед тебе в одному з міст твої́х, які́ Господь, Бог тво́й, дає тобі, чоловік або жінка, що́ зробить зле в оча́х Господа, Бога твого, щоб недотримати заповіту,

3 що́ пішов би й служив би іншим богам, і вклонявся б їм та сонцеві або місяцеві, або всім зор'ям небесним, чого́ я не наказав,

4 і́ буде розказано тобі, і ти почуєш, і́ будеш добре допитуватися, а ото – воно правда, дійсна та річ, була зроблена́ ота гидота́ серед Ізраїля,

5 то́ віпровадиш того́ чоловіка або ту жінку, що́ зробили ту злу річ, до брам своїх, того́ чоловіка або ту жінку, і вкаменуєш їх ка́мінням, і вони погинуть.

6 На слова́ двох свідків або трьох свідків́ буде за́битий обвинувачений, що́ має померти; на слова́ одні́го свідка́ не́ буде за́битий.

7 Рука́ свідків́ буде на ньому́ найперше, щоб за́бити його́, а рука́ всього́ народу – наостанку. І вигубиш зло́ з-посеред себе́.

Неясні судові справи

8 Коли́ б у суді́ була тобі́ неясна́ справа́ між кров'ю́ та кров'ю́, між суперечкою́ та суперечкою́, і між раною́ та раною́ справи́ суперечки́ в брамах твої́х, то́ встанеш, і́ підеш до місця́, яке вибере́ його́ Господь, Бог тво́й.

9 І́ прийдеш до священників-Левитів і́ до судді́, що́ буде в тих днях, і́ допитаєшся, і́ вони да́дуть тобі́ слово́ прі́суду.

10 І́ ти поступиш за́ тим словом, що́ пода́дуть тобі́ з того́ місця́, яке вибере́ Господь, і́ будеш пильнувати́ робити́ все так, як на́вчать тебе́.

11 Ти поступиш за́ зако́ном, що́ навча́ть тебе́, і́ за віро́ком, що́ скажу́ть тобі́, – не відступи́ш ні правору́ч ні лівору́ч від слова́, що́ пода́дуть тобі́.

12 А коли́ хто́ через зухва́лість не послу́хається́ священника́, що́ стої́ть там на служенні́ Господе́ві, Богові твоєму́, або́ судді́, то́ помре́ той, і́ вигуби́ш те́ зло́ з Ізраїля.

13 А́ весь народ́ буде́ слухати́ та́ буде́ боятися, – і́ вже́ не́ буде́ поступа́ти зухва́ло.

Про царя

14 Коли ти ввійдеш до того країю, що Господь, Бог твій, дає тобі, і посядеш його, і осядеш у ньому, та й скажеш: «Нехай я поставлю над собою царя, як усі народи, що в моїх околицях»,

15 то, ставлячи над собою царя, якого вибере Господь, Бог твій, – конче з-посеред братів своїх поставиш над собою царя, не зможеш поставити над собою чоловіка чужинця, що він не брат твій.

16 Тільки щоб він не примножував собі коней, і не вертав народу до Єгипту, щоб примножити коней, бож Господь сказав вам: «Не вертайтеся вже більше тією дорогою».

17 І хай не примножить він собі жінок, щоб не відступило його серце, і срібля та золота хай він не примножить собі дуже.

18 І станеться, як буде він сидіти на троні царства свого, то напише собі відписа цього Закону з книги, що перед лицем священиків-Левитів.

19 І буде вона з ним, і буде він читати в ній усі дні свого життя, щоб учився боятися Господа, Бога свого, щоб додержувати всіх слів цього Закону та тих постанов, щоб виконувати їх,

20 щоб не гордувало серце його своїми братами, і щоб не збóчував він ні правóруч, ні лівóруч від цієї заповіді, щоб продовжив дні на своїм царстві він та сини його серед Ізраїля.

Частка Левітам

18.1 Священикам-Левитам, усьому Левієвому племіні не буде частки та спадку разом з Ізраїлем, – огняні жертви Господа та частки Його будуть їм.

2 А спадку не буде йому серед братів його: Господь – Він спадок його, як Він говорив був йому.

3 А оце буде належати священикам від народу, від тих, хто приносить жертву: коли це віл, коли це одне з дрібної худоби, то даси священикові плечé, і щóки, і шлúнок.

4 Початок від зби́жжя свого, від виноградного соку свого, і від оливки своєї, і початок стрі́ження отари своєї даси ти йому.

5 Бо його вибрав Господь, Бог твій, зо всіх племен твоїх, щоб ставав він служити в Господне Ім'я, він та сини його по всі дні.

6 А коли прийде Левит з одної з брам твоїх з усього Ізраїля, де він мешкає там, і прибуде за всім жаданням своєї душі до місця, яке вибере Господь,

7 і буде він служити в Ім'я Господа, Бога свого, як усі його браття Левити, що стоять там перед Господнім лицем,

8 то по рівній частці будуть вони їсти, опріч маєтку, проданого по батьках.

Не робіть гидотного

9 Коли будеш вхóдити до краї, що дає тобі Господь, Бог твій, то не навчися чинити такого, як гидóта цих народів.

10 Нехай не знайдеться між тобою такий, хто переводить свого сина чи дочку свою через огонь, хто ворожить ворожбу́, хто ворожить по хмарах, і хто ворожить по птахах, і хто чарівник,

11 і хто чорнокніжник, і хто викликає духа померлого та духа віщого, і хто питає померлих.

12 Бо гидóта для Господа кожен, хто чинить таке, і через ті гидóти Господь, Бог твій, виганяє їх перед тобою.

13 Бездоганий будеш ти перед Господом, Богом своїм,

14 бо ці народи, що ти посядеш їх, слухають тих, хто ворожить по хмарах та ворожбитів, а ти – не таке дав тобі Господь, Бог твій.

Пророцтво про Месію

15 Пророка з-посеред тебе, з братів твоїх, *Такого*, як я, поставить тобі Господь, Бог твій, – Його будете слухати,

16 згідно з усім, чого жадав ти від Господа, Бога свого, на Хоріві в дні зборів, говорячи: «Щоб більше не чути мені голосу Господа, Бога свого, а цього великого огню вже не побачити й не померти».

17 І сказав до мене Господь: «Добре сказали вони.

18 Поставлю Пророка для них з-поміж їхніх братів, *Такого*, як ти, і дам Я слова Свої в уста Його, і Він їм говоритиме все, що Я накажу.

19 І станеться, кожен, хто не слухатиме слів Моїх, що Той Пророк говоритиме Моїм Ім'ям, – Я покараю того.

20 А той пророк, що зухвало відважиться промовляти Моїм Ім'ям слова, яких Я не наказав був йому говорити, і що буде говорити ім'ям інших богів, хай помре той пророк».

21 А коли ти скажеш у серці своєму: Як ми пізнаємо те слово, якого Господь не говорив?

22 Щó буде говорити той пророк Ім'ям Господа, і не станеться та річ, і не прийде, то це те слово, якого не сказав Господь. У зухвалості говорити його той пророк, і ти не будеш боятися його.

Міста сховищ від пімсти

19.1 Коли Господь, Бог твій, повигублює народи, що Господь, Бог твій, дає тобі їхній край, і ти повиганяєш їх, і осядеш по їхніх містах та по їхніх домах,

2 то три міста відділиш собі в середині свого краю, що Господь, Бог твій, дає його тобі на володіння.

3 Приготуєш собі дорогу, і поділиш натрое землю твого краю, що Господь, Бог твій, дає тобі на спадок, і це буде на втікання туди кожного убійника.

4 А оце справа убійника, що втече туди й буде жити: хто вб'є свого ближнього ненароком, а він не був ворогом його від учора й позавчора;

5 або хто ввійде з своїм ближнім до лісу рубати дерева, і розмахнеться рука його з сокирою, щоб зрубати дерево, а залізо спаде з топорйща й попаде в його ближнього, і той помре, то він утече до одного з тих міст, і буде жити,

6 щоб не гнався месник за кров за убійником, коли розпалиться серце його, і щоб не догнав його, якщо буде довга та дорога, і не вбив його, хоч він не підлягає смерті, бо не був він ворогом його від учора й позавчора.

7 Тому то я наказую тобі, говорячи: «Три міста відділиш собі».

8 А якщо Господь, Бог твій, розширить границю твою, як присягнув був батькам твоїм, і дасть тобі всю оцю землю, що говорив був дати батькам твоїм,

9 коли ти будеш додержувати всі ці заповіді, щоб виконувати їх, що я наказую тобі сьогодні, – щоб любити Господа, Бога свого, і щоб ходити дорогами Його всі дні, – то додаси собі ще три міста понад ті три,

10 щоб не була пролита неповинна кров серед твого краю, що Господь, Бог твій, дає тобі на спадок, і не буде на тобі кров.

11 А коли хто буде ненавидіти свого ближнього, і буде чатувати на нього, і повстане на нього та й уб'є його, і той помре, і втече він до одного з тих міст,

12 то пошлють старші його міста, і візьмуть його звідти, і дадуть його в руку месника крові, і він помре.

13 Не змилюється око твоє над ним, і ти усунеш кров неповинного з Ізраїля, і буде добре тобі.

Межі. Несправедливий свідок

14 Не пересунеш межі свого ближнього, яку розмежували предки в надії твоїм, яке посядеш ти в краї, що Господь, Бог твій, дає його тобі на володіння.

15 Не стане один свідок на кого для всякої провини і для всякого гріха, – у кожнім гріху, що згрішить, на слова двох свідків або на слова трьох свідків відбудеться справа.

16 Коли стане на кого неправдивий свідок, щоб свідчити проти нього підступно,

17 то стануть двоє цих людей, що мають суперечку, перед лицем Господнім, перед священиками та суддями, що будуть у тих днях.

18 І судді добре дослідять, а ось свідок – неправдивий той свідок, неправду говорив на брата свого,

19 то зробіте йому так, як він замишляв був зробити своєму братові, – і вигубиш зло з-посеред себе.

20 А позосталі будуть слухати, і будуть боятися, і більш вже не будуть робити серед себе такого, як та річ зла.

21 І не змилосердиться око твоє: життя за життя, око за око, зуб за зуба, рука за руку, нога за ногу.

Накази про війну

20.1 Коли ти вийдеш на війну проти свого ворога, та побачиш коні й вози, та народ, численніший від тебе, то не будеш боятися їх, бо з тобою Господь, Бог твій, що вивів тебе з єгипетського краю.

2 І станеться, коли ви приступите до бою, то підійде священик і буде промовляти до народу,

3 та й скаже до них: «Слухай, Ізраїлю, ви приступаєте сьогодні до бою проти ваших ворогів. Нехай не зм'якне серце ваше, – не бійтеся, і не страшіться, і не лякайтеся їх,

4 бо Господь, Бог ваш, Він Той, що йде з вами воювати для вас з вашими ворогами, щоб спасти вас!»

5 А урядники будуть промовляти до народу, говорячи: «Хто є тут такий, що збудував новий дім, та не справив обряду понівин? Нехай він іде й вертається до свого дому, щоб не померти на війні, і щоб інший хто не справив на ньому обряду понівин.

6 І хто є тут такий, що засадив виноградник та не користався ним?⁴ Нехай він іде й вертається до свого дому, щоб не померти на війні, і щоб інший хто не скористався ним.

---

⁴ Гебрейське *lo chillelo* «не зробив його світським»; згідно з 3 М. 19. 23-25

7 А хто є тут такий, що засватав жінку, та не взяв її? Нехай він іде й вертається до свого дому, щоб не померти на війні, і щоб інший хто не взяв її».

8 І далі промовлятимуть урядники до народу та й скажуть: «Хто є тут такий, що лякливий та м'якосердий? Нехай він іде й вертається до свого дому, щоб не розслабив він серця братів своїх, як є серце його».

9 І станеться, коли урядники закінчать промовляти до народу, то призначать зверхників для військових відділів на чолі народу.

10 Коли ти приступиш до міста, щоб воювати з ним, то запропонуй йому перше мир.

11 І станеться, якщо воно відповість тобі: «Мир», і відчинить браму тобі, то весь той народ, що знаходиться в ньому, буде тобі на данину, і буде служити тобі.

12 А якщо воно не замірить з тобою, і буде провадити з тобою війну, то обложиш його.

13 І Господь, Бог твій, дасть його в руку твою, а ти повбиваш усю чоловічу стать його вістрям меча.

14 Тільки жінок, і дітей, і худобу, і все, що буде в тім місті, всю здобич його забереш собі, і будеш ти їсти здобич ворогів своїх, що дав тобі Господь, Бог твій.

15 Так ти зробиш усім містам, дуже далеким від тебе, що вони не з міст цих народів.

16 Тільки з міст тих народів, які Господь, Бог твій, дає тобі на володіння, не позоставиш при житті жодної душі,

17 бо конче вчиниш їх закланням: Хіттеянина, і Амореянина, і Ханаанеянина, і Перізеянина, і Хіввеянина, і Євусеянина, як наказав був тобі Господь, Бог твій,

18 щоб вони не навчили вас робити такого, як усі їхні гидоти, що робили вони богам своїм, бо тоді згрішите ви перед Господом, Богом своїм.

19 Коли будеш облягати місто багато днів, щоб воювати з ним та щоб здобути його, то не знищиш його дерева, і не піднесеш сокири на нього, бо з нього ти їстимеш, і його не будеш стинати, бо чи ж пільне дерево – то чоловік, щоб увійти перед тобою до обложеного міста?

20 Тільки дерево, що про нього ти знаєш, що воно не дерево на їжу, його знищиш та зітнеш, і будеш будувати з нього речі

новопосаджене рахується Божим, і тільки, п'ятого року, по узаконенні, господар може їсти плоди його.

облягання проти того міста, яке провадить з тобою війну, аж до упадку його.

Труп на полі

21.1 Коли на землі, яку дає тобі Господь, Бог твій на володіння, буде знайдений забитий, що впав на полі, і не буде відомим, хто вбив його,

2 то повиходять старші твої та судді твої, та й виміряють до тих міст, що навколо забитого.

3 І станеться, коли довідаються про місто, найближче до забитого, то візьмуть старші того міста телицю з худоби великої, що нею не працювано, що вона не тягана в ярмі.

4 І старші того міста зведуть ту телицю до долини висихаючого потоку, що на ньому не орано, і що він не засіюваний, і там у долині висихаючого потоку переріжуть шию тій телиці.

5 І підійдуть священики, Левієві сини, – бо їх вибрав Господь, Бог твій, щоб служили Йому, і щоб благословляли Господнім Ім'ям, і за їхніми словами буде рішатися всяка суперечка та всяка поразка.

6 І всі старші того міста, найближчі до забитого, умиють свої руки над телицею, що в долині висихаючого потоку їй перерізана шия.

7 І освідчать вони та й скажуть: «Руки наші не пролили цієї крові, а очі наші не бачили.

8 Прости наро́дові своєму, Ізраї́леві, якого Ти, Господи, викупив, і не дай неповинної крові посеред народу Свого, Ізраїля», І буде прощена їм та кров.

9 А ти усунеш неповинну кров з-посеред себе, коли робитимеш справедливе в Господніх очах.

Про жінку бранку

10 Коли ти вийдеш на війну на ворогів своїх, і Господь, Бог твій, дасть їх у твою руку, і ти пополониш із них полонених,

11 і побачиш серед полонених гарновиду жінку, і вподобаєш її собі, і візьмеш собі за жінку,

12 то впровадиш її до середини свого дому, а вона оголить свою голову й обітне свої нігті.

13 І здійсме вона з себе одіж полону свого, і осяде в твоєму домі, та й буде оплакувати батька свого та матір свою місяць часу, а по тому ти ввійдеш до неї й станеш їй чоловіком, і вона стане тобі за жінку.

14 І станеться, коли ти потім не полюбиш її, то відпустиш її за її волю, а продати – не продаси її за срібло, і не будеш поводитися з нею як з невільницею, бо ти жив із нею.

Перворідний двох жінок

15 Коли хто матиме дві жінки, одна кохана, а одна зненавиджена, і вони вродять йому синів, та кохана й та зненавиджена, і буде перворідний син від зненавидженої,

16 то станеться того дня, коли він робитиме синів своїх спадкоємцями того, що́ буде його, то не зможе він зробити перворідним сина тієї коханої за життя того перворідного сина зненавидженої,

17 але за перворідного визнає сина зненавидженої, щоб дати йому подвійно з усього, що в нього знайдеться, бо він початок сили його, – його право перворідства.

Про неслухняного сина

18 Коли хто матиме неслухняного й непокірного сина, що не слухається голосу батька свого та голосу своєї матері, і докорятимуть йому, а він не буде їх слухатися,

19 то батько його та мати його схоплять його, і приведуть його до старших його міста та до брами того місця.

20 І скажуть вони до старших міста його: «Оце́й наш син неслухняний та непокірний, – він не слухає голосу нашого, ласу́н та п'яни́ця».

21 І всі люди його міста закидають його камінням, – і він помре. І вигубиш те зло з-посеред себе, а весь Ізраїль буде слухатися й буде боятися.

Про повішеного

22 А коли буде на кому гріх смертного присуду, і буде він убитий, і ти повісиш його на дереві,

23 то труп його не буде ночувати на дереві, але конче поховаєш його того дня, бо повішений – Боже прокляття, і ти не зане́чи́стиш своєї землі, яку Господь, Бог твій, дає тобі на спáдок.

Про заблудле й про згубу

22.1 Коли побачиш вола свого брата або щось із отáри, що заблуділи, то ти не сховаєшся від них, а конче вернеш їх своєму братові.

2 А якщо брат твій не близький до тебе, чи ти не знаєш його, то забереш те до дому свого, і воно буде з тобою, аж поки брат твій не буде шукати його, – і повернеш його йому.

3 І так зробиш ослові його, і так зробиш одежі його, і так зробиш усякій згубі брата свого, що згублена в нього, а ти знайдеш її, – не зможеш ховати її.

4 Коли побачиш осла свого брата або вола його, що впали на дорозі, то ти не сховаєшся від них, – конче підіймеш їх разом із ним.

Різні накази

5 Не буде чоловіча річ на жінці, а чоловіча не зодягне жінчої одежі, бо кожен, хто чинить це, – огида він для Господа, Бога свого.

6 Коли спіткається на дорозі пташине кубло перед тобою на якомубудь дереві чи на землі з пташенятами або з яйцями, а мати сидить на пташенятах або на яйцях, то не візьмеш тієї матері з дітьми,

7 конче відпустиш ту матір, а дітей візьмеш собі, щоб було добре тобі, і щоб ти продовжив свої дні.

8 Коли збудуєш новий дім, то зробиш поруччя для даху свого, і не напровадиш крові на дім свій, коли спаде з нього хтось.

9 Не будеш засівати свого виноградника подвійним насінням, щоб не зробити залятим усе насіння: і що засієш, і врожай виноградника.

10 Не будеш орати волон і ослом разом.

11 Не одягнеш одежі з двійного матеріалу, – з вовни й льону разом.

12 Поробиш собі кутаси на чотирьох краях свого покриття, що ним покриваєшся.

Дівочтво жінки

13 Коли хто візьме жінку, і ввійде до неї, але потім зненавидить її,

14 і зводитиме на неї ганьбліві слова, і пустить про неї неславу та й скаже: «Жінку цю взяв я, і зблизився з нею, та не знайшов у неї дівочтва»,

15 то візьме батько тієї дівчини та мати її, і віднесуть доказа дівочтва тієї дівчини до старших міста, до брами.

16 І скаже батько тієї дівчини до старших: «Я дав тому чоловікові дочку свою за жінку, та він зненавидів її.

17 І ось він зводить на неї ганьбліві слова, говорячи: «Я не знайшов у твоєї дочкі дівочтва», а оце знаки дівочтва моєї дочки». І розтягнуть одежу перед старшими міста.

18 А старші́ того міста візьмуть того чоловіка, та й покарають його,

19 і накладуть на нього пеню, сто шеклів срібла, – і дадуть батькові тієї дівчини, – бо він пустив неславу на Ізраїлеву дівчину, а вона буде йому за жінку, – він не зможе відпустити її по всі свої дні.

20 А якщо правдою було це слово, – не знайдене було діво́цтво в тієї дівчини, –

21 то приведуть ту дівчину до дверей дому батька її, і вкаменують її люди її міста камінням, – і вона помре, бо зробила негідність між Ізраїлем на спроне́врення дому батька свого, – і вигубиш зло з-посеред себе.

Перелюб

22 Коли буде зна́йдений хто, що лежить із замі́жною жінкою, то помруть вони обоє, – той чоловік, що лежав із жінкою, і та жінка, і вигубиш зло з Ізраїля.

23 Коли дівчина буде заручена чоловікові, і спіткає її хто в місті, і ляже з нею, 24 то виведете їх обох до брами того міста, і вкаменуєте їх камінням, і вони помруть, – ту дівчину за те, що не кричала в місті, а того чоловіка за те, що збезчестив жінку свого ближнього, і вигубиш зло серед себе.

25 А як хто на полі спіткає заручену дівчину, і схопить її та й ляже з нею, то помре той чоловік, що ліг із нею, він сам, 26 а тій дівчині не зробиш нічого, – нема тій дівчині смертельного гріха, бо це таке, як повстане хто на свого ближнього й уб'є його, така це річ.

27 Бо в полі він спіткав її, – кричала та заручена дівчина, та не було кому врятувати її.

28 Коли хто спіткає дівчину, що не була заручена, і схопить її, і ляже з нею, і застануть їх, 29 то той чоловік, що лежав із нею, дасть батькові тієї дівчини п'ятдесят шеклів срібла, і вона стане йому за жінку, за те, що збезчестив її, – не зможе він відпустити її по всі свої дні.

23.1 Ніхто не візьме жінки свого батька, і не відкриє подólка одежі ба́тька свого.

Хто не входить на збори Господні

2 Не ввійде на збори Господні ранений розча́вленням я́тер та з відрі́заним членом.

3 Неправоло́жний не ввійде на збори Господні, також десяте поколі́ння його не ввійде на збори Господні.

4 Не ввійде на збори Господні аммонітянин та моавітянин, також десяте їхнє покоління не ввійде на збори Господні, аж навіки, 5 за те, що вони не вийшли назустріч вас із хлібом та водою в дорозі, коли ви виходили з Єгипту, і що найняли були на тебе Валаама, Беорового сина з Петору Араму двох річок,⁵ щоб проклясти тебе.

6 Та не хотів Господь, Бог твій, слухати Валаама, і перемінив тобі Господь, Бог твій, те прокляття на благословення, бо любить тебе Господь, Бог твій.

7 Не будеш бажати для них миру й добра по всі свої дні навіки.

8 Не обридиш собі Ідумянина, бо він твій брат; не обридиш собі Єгиптянина, бо був ти приходоком у краї його.

9 Сини, що народяться їм, покоління третє ввійде з них на збори Господні.

Чистість табору

10 Коли табір вийде на ворогів твоїх, то будеш стерегтися всякої злої речі.

11 Коли поміж тебе буде хто, що буде нечистий з нічної пригоди, то він вийде поза табір, – до середини табору не ввійде.

12 А коли наступатиме вечір, обмиється в воді, а по заході сонця ввійде до середини табору.

13 А місце на потребу буде тобі поза табіром, щоб виходити тобі туди назовні.

14 А лопатка буде в тебе на поясі твоїм; і станеться, коли ти сидітимеш назовні, то будеш копати нею, і знову закриєш свою нечистість, 15 бо Господь, Бог твій, ходить у середині табору твого, щоб тебе спасати, і видавати ворогів твоїх тобі. І буде табір твій святий, і Він не побачить у тебе соромітної речі, і не відвернеться.

Різні накази

16 Не видавай панові раба його, який сховається до тебе від пана свого.

17 З тобою він сидітиме серед вас у місці, яке він вибере за добре собі в одній з твоїх брам, і ти не будеш гнобити його.

18 Блудниця не буде з Ізраїлевих дочок, і блудодій не буде з Ізраїлевих синів.

---

⁵ Арам двох річок – Арам Месопотамії, край між горішнім Тігром та Ефратом.

19 Не принесеш дару розп'усниці й ціни пса⁶ до дому Господа, Бога твого, ні за яку обітницю, бо тож вони обоє – гидота перед Господом, Богом твоїм.

20 Не будеш позичати братові своєму на відсоток срібла, на відсоток їжі *та* всякої речі, що позичається на відсоток.

21 Чужому позичиш на відсоток, а братові своєму не позичиш на відсоток, щоб поблагословив тебе Господь, Бог твій у всьому, до чого доторкнеться рука твоя на тій землі, куди ти входиш на володіння її.

22 Коли ти складеш обітницю Господеві, Богові своєму, не загаюйся виконати її, бо конче буде жадати Господь, Бог твій, від тебе, і буде на тобі гріх.

23 А коли ти не складав обітниць, не буде на тобі гріха.

24 Що вийшло з уст твоїх, будеш додержувати й будеш виконувати, як обіцяв ти Господеві, Богові своєму, добровільну жертву, що промовляв ти своїми устами.

25 Коли ввійдеш до виноградника свого ближнього, то будеш їсти виноград, скільки схоче душа твоя, до свого насичення, а до посуду свого не візьмеш.

26 Коли ти ввійдеш на дозріле збіжжя свого ближнього, то будеш рвати колоски рукою своєю, а серпом не будеш жати на дозрілім збіжжі свого ближнього.

Про розвід

24.1 Як хто візьме жінку, і стане їй чоловіком, і коли вона не знайде ласки в очах його, бо знайшов у ній яку ганебну річ, то напише їй листа розводного, і дасть в її руку, та й відпустить її з свого дому.

2 І вийде вона з його дому, і піде, і вийде за іншого чоловіка, 3 і коли зненавидить її той останній чоловік, то напише їй листа розводного, і дасть в її руку, та й відпустить її з свого дому. Або коли помре той останній чоловік, що взяв був її собі за жінку, 4 не може перший її муж, що відпустив її, вернути й узяти її, щоб стала йому за жінку по тому, як була занечищена, бо це огида перед Господнім лицем, і ти не зробиш грішною тієї землі, яку Господь, Бог твій, дає тобі на спадок.

5 Коли хто недавно одружився, не піде він до війська, і ніяка справа не покладеться на нього, – вільний він буде один рік для свого дому, і порадє свою жінку, що взяв.

---

⁶ Пес – тут розпусник.

Про вбогих

6 Ніхто не візьме в заставу долішнього каменя жорен або горішнього каменя жорен, бо він душу взяв би в заставу.

7 Коли буде хто знайдений, що вкрав кого з братів своїх, з Ізраїлевих синів, і буде поводитися з ним як із невільником, або й продасть його, то нехай помре той злодій, і ти вигубиш зло з-посеред себе.

8 Стережися в хворобі прокази, щоб дуже пильнувати, і робити все те, як навчать вас священники-Левити; як наказав я їм, будете додержувати, щоб виконати те,

9 Пам'ятайте те, що зробив був Господь, Бог твій, Маріямі в дорозі, коли ви виходили з Єгипту.

10 Коли ти позичиш своєму ближньому позичку з чогось, не ввійдеш до дому його, щоб узяти заставу його, – 11 назовні будеш стояти, а той чоловік, що ти позичив йому, винесе до тебе заставу назовні.

12 А якщо він чоловік убогий, не ляжеш спати, маючи заставу його, –

13 конче вернеш йому ту заставу при заході сонця, і буде він спати на одежі своїй, і буде благословляти тебе, а тобі буде це за праведність перед лицем Господа, Бога твого.

14 Не будеш утискати наймита, убогого й незаможного з братів своїх та з прихóдька свого, що в краї твоїм у брамах твоїх.

15 Того ж дня даси йому заплату, і не зійде над нею незаплатеною сонце, бо вбогий він, і до неї лине душа його. І не буде він кликати на тебе до Господа, і не буде гріха на тобі.

16 Не будуть забиті батьки за синів, а сини не будуть забиті за батьків, – кожен за гріх свій смертю покараний буде.

17 Не скривиш суду на прихóдька, на сироту, і не будеш брати в заставу вдової одежі.

18 І будеш пам'ятати, що рабом був ти сам у Єгипті, і викупив тебе Господь, Бог твій, звідти, тому я наказую тобі робити цю річ.

19 Коли будеш жати жніво своє на своїм полі, і забудеш на полі снопа, не вернешся взяти його, – він буде прихóдькові, сироті та вдові, щоб поблагословив тебе Господь, Бог твій, у всім чині твоїх рук.

20 Коли будеш оббивати оливку свою, не будеш переоббивати в галúзках за собою: воно буде прихóдькові, сироті та вдові.

21 Коли будеш збирати виноград свого виноградника, не будеш збирати полішеного за собою, – воно буде прихóдькові, сироті та вдові.

22 І будеш пам'ятати, що рабом був ти в єгипетській краї, тому я наказую тобі робити цю річ.

Кара на тілі

25.1 Коли буде суперечка між людьми, і вони прийдуть до суду, то розсудять їх, – і оправдають справедливого, а несправедливого осудять.

2 І станеться, якщо вартий биття той несправедливий, то покладе його суддя, і буде його бити перед собою, – число ударів згідно з його несправедливістю.

3 Сорока ударами буде його бити, не більше; щоб не бити його більше над те великим биттям, і щоб не був злегковажений брат твій на очах твоїх.

4 Не зав'яжеш рота воліві, коли він молотить.

Наказ про діверство

5 Коли браття сидітимуть разом, і один із них помере, а сина в нього нема, то жінка померлого не вийде заміж назовні за чужого, – дівер її прийде до неї та й візьме її собі за жінку, і подіверує її.

6 І буде перворідний, що вона породить, – стане він ім'ям його брата, що помер, і не буде стерте ім'я його з Ізраїля.

7 А якщо той чоловік не схоче взяти своєї братової, то братова його вийде до брами до старших та й скаже: «Дівер мій відмовився відновити своєму братові ім'я в Ізраїлі, не хотів подіверувати мене».

8 І покличуть його старші його міста, і промовлятимуть до нього, а він устане та й скаже: «Не хочу взяти її»,

9 то підійде його братова до нього на очах старших, і здіме йому чобота з ноги його, і плюне в обличчя його, і заговорить, і скаже: «Так робиться чоловікові, що не будує дому свого брата».

10 І буде зване ім'я його в Ізраїлі: Дім роззутого.

Сварка. Правдива міра.

11 Коли чоловіки будуть сваритися разом один з одним, і підійде жінка одного, щоб оберегти свого чоловіка від руки того, що б'є його, і простягне свою руку, і схопить за сором його,

12 то відрубаш руку її, – нехай не змилюється око твоє!

13 Не буде в тебе в торбі твоїй подвійного каменя до ваги, великого й малого,

14 не буде тобі в твоїм домі подвійної ефі, великої й малої.

15 Камінь до ваги буде в тебе повний і справедливий, ефа́ буде в тебе повна й справедлива, щоб продовжилися дні твої на землі, яку Господь, Бог твій, дає тобі.

16 Бо огида перед Господом, Богом твоїм, кожен, хто чинить таке, хто чинить несправедливість.

Амалік

17 Пам'ятайте, що зробив був тобі Амалік у дорозі, коли ви виходили з Єгипту,

18 що спіткав тебе в дорозі, і повбивав між тобою всіх задніх ослаблених, коли ти був змучений та струджений, а він не боявся Бога.

19 І станеться, коли Господь, Бог твій, дасть тобі мир від усіх ворогів твоїх навколо в краї, що Господь, Бог твій, дає тобі як спадок, щоб посісти його, то зітреш пам'ять Амаліка з-під неба. Не забудь!

Жертва по вході до Обіцяного Краю

26.1 І станеться, коли ти ввійдеш до того краю, що Господь, Бог твій, дає тобі як спадок, і посядеш його, і осядеш у ньому,

2 то візьмеш із початків усякого пліду землі, що збереш із Краю свого, що Господь, Бог твій, дає тобі, і покладеш їх у кіш, та й підеш до місця, яке вибере Господь, Бог твій, щоб там пробувало Ім'я Його.

3 І прийдеш ти до священика, що буде тими днями, та й скажеш йому: «Засвідчую це сьогодні Господеві, Богові своєму, що я ввійшов до краю, що Господь заприсягнув був батькам нашим, щоб дати нам».

4 І візьме священик того коша з твоєї руки, і покладе його перед жертовником Господа, Бога твого.

5 А ти відповіси та й скажеш перед лицем Господа, Бога свого: «Мандрівний арамеянин був мій батько, і він зійшов до Єгипту, і часово замешкав там із небагатьма людьми, та й став там народом великим, сильним та численим.

6 І чинили нам зло єгиптяни, і гнобили нас, і давали нас на роботу тяжку́.

7 І голосили ми до Господа, Бога батьків наших. І почув Господь голос наш, і побачив нашу бідую́, і труд наш, і утиск наш.

8 І вивів нас Господь із Єгипту рукою сильною та раменом витягненим, і страхом великим, і ознаками та чудами.

9 І привів нас до цього місця, і дав нам цей край, край, що тече молоком та медом.

10 А тепер оце приніс я початок плоду тієї землі, яку Ти дав мені, Господи». І покладеш його перед лицем Господа, Бога свого, і поклонишся перед лицем Господа, Бога свого.

11 І будеш радіти всім добром, що дав тобі Господь, Бог твій, тобі та дімові твоєму, ти, і Левит, і прихóдько, що посеред тебе.

12 А коли ти скінчиш десятинити всю десятину врожаю свого року третього, року десятини, і даси Левиту, прихóдькові, сироті та вдові, і будуть вони їсти в брамах твоїх і наситяться,

13 то скажеш перед лицем Господа, Бога свого: «Забрав я присвячене з дому, та й дав його Левиту та прихóдькові, сироті та вдові, за всіма Твоїми заповідями, що Ти наказав був мені, – я не переступив котроїсь із заповідей Твоїх і не забув.

14 Не їв я з нього в жалобі своїй, і не брав з нього в нечистості, і не дав з нього для померлого, – я слухався голосу Господа, Бога свого, чинив усе, як наказав Ти мені.

15 Споглянь же з святого мешкання Свого, із небес, і поблагослови народ Свій, Ізраїля, та землю, яку Ти дав нам, як присягнув був нашим батькам, Край, що тече молоком та медом».

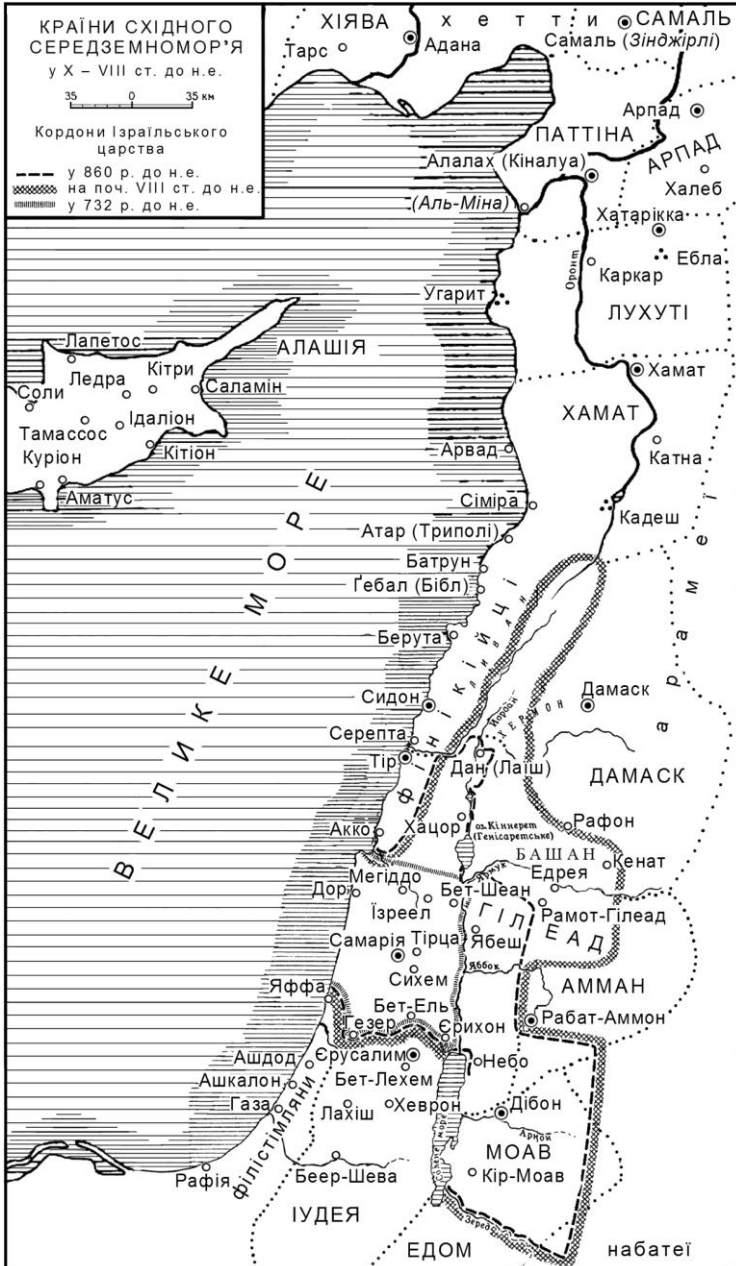
16 Цього дня Господь, Бог твій, наказує тобі виконувати ці постанови та закони, а ти будеш додержувати, та будеш виконувати їх усім серцем своїм та всією душею своєю.

17 Ти сьогодні засвідчив Господеві, що Він буде тобі Богом, і що ти будеш ходити дорогами Його, і що будеш виконувати постанови Його, і заповіді Його, і закони Його, і що будеш слухатися голосу Його.

18 А Господь сьогодні засвідчив тобі, що ти будеш Йому народом вибраним, як Він наказав був тобі, і що ти виконуватимеш усі заповіді Його, 19 і що Він ставить тебе найвищим понад усі народи, яких Господь учинив, на хвалу, і на ім'я, і на славу, і що будеш ти для Господа, Бога свого, народом святим, як Він говорив вам.

Питання та завдання:

1. Охарактеризуйте устрій суспільства ізраїльтян, що знайшов відображення у Второзаконні.
2. В чому проявляє себе релігійний характер давньоєврейського законодавства?
3. Охарактеризуйте царську владу за давньоєврейським законодавством.
4. Охарактеризуйте норми сімейного права за давньоєврейським законодавством.
5. Охарактеризуйте судовий процес за «Повторенням закону».

**СПІВВІДНОШЕННЯ ФІНІКІЙСЬКОЇ, АРАМЕЙСЬКОЇ ІМПЕРСЬКОЇ,
ЄВРЕЙСЬКОЇ ТА АРХАЇЧНОЇ ГРЕЦЬКОЇ АБЕТКИ**

Назва літери	Фінікійська літера	Арамейська літера	Єврейська літера	Значення	Грецька відповідна літера
Алеф	𐤀	𐤁	א	/ʔ/, /a:/, /e:/	Α (альфа)
Бет	𐤁	𐤂	ב	/b/, /v/	Β (бета)
Гамаль	𐤂	𐤃	ג	/g/, /ɣ/	Γ (гамма)
Далат	𐤃	𐤄	ד	/d/, /ð/	Δ (дельта)
Ге	𐤄	𐤅	ה	/h/	Ε (епсілон)
Вав	𐤅	𐤆	ו	/w/, /o:/, /u:/	Ϝ (дігамма); Υ (іпсілон)
Зайн	𐤆	𐤇	ז	/z/	Ζ (зета)
Хет	𐤇	𐤈	ח	/h/	Η (ета)
Тет	𐤈	𐤉	ט	/tʰ/	Θ (тета)
Йуд	𐤉	𐤊	י	/j/, /i:/, /e:/	Ι (йота)
Каф	𐤊	𐤋	כ	/k/ /x/	Κ (каппа)
Ламад	𐤋	𐤌	ל	/l/	Λ (лямбда)
Мім	𐤌	𐤍	מ	/m/	Μ (мю)
Нун	𐤍	𐤎	נ	/n/	Ν (ню)
Самех, Семкат	𐤎	𐤏	ס	/s/	Ξ (ксі)
Айн	𐤏	𐤐	ע	/ʕ/	Ο (омікрон)
Пе	𐤐	𐤑	פ	/p/, /f/	Π (пі)
Садек, Саде	𐤑	𐤒, 𐤓	צ	ш/sʰ/	Ϟ (сан)
Коф	𐤒	𐤔	ק	/q/	Ϙ (коппа)
Реш	𐤓	𐤕	ר	/r/	Ρ (ро)
Шин	𐤔	𐤖	ש	/ʃ/	Σ (сігма)
Тау	𐤕	𐤗	ת	/t/, /θ/	Τ (тау)
					Φ (фі)
					Χ (хі)
					Ψ (псі)
					Ω (омега)

Питання та завдання:

1. Чому регіон Східного Середземномор'я попри те, що був батьківщиною землеробства, не став центром жодної великої держави Стародавнього Сходу?
2. Чим чисто фонетичне письмо фінікійців та їхніх спадкоємців виявилось успішнішим за ієрогліфіку та клинопис?
3. Чому написів семітськими абетками збереглося незрівняно менше за ієрогліфічні та клинописні?

Література до теми:

1. Амусин И. Д. Проблемы социальной структуры обществ древнего Ближнего Востока (I тыс. до н.э.) по библейским источникам. – М., 1993.
2. Амусин И. Д. „Народ земли” (К вопросу о свободных земледельцах древней Передней Азии) // ВДИ. 1955. № 2. С. 14-36.
3. Архипов И. С. Дворцовый переворот в Каркемише в 1763 г. до н. э. // ВДИ. 2005. № 3. С. 236-242
4. Бациева С. М. Борьба между Ассирией и Урарту за Сирию // ВДИ. 1953. № 2
5. Блеген К. Троя и троянцы. Боги и герои города-призрака / Пер. с англ. О. И. Миловой. М., 2002.
6. Борухович В. Г. Ахейцы в Малой Азии // ВДИ. 1964. № 3. С. 91-106
7. Вулли Л. Забытое царство. М., 1986.
8. Гельцер М. Л. Новые тексты из древнего Алалаха и их значение для соц.-эк. истории Др. Востока // ВДИ. 1956, № 1; 1956, № 3
9. Гиоргадзе Г. Г. Вопросы общественного строя хеттов. Тбилиси, 1973.
10. Демидчик А. Е. "Дал я дорогу своим ногам..." // Чужое. Опыты преодоления. М., 1999. С. 237-258.
11. Дерманский П. Ф. Земні джерела „Святого письма”. К., 1985.
12. Дубнов С. М. Краткая история евреев. Ч. I. Древнейшая (библейская) история. СПб., 1912.
13. Кинк Х. А. Восточное Средиземноморье в древнейшую эпоху. М., 1970.
14. Кривелев И. А. Библия: Историко-критический анализ. М., 1985.
15. Луна, упавшая с неба. Древняя литература Малой Азии / пер. с древнемалоазиатских языков В. В. Иванова. М., 1977.
16. Мерперт Н. Очерки археологии библейских стран. М., 2000.

17. Немировский А. А. Синхронизмы эпохи Хаттусилиса III и "Короткая" хронология позднебронзового века // ВДИ. 2003. № 2. С. 3-15
18. Немировский А. А. Соправительство наследников Суттарны II в Митанни // ВДИ. № 3. 2001. С. 3-16.
19. Происхождение Библии. Из истории библейской критики. Ветхий завет. М., 1964.
20. Рижский М. И. Библейские пророки и библейские пророчества. М., 1987.
21. Рижский М. И. Библейские вольнодумцы. М., 1992.
22. Селезнева М. Т. Мир Ветхого Завета // Религии Древнего Востока. М., 1995. С. 104-134.
23. Снигирев Р. Библейская археология. М., 2007.
24. Угаритский эпос / введение, пер. и комм. И. Ш. Шифмана. М., 1993.
25. Циркин Ю. Б. Карфаген и его культура. М., 1986.
26. Циркин Ю. Б. От Ханаана до Карфагена. М., 2001.
27. Шифман И. Ш. Ветхий Завет и его мир. М., 1987.
28. Шифман И. Ш. К характеристике царских повинностей в Палестине в первой половине I тыс. до н. э. по данным библейской традиции // ВДИ. 1967. № 1. С. 38-48.
29. Шифман И. Ш. Земельные отношения в Палестине в первой половине I тыс. до н. э. // ВДИ. 1965. № 4. С. 26-41.
30. Шифман И. Ш. Объединение финикийских колоний в Западном Средиземноморье и возникновение карфагенской державы // ВДИ. 1960. № 2. С. 39-46.
31. Шифман И. Ш. Правовое положение рабов в Иудее по данным библейской традиции // ВДИ. 1964. № 3. С. 54-80.
32. Юнусов М. М. Баалат Губль и Хатхор: из истории отношений Библии и Египта в эпохи Старого и Среднего царств // ВДИ. 2005. № 2. С. 3-13.

СТАРОДАВНЯ МЕСОПОТАМІЯ

Тема 5. Вступ до ассиріології та шумерології. Географічне положення Месопотамії. Періодизація історії Стародавньої Месопотамії. Характеристика джерельної бази. Дешифрування клинопису. Основні напрямки роботи зарубіжних та вітчизняних дослідників.

Тема 6. Утворення державності в Месопотамії

Шумерські міста-держави в ранньодинастичну добу. Месопотамія під владою Аккада. Перша централізована держава в Месопотамії – Шумеро-Аккадське царство Саргона. III династія Ура. Протистояння землеробів та кочовиків.

Тема 7. Месопотамія в II–I тисячоліттях до н. е.

Піднесення Вавилону. Розквіт держави за правління Хаммурапі. Вавилон під владою касситів. Мітаннійська, Ассирійська та Нововавилонська держави. Міжнародні відносини у Передній Азії наприкінці II – поч. I тис. до н.е. Ассирійські завоювання в IX ст. до н.е.

Створення та розквіт Ассирійської імперії. Реформи Тиглатпаласара III. Правління династії Саргонідів. Ашшурбанапал і кінець ассирійської історії. Нововавилонська (халдейська) держава, особливості її економіки.

Лекційний матеріал за темою розрахований на 3–4 пари, стільки ж занять відводиться на практичну роботу із джерелами. Унікальність зазначених трьох тем в тому, що Межиріччя четвертого-першого тисячоліть до н.е. є регіоном найкраще з усіх країв Стародавнього Сходу забезпеченим як матеріалом писемних джерел, так і археологічними дослідженнями. Саме тут можна найбільш детально прослідкувати формування писемності, формування стратифікованого суспільства, держави, урбаністичну революцію, розвиток законодавства, розвиток освіти та наук, взаємодію різних культурно-господарських та мовних груп населення тощо.

Археологічними матеріалами тему забезпечують археологічні дослідження, що інтенсивно велися у Межиріччя починаючи від середини XIX століття і продовжують, попри політичну нестабільність, вестися і в теперішній час. Унаочненнями можуть слугувати матеріали розкопок пам'яток неолітичних культур Хассуни, Самарри, Халаф, ель-Убейд, Вавилону, ассирійських столиць Ніневії,

Хорсабада, Німруда та Ашшура, шумерських міст Урук, Ур, Лагаш, Ніппур, міста Кархемиш, Суз, міст Урарту тощо.

Писемні джерела репрезентують записи як царських та храмових писців, так і приватні, домашні архіви, архіви торговельних домів, тобто дають можливість робити аналіз правової, економічної та культурної компонент на всіх суспільних рівнях. Особливо знаменним є наявність законодавчих пам'яток, серед яких «Закони Хаммурапі» традиційно є об'єктом обов'язкового вивчення здобувачів вищої освіти, як майже повністю збережений унікально деталізований пам'ятник стародавніх правових уявлень. Втім «Закони Хаммурапі» є не єдиною пам'яткою такого типу, для аналізу також пропонуються шумерські Закони Ур-Намму, що є наразі найдавнішим збереженим кодексом законів в Месопотамії, та Середньоасирийські закони, створені через декілька століть після законів Хаммурапі. Реформи Урукагіні показові в тому, як формувалась законодавча функція правителя шумерського міста-держави.

Історіописання держав Межиріччя забезпечене текстами різноманітних типів: починаючи від епічних творів, записів міфів, та закінчуючи текстами літописного характеру із якісною епонімною системою позначення років, життєписами царів, створеними заради їх прославлення. Наявні навіть тексти, присвячені опису окремих конфліктів, як стела Енметени. Історіографічні джерела завжди є текстами, що відображають певну суспільну ідеологію, часто – ідею влади. В цьому аспекті особливо цікавим текстом є так званий «Царський список» правителів давніх шумерських міст та царства Шумеру та Аккаду.

Величезний масив інформації містять господарські документи, які є власне найдавнішим за часом появи та найчисельнішим типом записів, що робилися клинописом. Важливим джерелом для вивчення поземельних відносин та процесу формування царського господарства в Царстві Шумера та Аккада є «Обеліск Маніштушу». Величезний комплекс господарських документів зберігся від часів правління III династії Уру. Широко представлені міфологічні тексти, тексти освітнього характеру, поетичні пам'ятки, збірки рецептів чи приказок.

Формування та еволюція клинопису

піктографічне письмо бл. 3000 р. до н.е.									
ранній клинопис бл. 2400 р. до н.е.									
пізньоасирійський клинопис бл. 650 р. до н.е.									
шумерська транслітерація	<i>šaḫ</i>	<i>mušen</i>	<i>gi</i>	<i>kú</i>	<i>sag</i>	<i>kiri₆</i>	<i>gin/gub</i>	<i>anše</i>	<i>gu₄</i>
переклад	свиня	птах	очерет	їсти	голова	сад	іти / стояти	вісплюк	бик

піктографічне письмо бл. 3000 р. до н.е.									
ранній клинопис бл. 2400 р. до н.е.									
пізньоасирійський клинопис бл. 650 р. до н.е.									
шумерська транслітерація	<i>dug</i>	<i>šu</i>	<i>gišimmar</i>	<i>še</i>	<i>ud</i>	<i>áb</i>	<i>pú</i>	<i>a</i>	<i>ku₆</i>
переклад	кувшин	рука	фінікова пальма	ячмінь	день	корова	криниця	вода	риба

Базові одиниці вимірювання (аккадські та шумерські)

Міри довжини:

беру – бл. 10 км.

ашлу (мотузка) – 59 м.

гар – 5,9 м.

амматум (лікоть) – 49,5 см.

Міри ваги:

ше або шеум (зерно) – 0,047 г

сікль – 8,4 г

карша = 10 сіклів = 84 г

міна – 505 г

талант – 30,3 кг

Міри площі:
сар – 35,28 м²
іку – 3528 м²
бур – 6,3 га
буру – 63,5 га

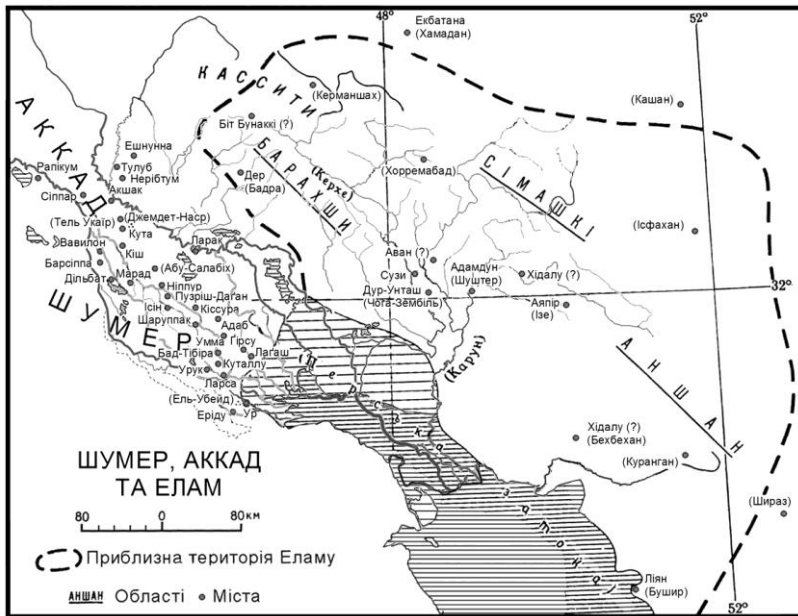
Міри місткості:
кат (жменя) – невідома
ка (шум. сила) – 0,84 л
сут (шум. бан) – 5 або 8,4 л
марріш = 10 ка = бл. 10 л
(рідини)
бар = 10 ка = бл. 10 л. (сипучих
тіл)
пан (пі) – 30 або 50,5 л.
імер (в'юк) – 84 л
курру (шум. гур) – 150, 252,6
або 300 л

Місячно-сонячний календар давнього Близького Сходу

Календар народів стародавнього Близького Сходу являв собою місячно-сонячний календар. Початок кожного місяця відраховувався від Нового Місяця, нумерація днів всередині місяця відповідала реальним фазам Місяця. Першим місяцем року вважався перший місяць весни. Для синхронізації місячного місяця із сонячним (сонячним) періодично додавався додатковий місяць – другий улулу або другий аддару. З VI ст. до н.е. це додавання стало регулярним та підкореним суворим математичним правилам 8-річного, а потім – 19-річного циклу. Прямим спадкоємцем цього календаря у сучасному світі є ритуальний юдейський календар.

Вавилонські назви місяців	Персидські назви місяців	Арамейські та сирійсько-арабські назви місяців	Єврейські назви місяців	Приблизна відповідність сонячному календарю
нісан, нісанну	адуканіш	нісан	нісан	березень – квітень
аяр, аяру	гуравахара	єяр, іяр	іяр	квітень – травень
сіман, суману	тайгратіш	озір, хазіран	сіван	квітень – червень
дуз, ду'узу	гарманапада	таммуз, фаммуз	таммуз	червень – липень
аб, абу	дрнабаджіш, дрнабазіш	аб	ав	липень – серпень
улул, улулу	харапашія	ілул, елул	етул	серпень – вересень
ташріт, ташріту	багадіш	аг, тішрей I	тішрей	вересень – жовтень
арахамн, арахсамну	вркалжан, варказана	тісрін, тішрей II	хешван	жовтень – листопад
кіслім, кісліму	ассіядія	гелон, канун I	кіслев	листопад – грудень
тебет, тебету	анамака	ханун, канун II	тевет	грудень – січень
шабат, шабату	тваяхва	собат, шебат	шват	січень – лютий
аддар, аддару	віяхна	адар	адар	лютий – березень

ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ ТА ІДЕОЛОГІЯ КРАЇН ДАВНЬОГО МЕЖИРІЧЧЯ

Ніппурський царський список

Перелік царів Шумеру та Аккаду являє собою перше історичне зведення в Месопотамському регіоні. Він зберігся в декількох варіантах. Найдавніша версія являє собою глиняну табличку (WB 62), знайдену в Ларсі та датовану бл. 2000 р. до н. е. Вона зберігалася в колекції Герберта Велд-Бландела, подарованій Ешмолеанському музею. З тієї ж колекції походить призма 1827 або 1817 р. до н. е. (WB 444) з текстом царського списку. Фрагмент з чотирма місцевими династіями міститься на кішській табличці Жан-Вінсента Шейля початку другого тисячоліття до н. е. Ще одна табличка UCBC 9-1819 зберігається в Антропологічному музею Каліфорнійського університету. Вона записана за правління вавилонського царя Самсу-ілуни після 1712 р. до н. е. Пізніше царський список потрапляв як складова частина до династичних хроник Вавилонських царів, його фрагменти знаходилися в асирійських бібліотеках в Ніневії та Уруці, нарешті список був відомий Бероссу та використаний ним в «Вавилонській історії». Найпізніша версія

списку, створена бл. 165 р. до н. е. була знайдена німецькими археологами в Уруці та містить лише «допотопних» царів.

Український переклад виконано за публікацією 'The Sumerian king list' на сайті The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature. - <http://etcsl.orinst.ox.ac.uk> (шумерська транслітерація та англійський переклад).

1-39. Після того, як царственність (нам-лугаль) спустилася з небес, царственність була в Еріду. В Еріду Алулім став лугалем, він правив 28800 років. Алаальгар правив 36000 років. Два лугаля правили [разом] 64800 років.

Далі Еріду впав та царственність була перенесена до Бад-тібіри. В Бад-тібірі Ен-мен-лу-ана правив 43200 років. Ен-мен-гал-ана правив 28800 років. Думузід, пастух, правив 36000 років. Три лугаля правили [разом] 108000 років.

Далі Бад-тібіра впала і царственність була перенесена до Ларага. В Ларазі Ен-сіпад-зід-ана правив 28800 років. Один лугаль правив 28800 років.

Далі Лараг впав і царственність була перенесена до Зімбіра. В Зімбірі Ен-мен-дур-ана став лугалем, він правив 21000 років. Один лугаль правив 21000 років.

Далі Зімбір впав і царственність була перенесена до Шуруппака. В Шуруппаці Убара-Туту став лугалем, він правив 18600 років. Один лугаль правив 18600 років. В 5 містах – 8 лугалів. Вони правили 241200 років. Далі все змив потоп.

40-94. Коли пройшов потоп і царственність спустилася з небес, царственність була в Кіші. В Кіші Нгушур став лугалем; він правив 1200 років. Кулассіна-бель правив 900 (чи 960) років. Нангішлішма правив 670 років. Ен-тарак-ана правив [420] років, 3 місяці і 3,5 днів. Бабум ... правив [300] років. Пуаннум правив [840 чи 240] років. Калібум правив [960 чи 900] років. Зукакіп правив [900 чи 600] років. [Атаб чи Аба] правив 600 років. Машда, син Атаба, правив [840 чи 720] років. Арвіум, син Машди, правив 720 років. Етана, пастух, який піднявся на небеса та зібрав усі країни, став лугалем. Він правив [1500 чи 635] років. Баліг, син Етани, правив [400 чи 410] років. Ен-ме-нуна правив [660 чи 621] років. Мелем-Кіш, син Ен-ме-нуни, правив 900 років. Барсал-нуна [син Ен-ме-нуни] правив 1200 років. Замут, син Барсал-нуни, правив 140 років. Тізкар, син Замуга, правив 305 років. Ілку правив 900 років. Ілтасадум правив 1200 років. Ен-ме-бараге-сі, котрий підкорив землю Еламу, став лугалем. Він правив 900 років. Ага, син Ен-ме-бараге-сі, правив

625 років. [1525 – роки династії Ен-ме-бараге-сі]. 23 лугалі правили 24510 років, 3 місяці та 3,5 дні. Далі Кіш був розбитий і царственність була перенесена до Е-ани.

95-133. В Е-ані, Меш-кі-анг-гашер, син Уту, став еном та лугалем. Він правив [324 чи 325] років. Меш-кі-анг-гашер увійшов в море та зник. Енмеркар, син Меш-кі-анг-гашера, лугаль Унуга, котрий збудував Унуг¹, став лугалем. Він правив [420 чи >900] років. 745 – роки династії Меш-кі-анг-гашера. [.. правив >5 років]. Лугальбанда, пастух, правив 1200 років. Думузід, рибаль, чийм містом була Куара, правив [100 чи 110] років. [Він захопив Ен-ме-бараге-сі голіруч]. Гільгамеш, чий батько був кочовиком (?), ен Кулаби, правив 126 років. Ур-Нунгаль, син Гільгамеша, правив 30 років. Удул-калама, син [Ур-Нунгалья чи Урлугалья] правив 15 років. Ла-ба'шум правив 9 років. Ен-нун-тарах-ана правив 8 років. Меш-ге, коваль, правив 36 років. [Мелем-ана чи Тіль-куг...] правив 6 [чи 900] років. Лугаль-кітун правив 36 [чи 420] років. 12 лугалів правили 2310 [чи 3588] років. Далі Унуг був розбитий та царственність була перенесена до Ура.

134-147. В Урі, Меш-Ане-пада став лугалем. Він правив 80 років. Меш-кі-анг-Нанна [чи Меш-кі-анг-нуна], син Меш-Ане-пади, став лугалем. Він правив 36 [чи 30] років. Елулу правив 25 років. Балулу правив 36 років. 4 лугалі правили 171 рік. Потім Ур був розбитий і царственність була перенесена до Авана.

148-159. В Авані... став лугалем. Він правив ... років... правив .... років.... правив 36 років. Три лугалі правили 356 років. Потім Аван був розбитий і царственність була перенесена до Кіша.

160-178. В Кіші, Сусуда, сукновал, став лугалем. Він правив >201 рік. Дадасіг правив [81] рік. Мамагал, човняр, правив [360 чи 420] років. Кальбум, син [Мамагала чи Мамагалгала], правив [195 чи 132] роки. Туге правив 360 років. Мен-нуна, син Туге, правив 180 років. ... правив 290 років. Лугальнгу правив [360 чи 420] років. 8 лугалів правили [3195 чи 3792] років. Далі Кіш був розбитий і царственність була перенесена до Хамазі.

179-185. В Хамазі Хаданіш став лугалем. Він правив 360 років. 1 лугаль правив 360 років. Далі Хамазі був розбитий і царственність [була забрана] до Унуга.

186-192. В Унуці Ен-шаг-куш-ана став лугалем; він правив 60 років. [Лугаль-уре чи Лугаль-кініше-дуду] правив 120 років. Аргандеа правив 7 років. [3] лугалья правили 187 років. Далі Унуг був [розбитий чи зруйнований] і царственній була перенесена до Ура.

---

¹ Унуг – шумерська форма назви міста Урук (суч. Варка).

193-204. В Урі Нанні став лугалем. Він правив >120 років. Меш-кі-анг-Нанна, син Нанні, правив 48 років. ..., син ... правив 2 роки. 3 лугалі правили 582 [чи 578] років. Далі Ур був розбитий і царственній було перенесено до Адаба.

205-210. В Адабі, Лугаль-Ане-мунду став лугалем. Він правив 90 років. 1 лугаль правив 90 років. Далі Адаб був розбитий і царственність було перенесено до Марі.

211-223. В Марі, Анбу став лугалем. Він правив 30 років. Анба, син Анбу, правив 17 років. Базі, шкірняк, правив 30 років. Зізі, сукновал, правив 20 років. Лімер, жерець гуду, правив 30 років. Каррум-ітер правив 9 [чи 7] років. 6 лугалей правили 136 [чи 184] роки. Далі Марі був розбитий і царственність була перенесена до Кіша.

224-231. У Кіші, Куг-Бау, жінка-шинкарка, котра зміцнила підмурки Кіша, стала лугалем. Вона правила 100 років. Далі Кіш був розбитий і царственність була перенесена до Акшаку.

232-243. В Акшаці Унзі став лугалем. Він правив 30 років. Ундалулу правив 6 [чи 12] років. Урур правив 6 років. Пузур-Нірах правив 20 років. Ішу-Іл правив 24 роки. Шу-Суен, син Ішу-Іла, правив 7 [чи 24] років. 6 лугалів правили 99 [116] років [5 лугалів правили 87 років]. Далі Акшак був розбитий і царственність була перенесена до Кіша.

244-258. В Кіші Пузур-Суен, син Куг-Бау, став лугалем. Він правив 25 років. Ур-Забаба, син Пузур-Суена, правив 400 [6] років. 131 – кількість років династії Куг-Бау. Зімудар [Зігу-яке] правив 30 років. Уссі-ватар, син Зімудара, правив 7 [6] років. Ектар-муті правив 11 [17] років. Ікме-Шамаш правив 11 років. Шу-ілішу правив 15 років. Наннія, ювелір, правив 7 [3] років. 7 лугалів правили 491 [485] років [8 лугалів правили 586 років]. Далі Кіш був розбитий і царственність була перенесена до Унуга.

259-265. В Унуці Лугаль-заге-сі став лугалем. Він правив 25 [34] років. 1 лугаль правив 25 [34] років. Далі Унуг був розбитий і царственність була перенесена до Агаде.

266-296. В Агаде Саргон, чий батько був садівником, чашник Ур-Забаби, став лугалем, лугаль Агаде, котрий розбудував Агаде. Він правив 56 років. Рімуш, син Саргона, правив 9 [7 чи 15] років. Ман-іштіншу, старший брат Рімуша, син Саргона, правив 15 [7] років. Нарам-Суен, син Ман-іштіншу, правив 56 років. Шар-калі-шаррі, син Нарам-Суена, правив 25 [24] років. 157 – роки династії Саргона. Далі хто був лугалем? Хто був лугалем? Іргігі був лугалем, Імі був лугалем, Нанум був лугалем, Ілулу був лугалем і 4 їх правили тільки 3 роки. Дуду правив 21 рік. Шу-Дурул, син Дуду, правив 15 [18] років.

11 лугалів правили 181 [12 лугалів правили 197] рік. Далі Агаде був розбитий і царственність була перенесена до Унуґа.

297-307. В Унуці Ур-нігін став лугалем. Він правив 7 [3, 15 чи 30] років. Ур-гігір, син Ур-нігіна, правив 6 [7 чи 15] років. Куда правив 6 років. Пузур-ілі правив 5 [20] років. Ур-Уту син Ур-гігіра] правив 6 [25] років [Луталь-мелем, син Ур-гігіра, правив 7 років]. 5 лугалів правили 30 [43, 26; 3 лугалі правили 47] років. Унуг був розбитий і царственність була перенесена до війська гутіїв.

308-334. У війську гутіїв спочатку не було відомого лугаля. Вони були самі собі лугалями і правили 3 роки [5 років]. Далі Інкішуш правив 6 [7] років. Зарлагаб правив 6 років. Шульме [Ярлагаш] правив 6 років. Сілулумеш [Сілулу] правив 6 [7] років. Інімабакеш правив 5 [Дуга правив 6] років. Ігешауш правив 6 років [Ілу-ан правив 3 роки]. Ярлагаб правив 15 [5] років. Ібате правив 3 роки. Ярла [Ярлангаб] правив 3 роки. Курум правив 1 рік [3 роки]. Апіл-кін правив 3 роки. Ла-ерабум правив 2 роки. Ірарум правив 2 роки. Ібранум правив 1 рік. Хаблум правив 2 роки. Пузур-Суен, син Хаблума, правив 7 років. Ярлаганда правив 7 років. Тіріґа правив 40 днів. 21 лугаль правив 124 роки і 40 днів [25 років]. Потім військо гутіїв було розбите і царственність була перенесена до Унуґа.

335-340. В Унуці Уту-хегаль став лугалем. Він правив 427 років [26 років, >2 місяців та 15 днів; 7 років, 6 місяців та 15 чи 5 днів]. 1 лугаль правив 427 років [7 років, 6 місяців та 15 чи 5 днів]. Унуг був розбитий і царственність була перенесена до Ура.

341-354. В Урі Ур-Намма став лугалем. Він правив 18 років. Шульгі, син Ур-Намми, правив 46 [48 чи 58] років. Амар-Суена, син Шульгі, правив 9 [25] років. Шу-Суен, син Амар-Суени, правив 9 [7, >20 чи 16] років. Іббі-Суен, син Шу-Суена, правив 24 [23, 25 чи 15] років. 5 лугалів правили 117 років [>120, 123 роки] [4 лугаля правили 108 років]. Потім Ур був розбитий. Самі підмурки Шумеру були вирвані. Царство було забране в Ісін.

355-377. В Ісіні, Ішбі-Ерра став лугалем. Він правив 33 [32] роки. Шу-ілішу, син Ішбі-Ерри, правив 20 [10 чи 15] років. Іддін-Даган, син Шу-ілішу, правив 21 [25] років. Ішме-Даган, син Іддін-Дагана, правив 20 [18] років. Ліпіт-Ештар, син Ішме-Дагана [Іддін-Дагана], правив 11 років. Ур-Нінурта, син Ішкура – нехай він матиме роки надлишку, гарне правління та солодке життя – правив 28 років. Бур-Суен, син Ур-Нінурти, правив 21 рік. Ліпіт-Енліль, син Бур-Суена, правив 5 років. Ерра-імітті правив 8 [7] років. ... правив ... 6 місяців. Енліль-бані правив 24 роки. Замбія правив 3 роки. Ітер-піша правив 4 роки. Ур-дул-куґа правив 4 роки. Суен-магір правив 11 років. Дамік-

ілішу, син Суен-магіра, правив 23 роки. 14 лугалів правили 203 роки [225 років та 6 місяців]

378-431 Загалом 39 лугалів правили >14409 років, 3 місяці та 3,5 дні, 4 рази в Кіші. Загалом 22 лугалі правили >2610 років, 6 місяців та 15 днів, 5 разів в Унуці. Загалом 12 царів правили 396 років, 3 рази в Урі. Загалом 3 лугалі правили 356 років, одного разу в Авані. Загалом 1 лугаль правив 420 років, одного разу в Хамазі.

...

Загалом 12 лугалів правили 197 років одного разу в Агаде. Загалом 21 [23] лугалів правили 125 років та 40 днів [99 років] одного разу у війську гутіїв. Загалом 11 [16] лугалів правили 159 [226] років одного разу в Ісіні. Усього 11 міст в царственність була наявна. Загалом 134 [139] лугалі, які разом правили >28876 [>3443] років.

Питання та завдання:

1. Якою були уявлення часів укладення цього списку щодо природи царської влади?
2. Якими були уявлення давніх шумерів та аккадців щодо історичного процесу?
3. Які складнощі стають на перепоні реконструкції подієвої історії Давнього Шумеру за подібним джерело?

Реформи царя Урукагіни (Уруїнімгіни)

Напис на двох глиняних конусах, знайдених під час розкопок на горбі Телло, де були виявлені руїни стародавнього міста Гірсу підвладного енсі Лагаша. Тепер обидва конуси зберігаються в Парижі, в Луврському музеї. Текст написаний шумерійською мовою і зберігся добре.

Урукагіна (пропонується також читання Уруїнімгіна), від імені якого складено цей документ, вступив на лагашський престол, усунувши свого попередника Лугальанду. Для зміцнення своєї влади він провів певні реформи, про які було створено серію записів. З інших документів ми дізнаємось, що Уруїнімгіна, процарювавши близько шести років, загинув у боротьбі з сусіднім містом Уммою.

Переклад акад. В. В. Струве зроблено за виданням: А. Deimal. *Orientalia*, р. II, 1920. Український текст за цим перекладом: *Хрестоматія з історії стародавнього світу*. К., 1953. С. 129-131. Див. також Дяконов І. М. «Реформи» Урунимгини // *История Древнего Востока*. Ч. I. Месопотамия / под ред. И. М. Дяконова. М., 1983. С. 207-210.

Для Нінгірсу¹, воїна Енліля², Урукагіна, цар Лагаша, збудував палац *тираш*³. Будинок *антасурра* він йому поставив. Храм богині Бау⁴ він їй збудував Пур-Саг (буквально: «Головна посудина»), дім постійних приношень він їй збудував. Її будинок для стрижки овець в Урузагга⁵ він їй збудував. Для богині Ніни⁶, він викопав канал, що тече в місто Ніна, любийий нею канал. Його став-резервуар він з'єднав з морем. Мур міста Гірсу⁷ він їй збудував.

Віддавна і спочатку при кораблі був поставлений наглядач корабля. До ослів був приставлений наглядач за пастухами, до овець був приставлений наглядач за вівчарями. До риболовних сіток був

---

¹ Шумерійський бог війни і землеробства, покровитель Лагаша, що був головним центром його культу.

² Шумерійський бог землі та повітря. Вважався верховним богом всього Шумеру, батьком і царем богів. Пізніше був ототожнений з семітичним Белом. Головний центр культу – м. Ніппур.

³ Архітектурні терміни із неясним значенням.

⁴ Місцева богиня – покровителька Лагаша, дочка бога неба Ану і дружина Нінгірсу. В релігійних текстах змальовується доброю богинею-матір'ю, яка дарує людям довголіття.

⁵ Селище коло Лагаша.

⁶ Богиня рік та джерел, дочка бога води Енкі.

⁷ Головний квартал м. Лагаша.

приставлений наглядяч за рибалками. Жерці повинні були здавати податок на поле перед начальником комори. Пастухи овець, призначених для постачання вовни, повинні були, коли не було вовни білих овець, віддавати наглядячеві відповідне срібло. Ті, хто одержував податок, начальник заупокійних жерців, начальник дому трав, начальник броварні, начальники воїнів повинні були замість ягняти здавати відповідне срібло. Бики богів повинні були на городі патесі⁸ виконувати роботу. На доброму полі богів, на городі робилося все за бажанням патесі. Осли, тяглові бики жерців використовувались патесі. Зерно жерців діставали воїни патесі як нагороду. Одяг, нитки, бронзові вироби, козячу вовну, птицю повинні були здавати жерці як податок.

Жрець, завідуючий складами, міг у саду рядового воїна взяти і дерево, і плоди.

Якщо труп ховали в могилі, то плата за похорон для заупокійного жерця була: 7 кухлів пива, 420 хлібів, 72 міри зерна, 1 одежа, козеня з проростаючими рогами і одно ложе. Плакальникові треба було давати 36 мір зерна.

Якщо мертвого ховали в очереті бога Енкі⁹, то заупокійному жерцю треба було давати: 7 кухлів пива, 420 хлібів, 72 міри зерна, 1 одежу, 1 ложе, 1 крісло. Плакальникові треба було давати 36 мір зерна. Ремісники діставали в принос ремісниче знаряддя. Помічники похоронного жерця одержували кухоль.

В палаці патесі управлялись поля бога Нінгірсу¹⁰, в домі дружини патесі управлялись поля храму богині Бау, а в домі дітей патесі управлялись поля храму дітей бога Нінгірсу.

Починаючи з північної границі області Нінгірсу до моря¹¹, були поставлені наглядячі як судді.

Якщо воїн на високому полі викопував собі колодязь, то раб патесі брав з нього воду для садів патесі. Якщо він викопував собі рів, то раб патесі брав звідти воду.

---

⁸ *Патесі* (за іншим читанням *енсі* або *ішаку*) – спочатку виборний старійшина і верховний жрець, який пізніше перетворюється в деспотичного царка. Могутніші царі, що підкоряли собі інші міста, приймали титул *лугаль* (дослівно: великий чоловік).

⁹ Бог морів, рік і підземних вод, син бога неба Ану. Семітична назва – Еа. Центр культу – м. Еріду на березі Персидської затоки.

¹⁰ Общинна земля формально вважалась власністю бога або богині. Патесі як верховний жрець Нінгірсу фактично розпоряджався його землею, а дружина патесі – землею богині Бау.

¹¹ До Персидської затоки.

Раніше порядок (правителів Лагаша) існував [тоді], коли Нінгірсу, могутній воїн Енліля, передав Урукагіні царство в Лагаші і серед 36 000 людей встановив його владу, він відновив стародавні накази (Нінгірсу) і дав силу слову, яке сказав йому його цар Нінгірсу.

Від корабля усунув він наглядача за кораблем. Від ослів та овець він усунув наглядача за пастухами. Від риболовних сіток він усунув наглядача за рибалками. Від податкового зерна жерця він усунув начальника комори.

Від платежу сріблом, коли немає білої вівці або коли немає ягняти, він усунув наглядача¹².

Від приношень, що їх повинні були жерці приносити до палацу патесі, він усунув наглядачів.

В палаці патесі, на полі патесі він поставив Нінгірсу знов як їх царя.

В домі жіночого храму, на полі жіночого храму він знову відновив богиню Бау як їх господиню. В домі дітей, на полі дітей він відновив сина бога Нінгірсу як їх царя. Починаючи з північної границі області Нінгірсу аж до моря не було більше суддів-наглядачів.

Якщо мертвого клали в могилу, то заупокійний жрець одержував як своє пиво 3 кухлі, як свої хліби 140 штук. Далі, 1 ложе, 1 козеня, 18 мір зерна одержував плакальник.

Якщо мертвого ховали в очереті бога Енкі, то заупокійний жрець одержував 4 кухлі як свій напій, 240 (штук) як свої хліби і 36 мір ячменю.

18 мір була пайка плакальника, 1 особливий хліб, 1 міра мазі для богині-володарки, 420 сухарів як хліб про запас, 40 свіжоспечених хлібів для їди, 10 свіжих хлібів як настільні хліби, і 5 хлібів для того, хто збирає (побори). Нарешті, дві великі посудини, 1 менша посудина для співака міста Гірсу, 490 хлібів, 2 великі посудини, 1 менша посудина для співака міста Лагаша, 406 хлібів, 1 велика посудина, 1 менша посудина пива для співака, 250 хлібів, 1 велика посудина пива для помічників заупокійного жерця, 180 хлібів, 1 велика посудина пива для жерця міста Ніна. Раб, який клав труп на ложе (?), одержував до своєї їди, до своєї щоденної винагороди 1 хліб, 5 чорних хлібів, 1 білий хліб до своєї місячної винагороди і 6 чорних хлібів як свою щорічну винагороду. 60 хлібів, 1 велику посудину пива і 18 мір ячменю одержував начальник виготовлювачів домовин (?). Він скасував одержання помічниками заупокійного жерця кухля. Він

---

¹² Жителі Лагаша повинні були вдавати білих овець як натуральний податок, а якщо у них були тільки вівці іншої масті, то вони вносили грошовий податок.

скасував одержання ремісником платежу за ремісниче знаряддя¹³.

Жрець, який завідує складами, не мав більше права входити і виходити в сад воїна.

Якщо воїн мав гарного осла і його начальник йому говорив: «я хочу його в тебе купити», то коли він дійсно купує, той (тобто воїн) повинен йому сказати: «заплати мені добрим сріблом». А коли купівля не відбудеться, то начальник не повинен дати йому (тобто воїнові) відчути свій гнів.

Якщо будинок великого стоїть біля будинку воїна і цей великий йому скаже: «Я хочу його в тебе купити», коли справа дійсно дійде до купівлі, то воїн хай скаже великому: «заплати мені добрим сріблом». А коли купівля не відбудеться, то великий не повинен дати воїнові відчути свій гнів.

Він видав у місті накази і звільнив громадян Лагаша від небезпек життя, обману, крадежу зерна і скарбів, від убивства і злому. Він встановив кару, щоб сильний не кривдив сироту і вдову.

З богом Нінгірсу встановив Урукагіна цей порядок...

В середині цього року він викопав заново «Малий канал», який протікає через Гірсу, для Нінгірсу. Стару назву його він йому знову дав. Канал «бог Нінгірсу могутній Ніппура»¹⁴, цю назву дав йому знов Урукагіна.

Канал, що тече в місто Ніна¹⁵, він очистив. Цей канал священний. Те, що в ньому, чисте. Нехай дає богиня Ніна йому текучу воду.

---

¹³ Ремісник, помічник заупокійного жерця, не повинен був збирати якихось для нас не зовсім зрозумілих поборів.

¹⁴ Місто в північній частині Шумеру (нині Нуффер), що не мало великого політичного значення, але було головним релігійним центром і вважалося столицею верховного бога Енліля.

¹⁵ Одно з міст, підвладних Лагашу.

З написів царів Аккаду

Стародавня копія написів зі статуй, що стояли в Екурі – загальношумерському святилищі Енліля в Ніптурі. Глиняна табличка, коло 2000 р. до н. е. Ці тексти доводять, що об'єднання Дворіччя під владою царів Аккаду було дуже неміцним. Наступникам Саргона Аккадського доводилось придушувати нескінченні повстання, переважно в Шумері.

Переклад І. М. Дяконова виконаний за публікацією тексту: A. Poebel. Publications of the Babylonian Section of the University of Pennsylvania, vol. IV, p. 173. Український текст: Хрестоматія з історії стародавнього світу. К.: Радянська школа, 1953. С. 138-139.

Напис Рімуша аккадською мовою. Лакуни частково заповнені за іншим написом

Рімуш¹, цар всесвіту, в битві Ур² і Убме³ переміг і 8040 мужів убив; 5460 полонених захопила його рука; і Какуга, царя Ура, захопила його рука; і (всіх) його енсі (патесі) захопила його рука; і [...] захопила його рука; і до самого Нижнього моря⁴..., і 5700 мужів з міст Шумеру він вивів і на загибель віддав (?), і міста їх він переміг, і стіни їх він зруйнував.

Коли при поверненні його місто Казаллу⁵ повстало, він переміг...

(Кінець відбитий. Іде ще кілька написів Рімуша, які збереглися погано. Потім ще один його ж аккадський напис)

Рімуш, цар всесвіту, в битві з Казаллу, 12 650 мужів убив, 5864 полонених захопила його рука; і [в] області Еламу [всі] міста захопила його рука; і стіни їх він зруйнував.

Напис Рімуша аккадською мовою. Доповнюється за текстом Thureau – Danguin, Revue d'Assyriologie, 1911, p. 136.

Рімуш, цар всесвіту, в битві поразив Абалгамаша, царя

¹ Син і наступник засновника Аккадської династії Саргона (Шаррукіна) коло 2300 р.

² Одно з найбільших шумерійських міст, лежало на березі Персидської затоки (сучасн. Мукайяр).

³ Убме (або Умма) – місто, що лежало на північний схід від Лагаша (сучасн. Іоха, неправильно Джоха).

⁴ Персидської затоки.

⁵ Місцеположення невідоме.

Барахсі⁶, і Сідгау, намісника його, захопила його рука; і... гаву, намісника За[бшали??], захопила його рука. Між Аваном⁷ і Сузами⁸ на ріках... і... на кам'яні глиби (?) міста їх він розвалив; і міста Еламу він переміг і стіни їх зруйнував; і корінь Барахсі з племені Еламу він вирвав: так Рімуш, цар всесвіту, Еламом оволодів і [для?] Енліля його удержав (?), Уту⁹ і Забабі¹⁰ ...він подарував (?).

Обеліск Маніштушу

«Обеліск Маніштушу» являє собою кам'яний обеліск, заввишки 1,4 м, чотири грані якого заповнені текстом староаккадським клинописом. Його було знайдено французькою експедицією під час розкопок Суз у 1900 р. та вперше опубліковано Ж. - В. Шейлем. Обеліск містить фіксацію актів купівлі царем Маніштушу масивів общинної землі і таким чином є документом, що демонструє процес створення царського господарства, поширення царської монополії на земельні володіння. Цей процес тривав починаючи із Ранньодинастичного періоду і досяг свого максимуму за правління III династії Уру, але найкращий документ, що його ілюструє, відноситься до XXIII ст. до н.е.

Текст джерела подано відповідно до російського перекладу: Чипирова Л. А. Земельные отношения в семейной общине по «Обелиску Маништушу» // Вестник Древней Истории, № 2 (185), 1988. С. 3-33; та англійського перекладу: Earliest land tenure systems in the Near East: Ancient Kudurrus / I. J. Gelb, P. Steinkeller, R. M. Whitting Jr. Chicago: the Oriental Institute of Chicago, 1991. P. 116-140.

Сторона А.

[Загалом] 9 сарів і 3 іку (9723 іку) землі Маніштушу, цар всесвіту, купив.

§1. [...] 24 бури 7 ган. Їх ціна – 1463 гур-саггал ячменя по 1 сікню за гур-саггал. Ціна поля – 24 міни 23 1/3 сікля срібла. 3 та 2/3 міни срібла – приплата за поле.

Одна срібна посудина *машканат* вагою 15 сіклів срібла, одна одежина *улапал* – для Іддін-ілума, сина Ламусси, агріга¹¹; одна

⁶ Область в Еламі.

⁷ Місто в Еламі.

⁸ Столиця Еламу, на р. Унні (сучасн. Керха).

⁹ Уту – шумерійський бог сонця, відповідає семітичному Шамашу.

¹⁰ Бог війни з центром поклоніння у місті Кіш.

¹¹ Агріг – посадовець, завідувач певним відомством, надзирач.

одежина *сега...*, одна одежина *сега* – для Ламкіума, сина Епір-муні; одна одежина *сега* – для Епір-ілума, сина Іштуп-Суена.

Всього одна срібна посудина *машканат*; всього одна одежина *улапал*; всього три одєжини *сега* – дарунки за поле.

Шуруш-кен, син Іддін-ілума, онук Ламусси, агрїга; Іштуп-Суен та Імі-Суен – два сини Гальзу-Діку, онуки Шуммухума.

Всього 7 осіб – господарі поля, отримувачі срібла.

Ілум-аха, син Ілулу, намісник; Ватрум, син Ламусси, агрїга; Аяр-ілум, син Пуппанума, пастух; Суен-альшу, син Аяр-ілума, онук Пуппанума; Уміш та Зузу – два сини Іштуп-Суена, онуки Іррари; Ама-Суен, син Касуалума, онук Ілулу; Ілум-асум, син Аяши-курруда; Пу-Даган, син Аллалі; Зікар-шуні, син Месі-ілума.

Всього 10 чоловіків, братів господарів поля. Загалом 17 чоловіків, нащадки Мезізі.

§2. 45 бур 11 ган. Ціна його (поля) – 2736 гур-саггал, 96 сіла ячменя, вартістю в один сікль срібла за один гур-саггал ячменя. Його срібло – 45 мін 36 $\frac{2}{3}$ сікля срібла – ціна поля. 6 мін 50 $\frac{1}{2}$ сікля срібла – приплата за поле.

Одна срібна посудина *машканат* вагою 15 сіклів срібла, одна одежина *улапал* – для Енналума, старійшини міста Дур-Суена, сина Імі-Суена; одна одежина *сега* – для Шу-я-ума, сина Зікар-шуні, зброєносця; одна одежина *сега* – для Зікар-шуні, сина Іштуп-ілума; одна одежина *сега* – для Зузу, сина Аяр-Хаї.

Всього: одна срібна посуди *машканат*; всього: одна одежина *улапал*; всього: три одєжини *сега* – дарунки за поле.

Ілі-дан та Імі-Суен – два сини Енналума, старійшини міста Суена; Суен-аяр, син Аяр-Хаї; Ілі-шалік, син Імталіка; Інін-мешум, син Дам-Баби.

Всього: 9 чоловік – господарі поля, отримувачі срібла, нащадки Шіуни.

§ 3. [Поле мірою] 4 бур 1 ган. Ціна його – 243 $\frac{4}{15}$ гур-саггал ячменя, вартістю один сікль срібла за один гур-саггал ячменя. Срібла його – 4 міни 3 сіклі срібла – ціна поля. 36 $\frac{1}{2}$ сікля срібла – приплата за поле.

Одна одежина *сега* – для Ілі-бані, сина Рабі-ілума, онука Ламума, жерця Забаби; одна одежина *сега* – для Пузур-Мами, сина Ур-Нінкара.

Всього: дві одежини сега – дарунки за поле. Всього: два чоловіки – господарі поля, отримувачі срібла, нащадки Ламума, жерця Забаби.

Всього: 4 бури 1 ган. Північна межа поля – сілуга громади Уд; західна межа поля – [поле] Ламума та поле царя; східна межа поля – ріка Тигр; південна межа поля – [поле] Енбу-ілума та сунін – поле Бац.

Імталік, син Ур-Ніни, кішець; Суен-ішрінні, Ілала, Шу-ілішу – три сини Зузу, онуки Аяр-Хаї; Імталік, син Ілаламу, онук Енналума, старійшини міста Дур-Суен.

Всього: 5 чоловіків – свідки [передачі] поля.

190 чоловіків, сини міста Дур-Суен, їли хліб.

Алі-аху, син Ібарума, брат царя; Зузу, писарь; Шу-абу, син Ламума; Дубзі, вчитель, писарь; Малікзінсу, син Іда'ілума, великий посланець; Мама-хіршу, син Нані, шаканнакку; Шу-Даган, син Белілі, нащадок Назітума, храмовий жерець; Ішканум, син Сані; Пішущепнум та Хая-рабі, два сини Ахуху, нащадка Аллулу; Іншумішуданну, син Іш'алума, нащадка Телалгаля; Пузур-ілі, син Белі-кена, начальник стрільців; Уттіру, Шарру-кен-ілі, два сини Палука, співця; Ілі-шаррі, син Іддішшуми, начальник списоносців; Дінгірсусу, син Муму, цирюльник, нащадок Аллулу; Апілдан та Дуршуну, два сини Шурушкена, нащадка Пабшеш, енсі Умми; Іссер-куллассін, син Шу-ілі, щитоносець; Усса-шинат, син Кітті-іді; Каккашу-алшин, син Ума; Ур-Муш, син Лугаль-кулі; Сіккур-мупі, син Іліахі, нащадка Телалгаля; Мама-хіршу, син Рабіілума, нащадка Ілалі; Муму, син Ур-Марада; Енбуїлум, син Імталіка, великого посланця; Гальзу-Діку, син Іддін-Ілані, сіппарець; Убіль-ка-шу, син Ірру-зуми, наглядач; Унаккар, син Ішиши, другий управитель; Дан-ілі, син Іре-маліка, судді; Уруїнімгіна, син Енгільси, енсі Лагаша; Даннум, син Ішкумілума, намісник; Ібукум, син Ілішу-рабі, енсі Басіме; Лалі, син Ішмаанні, нащадка Аррума; Ілулум, син Ікруб-ілума, нащадка Акутума; Калі-ілі, син Ламусси, кутієць; Ілі-шалік, син Шудаді; Ікшуссінат, син Ішиме, старійшина свідків; Убін-шаррі, син Урура, великого посланця; Мамаху, син Ілілі, другий старійшина; Убін-шаррі, син Пала-Хаї з Ірад-дані; Аху-таб, син Шу-Нуну, нащадка Халума; Шу-Нуну, син Ілі-дана; жерець Агі з Ібі-Уру; Імталік, син Ішу-ілума, онук Ахуху з Даміку; Шарру-ілі, син Шаррі-дурі, енсі; Ілі-ахі, син Ілум-аха; Даккум, син Зікар-шуні; Мушаір-шуну, син Даданума, писарь; Набіум, син Іттіті з Даміку; перший серед сильних, Талід-даннум, син Ілілі, нащадка Муни.

Всього: 49 синів Аккада – свідки [передачі] поля.

Поле Бац в Дар-Суені Маніштушу, цар всесвіту, купив.

Сторона В (D за публікацією Гелба та інш.)

Перші три рядки повністю втрачені, далі текст дуже фрагментований. До §4 відновлюється гіпотетично.

[794 іку землі. Її ціна – 2646.2.4 гур-саггал яменя, вартістю по 1 сіклю срібла за гурсаггал. Його срібло – 2646 $\frac{2}{3}$ сіклів срібла – це ціна поля. 1058 $\frac{2}{3}$ мін вовни, вартістю по 1 сіклю срібла за 4 міни вовни. Їх ціна – 264 $\frac{2}{3}$ сіклів срібла. Це приплата за поле].

§4. [...] срібне кільце вагою [15] сіклів срібла, одежина улапал – для Шаккуллума; одна одежина сега – для Ахумупі; одежина сега – для Пупа, [сина] Хая-рабі; одна одежина сега – для Аштар-алшу, сина Ішдуду, чотирьох нащадків Абуллума; одна одежина сега – для Ішма-ілума, одна одежина сега – для Іддінлума, писаря, синів Ілум-кара; одна одежина сега – для Хая-гу, сина Ішдуду, одна одежина сега – для Зікар-шуні, сина Ламума, чотирьох нащадків Дадума. Одна одежина сега – для Пузур-Забаби, сина Муму, онуку Ірам-Маліка, одна одежина сега – для Нури, жриці, доньки Пузу-Нуні, онуки Пу'ума, корабельника.

Всього два срібних кільця, всього дві одєжини улапал, всього дев'ять одєжин сега – дарунки за поле. Всього 11 чоловік – господарі поля, отримувачі срібла.

Шу-абія, син Ламума; Ідадум, Шурушкен – два сини Ілішукара; Зіра, син Ілум-дана; Адада, син Ілум-ка-мера – п'ять нащадків Дадума; Шу-Аштар, син Мешаліма, онук Кака; Ілум-асум, син Ізубу, Пузур-ілла, син Урнінкар, – два онуки Аббуллума; Ілум-калі, син Ілулу, онук Ірам-Маліка.

Всього 9 чоловік, братів господарів поля.

Північна межа поля – [поле] нащадків Куку, південна межа поля – [поле] Гулізу, східна межа поля – [поле] Мешалума, царевича, західна межа поля – [поселення] Бар. Поле Параседен в Кіші.

80 синів Кіша в Казаллу їли хліб.

Далі йде перелік 49 свідків, ідентичний переліку свідків зі сторони А, §3.

Поле Параседен в Кіші Маніштушу, цар всесвіту, купив.

Сторона С.

§ 5. [2340 іку землі. Її ціна 7800 гур-саггал ячменя, вартістю 1 сікль срібла за гур-саггал. Його срібла – 7800 сіклів срібла – це ціна за поле. 1860 мін вовни, вартістю 1 сікль срібла за 4 міни вовни. Його срібла – 7 мін, 45 сіклів срібла.] 11 бронзових знарядь¹², ціна кожного

¹² Перераховано 5 знарядь одного виду, 5 іншого та одне третього виду.

– п'ять сіклів срібла, срібла його – 1 міна, 5 сіклів срібла; три упряжки віслюків, вартістю [1 віслюк – третина міни срібла. Їх срібла – 4 міни. Одне срібне кільце вагою третина міни. Всього – 13 мін срібла – це приплата за поле. 1 упряжка віслюків, 1 колісниця та 1 срібне кільце], вага його – третина [міни] срібла; бронзова сокира, одна одежина улапал – для Зузу, сина Ур-Марада, онука Ікілума, енсі Кіуда. Одна одежина улапал [...]. Одна одежина улапал – для Ібі-Апсу, сина Ур-Дубанні; одна одежина улапал – для Тірума, сина Атанаха, онука Іддін-Хаї. Одна одежина сега – для Амар-уру; одна одежина сега – для Белі-шаду, двох синів Зузу, онуків Ур-Марада, [нащадка І]кілума [...], одна одежина сега – для Іліахі, двох синів Аху-Мупі, онуків Іштупілума, нащадка Хаї; одна одежина сега – для Рабі-ілума, сина Пузур-Хаї; одна одежина сега – для Катнума, одна одежина сега – для Шумарзума, одна одежина сега – для Белі-бані, трьох синів Ур-Апсу, онуків Ілушу-Лаби. Одна одежина [...] для Ікілума, одна одежина сега – для Ахуху, двох синів Ішма-ілума; одна одежина сега – для Гальзу, сина [мешканця] Урсаг-Зінібіра; одна одежина сега – для Дубсігі, одна одежина сега – для Шу-ілі, двох синів Гальзу, онуків [мешканця] Урсаг-Зінібіра, п'яти нащадків Умнат; одна одежина сега – для Дубсігі, сина Ікілума, онуку Ур-Ніні; одна одежина сега – для Маланішу, сина Дубсігі, онука Ікілума [...]. Одна одежа сега – для Мешеш-шеш, сина Барагтісі, онука Ур-Енліля.

Всього одна упряжка віслюків, всього одна колісниця¹³, всього одне срібне кільце, всього одна бронзова сокира, всього шість одержин улапал, всього 20 одержин сега – дарунки за поле. Всього 26 чоловіків, нащадків Пушу-рабі, енсі Кіуда – господарі поля, отримувачі срібла.

§ 6. 213 бур поля. Ціна його – 12780 гур-саггал зерна вартістю по сіклю срібла за кожен гур-саггал зерна. Срібла його – 3 таланти, 33 міни срібла – ціна поля.

40 талантів вовни вартістю один сікль срібла за чотири міни вовни. Срібло її – 10 мін срібла. Три срібних персні вагою в одну міну срібла; шість бронзових сокир; чотири бронзових наплагатум, три бронзових машсатум, ціна кожної зброї – п'ять сіклів срібла. Срібла їх – одна міна, п'ять сіклів срібла. Три упряжки віслюків, ціна кожного віслюка – третина [міни] срібла. Їхне срібло – чотири міни срібла. 40 кувшинів олії, срібла її – три міни срібла; п'ять рабів, чотири рабині

¹³ Чіпірова дає для слова GIŠ.GIGIR переклад «крісло», але в більшості випадків це академічне слово перекладають саме як колісницю, вірогідно чотириколісну, запряжену віслюками або ж мулами.

– ціна кожної голови – третина [міни] срібла, срібла їх – три міни срібла; одна дівчина ціною 12 сіклів срібла.

Всього 21 міна 18 сіклів срібла – приплата за поле. Одна упряжка віслюків, одна колісниця, одне срібне кільце вагою в третину [міни] срібла, один бронзовий наплагатум, одна одежина улапал – для Іддін-Хаї, сина Ур-Марада, онука Ур-Кеша, нащадка Дубсіги. Одна одежина улапал – для Іддін-ілума, сина Ілшу-Кара; одна одежина улапал – для Пузур-Аштара, одна одежина улапал – для Е-Кука, двох синів Шумукена, онуків Кальбума. Одна одежина сега – для Дади, сина Ур-Марада, одна одежина сега – для Камами, сина Ілум-Кара, двох онуків Ур-Кеша, нащадка Дубсіги. Одна одежина сега – для Дам-Баби, сина Ілум-Кара; одна одежина сега – для Шалім-аху, сина Дада, двох внуків Рабі-ілума. Одна одежина сега – для Шуму-Хаї, одна одежина сега – для Е-дада, двох синів Пузур-Аштара, онуків Кальбума; одна одежина сега – для Ілі-ну'їда, сина Іддін-Хаї, онука Ур-Марада, нащадка Ур-Кеша; одна одежина сега – для Ішим-ілума, сина Імдума, онука Ур-Кеша.

Всього одна упряжка віслюків; всього одна колісниця; всього одне срібне кільце; всього один бронзовий наплагатум; всього чотири одежини улапал; всього вісім одержин сега – дарунки за поле.

Всього 9 чоловіків, нащадки Дубсіги, сина Пузуррума, управителя [поселення] Баррум, господарі поля, отримувачі срібла.

§ 7. 17 бур поля. Ціна його – 1020 гур-саггал зерна, вартістю сікль срібла за кожен гур-саггал зерна. Срібла його – 17 мін срібла – ціна поля. 6 талантів вовни вартістю в сікль срібла за 4 міни вовни, срібла її – дві третини міни та 42 сікля – приплата за поле.

Одна одежина сега – для Зузу, одна одежина сега – для Ірзбума, двох синів Ішма-ілума, глашатая, онука Урура, управителя. Всього дві одежини сега – дарунки за поле.

Всього два чоловіка, нащадки Урура, управителя, – господарі поля, отримувачі срібла.

Всього 17 бур поля. Північна межа поля – канал Зікаламма, південна межа поля – [поселення] Егішману, східна межа поля – канал Амаштіак, західна межа поля – [землі] Амаль-іштакаля, сина Шаррукена та болото богині Нінхурсаг.

Одна одежина сега, бронзова сокира – для Пашах-ілума, землеміра, сина Урура; одна одежина сега, бронзова сокира – для Іблуд-ілума, писаря, сина голови ради; одна одежина сега, бронзова сокира – для Ур-Нінкара, обліковця земель, сина Баракіби, онука Аку-ілума.

Всього три одежі сега, всього три бронзових сокири – дарунки людям, які обміряли поле.

Пузур-Лулу, син Ілум-асума, суддя; Гальзу-дінгір, владика, жрець верховного божества Марада; Ілі-бана, старійшина міста, син Ша-куби; Белі-амі, син Ур-апри, онук Шуатум-муди; Абубу, син Імід-ілума, управитель [поселення] Казурак; Іштуп-ілум, син Амару-рууру онук жерця; Мисуа, син Ікілума, старости [поселення] Ашнанак; Тірсу, син Пузур-Лулу, онук храмового економа; Ілі-ахі, син Пльсага, староста; Маншаккішу, син Абіди; Ібі-бані, корабельний староста, син Кальбу; Намурум, син Іда-ілума; Дінгір-Гу, син Шуму-Суена; Мітлік, син Іштуп-ілума, староста; Ілі-бані, син Мішуа; Ватрум, син Іддін-Дагана; Туту, син Лілі; Аку-Хаї, син Пузур-Хаї; Ур-Суен, син Ур-Езена, староста садівничих; Ур-Енгальдуду, син Ур-Ашнана, староста [поселення] Емарза; Туту, син Ілалі, брат Рабі-ілума; Ілум-кар, син Тілілума; Ікруб-ілум, син Пузур-шу; Ілум-муда, син Імеа; Шума-ре'ум, син Інін-шаду; Ур-Пабільсаг, син Е-іміла, царський землероб; Ахугіршин, син Аха-арши, онук Лугаль-Езена.

Всього три писарі, всього 27 свідків.

Белі-шаду, син Пашах-ілума, землемір; Ішлул-ілум, син Іштуп-ілума; Імі[д]-ілум, син Пу-белі; Ілум-кен, син Гальзу-дінгіра, владики, жерця верховного божества Марада; Тірум, син Пу-ре'ума, великий посланець, онук Ірши-белі; Ікбі-кен, син Белі-Гу, старшина сторожі; Ідаїлум, син Іблуд-ілума, онук голови ради; Ілум-аха, син Белі-Гу, старшина; Нуніда, син Белі-амі, онук Ур-Адра, нащадок Шуатум-мада; Лішанум, син Ур-Анкі, ювелір.

Всього 10 молодших свідків.

Белі-Гу, син Рабі-ілума; Ануссу, син Ікруб-ілума; Ішма-ілум, син Ікруб-Хаї; Іддін-ілум, син Хатапі; Пузур-аштар, син Пузур-Мами; Ур-Апра, писарь, син Шуммунума; Дамік-ілум, син Рабі-ілума; Пузур-Лулу, намісник Баррума; Катнум, син Рабі-ілума з Хархамунака; Урур, син Шу-яума з Марура; Рабі-ілум, син Ілушу-аха з Кауллума; Іда-ілум, син Іку-Хаї з Казурака.

Всього 12 старост та управителів.

Загалом 52 чоловіки з Марада, свідки [передачі] поля.

600 осіб в Казаллу їли хліб. 600 осіб за один день, 1200 осіб за два дні в урочищі Белі-бані, аґріга Амаль-іштакаля, їли хліб, люди Марада.

Далі йде перелік 49 свідків, ідентичний переліку свідків зі сторони А, §3.

Поле в Мараді Маніштушу, цар всесвіту, купив.

Сторона D [за іншою версією це – сторона B]

§ 8. [62] бур поля. Ціна його – [3820 чи 3720] гур-сагал ячменя вартістю сікль срібла за кожен гур-сагал зерна. Срібла його – один талант та дві міні срібла – ціна поля. 372 гур-сагал зерна, срібла його – 6 мін 12 сіклів срібла – приплата за поле.

Одна упряжка віслюків, одна колісниця, одна одежина улапал, одне срібне кільце вагою 15 сіклів срібла – для Ікбі-кена; одне срібне кільце вагою 15 сіклів срібла, одна одежина улапал – для Алли, двох синів Апра-іла, онуків Іштуп-бели; одна одежина сега, один бронзовий машсатум – для Пушу-кена, обліковця земель, сина Ірама, онука Апра-іла, трьох нащадків Апра-іла. Одна одежина сега – для Шумму-кена, одна одежина сега – для Улід-ілума, двох братів Дур-іла, онуків Іббубу. Одна одежина сега – для Пузур-бура, сина Лугаль-Езена; одна одежина сега – для Дідана, сина Ілуммуда, онука Шума-уду. Одна одежина сега – для Кука, сина Ена-Хаї, онуку Зізі; одна одежина сега – для Ілу-аха, сина Іддін-Аштар, онука стражника. Одна одежина сега – для Зікар-шуні, сина Іштуппума, онука Нанатума.

Всього одна упряжка віслюків; всього одна колісниця; всього два срібних кільця; всього один бронзовий машсатум; всього дві одежини улапал; всього 8 одержин сега – дарунки за поле.

Всього 10 чоловіків – господарі поля, отримувачі срібла.

Поле Акума та Зіманак. Північна межа поля – поле Анзаматума, західна межа поля – канал Нунме, південна межа поля – поле Мізу-Анума, східна межа поля – поле Сімтуна.

Ісіннум, Енна-Хая, два сини Ур-шанума, онуки Діді; Ілум-аха, син Шума-бані, управитель; Лугаль-Езені, управитель, син Іштуп-Суена; Шуммухум, син Шадуні; Пузур-Нумушда, нащадок Нумеа; Ілум-аха, нащадок Біетума; Ірзбум, син Ілум-ахи, коваль; Калаб-Хая, син Ішиме, пастух; Белі-муда, син Шумішу; Ватрум, син Гелізума; Ілі-бані, син Аху-баліка, онук Сімтуна; Ур-Суен, син На'ашума, торговець; Ікруб-Хая, син Ікілума, міського старійшини Німа; Пузур-Адад, син Ігур-ма'ада; Узібір, син Пузур-Мама, нащадок Тукультума; Шумамутум, син Рабі-ілума, нащадок Нін-кар; Зікар-шуні, син Гулізума, нащадок ослиці; Енна-Хая, син Аха-арши, тесля; Лагур, син Рібума, нащадок Пі-кірі; Шумісу, син Лу-данната, пастух; Лакіпум, син Зікар-шуні; Лакіпум, син Пупу, цирюльник; Зікар-шуні, син Пупу, стражник; Шу-яум, син Пума, нащадок Зізі; Інін-шаду, син Енна-Хаї, торговець; Шумісу, син Лу-зузуума, з людей бога Енкі; Аку-ілум, син Дамік-ілума, нащадок Ур-Ад; Зікар-шу, син Ур-Енліля, писарь; Імталік, син Іббі-ілума з Туббарки, другий писарь.

Всього 30 осіб – свідки [передачі] поля в Актабі. 94 особи, сини Актаба, їли хліб.

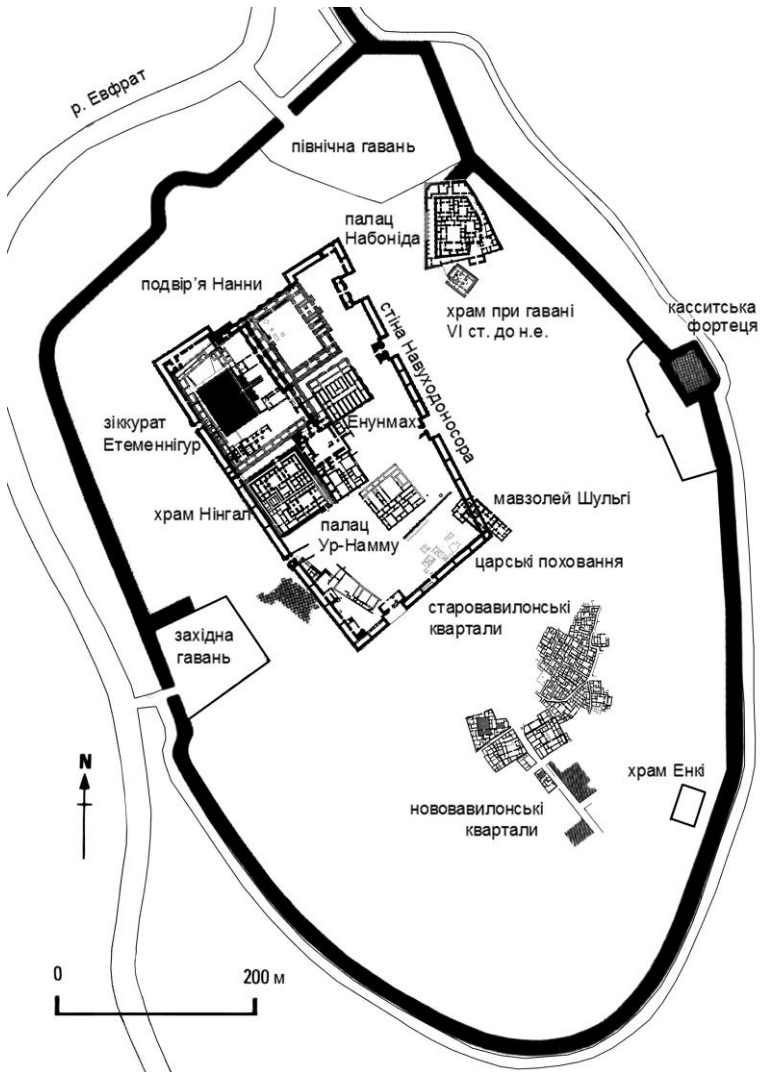
Далі йде перелік 49 свідків, ідентичний переліку свідків зі сторони А, §3.

Поле Актаба Маніштушу, цар всесвіту, купив.

Питання та завдання:

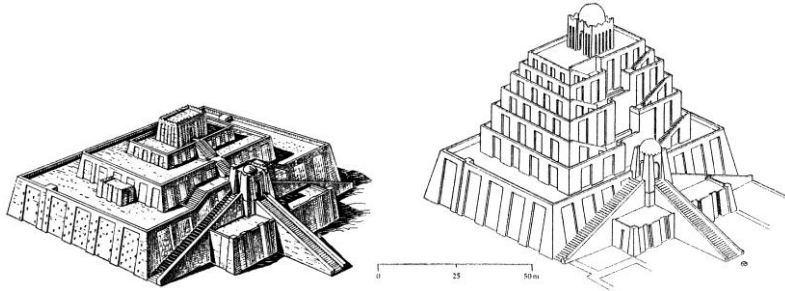
1. Що можна сказати про законодавчі функції царської влади та правові традиції за наведеними прикладами?
2. В якій якості себе репрезентує царська влада у наведених текстах? Якими функціями себе наділяє?
3. Якими були поземельні відносини у державах Шумеру та Аккаду наприкінці III тисячоліття до н.е.?
4. Спробуйте реконструювати процедуру зміни права власності на землю, описану в документі.
5. Якими є причини такої великої кількості учасників кожного продажу?
6. Якою була роль царя у регулюванні поземельних відносин та роль царського господарства в економіці Шумеру та Аккаду?

ЗАКОНОДАВЧІ ПАМ'ЯТКИ ДАВНЬОГО МЕЖИРІЧЧЯ

План міста Ур за розкопками Леонарда Вулли.

За матеріалами видання: Woolley L. *Ur dei Caldei i misteri di un'antica città della Mesopotamia*. Edizioni Ghibli, 2016. Російський переклад: Вулли Л. Ур Халдеев / пер. с англ. Ф. Л. Михельсона. М., 1961. – не містить повний набір планів.

*Реконструкція зіккурату в Урі за дослідженнями Леонарда Вуллі
станом на кінець третього тисячоліття до н.е. (III Урська династія)
та на середину першого тисячоліття до н. е.
(Нововавилонське царство)*

Правителі III династії міста Ур вдруге після правителів Аккаде об'єднали усе Межиріччя під своєю владою. Їхнє правління відзначене вагомим розвитком централізуючих тенденцій та розробкою гігантського надскладного контролюючого державного апарату. Це в свою чергу призвело до появи величезної кількості писемних джерел саме від цього короткого періоду. Загалом вважають, що половина усіх клинописних текстів, що знайдені та перекладені на сьогоднішній день, походять із столітнього правління III династії Уру. Цей величезний, близько 100 тис. текстів, корпус джерел дає можливість в усіх подробицях дослідити царське та храмове господарство, правову систему та подієву історію часів існування цієї династії. Зокрема, важливою новизною правління царів міста Ур було перше в історії Месопотамії зведення законів, що остаточно маркує привласнення державою законодавчої функції.

Перші розкопки на місці Уру проводилися британським віце-консулом в Басрі Джоном Джорджем Тейлором у 1853-1854 рр. Але головний внесок у вивчення міста було зроблено розкопками Британського музею та Пенсильванського університету на чолі з Чарльзом Леонардом Вуллі, що проводилися протягом 1922-1934 рр. Документи часів правління III династії Уру окрім самого цього міста знаходили також у Ніппурі, Дрехемі, Уммі, Гірсу, Марі та інших центрах Межиріччя.

Закони Ур-Намму або Шульгі

Текст законів, які діяли в державі Уру у XXI столітті до н.е., реконструйований на підставі кількох збережених фрагментів.
1) Ніппурська табличка зберегла частину пролога та закони №4-20. Вона була першою перекладена Семюелом Крамером у 1954 р.;
2) Табличка, знайдена в Урі у 1965 р. дає тексти законів № 7-37;
3) Табличка з Сінпара 1981 р. (втім також можливо ніппурського походження) містить текст пролога та перші десять законів. Існують фрагменти іншого походження, які можливо є продовженням відомого тексту, але це поки що не доведено.

Переклад зроблено за публікацією: Laws of Ur-Namma (LU) (ca. 2100 b.c.e, Ur) // Roth. M. T. Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor. 2nd ed. Atlanta, 1997. P. 13-22. Враховано також російський переклад В. А. Якобсона: Законы Ур-Намму // История Древнего Востока: тексты и документы под ред. В. И. Кузищина. М., 2002. С. 160-162. Переклади С. Крамера було видано у 1954 р.: Kramer S. N. Ur-Nammu Law Code // Orientalia. Nova series, vol. 23, No. 1. 1954. P. 40-51 та в його ж монографії «Історія починається в Шумері»: Крамер С. История начинается в Шумере / пер. Ф. Л. Мендельсона. М., 1965. С. 63-68.

... Ур-Намму, могутній воїн, цар міста Ур, цар земель Шумеру та Аккада... він надав 90 гур ячменя, 30 овець, 30 сіл олії на місяць як регулярні пожертву... в землі.

Коли боги Ану та Енліл передали царство міста Ур богам Нанна, в цей час Ур-Намму, син, народжений богинею Нінсун, її улюблений домашній раб, відповідно до його (Нанни) правосуддя та правди... дав йому... Я призначив Намхані бути енісі міста Лагаш. Владаю Нанна, мого пана, я повернув наннів човен Маган до гавані та зробив так, щоб він засяяв у місті Ур.

В цей час люди-ніску контролювали поля¹, морські капітани контролювали зовнішню морську торгівлю... ті, хто володів [биками]... ті, хто володів [вівцями].

[В цей час] Ур-Намму [могутній воїн, пан міста Ур, цар земель Шумеру та] Аккаду, [владаю] Нанни, мого пана, [з веління бога Уту (?)] я встановив [правосуддя у землі...].

Я повернув, я надав волю аккадцям та іноземцям (?) в землях Шумеру та Аккаду, для тих, хто провадить морську торгівлю, від

---

¹ Згідно з іншим перекладом: «поля обкладено повинністю ніскам».

морських капітанів, для чабанів – від тих, хто володіє биками, вівцями та віслюками.

В цей час, владою Нанни, мого пана, я звільнив Акшак, Марад, Гіркал, Казаллу та їхні поселення, а також Уцарум, всі області, що були під владою Аншана.

Я виготовив мідну міру-барига та встановив її рівною 60 сіла. Я виготовив мідну міру-бан та зробив її рівною 10 сіла. Я виготовив царську міру-бан та встановив її рівною 5 сіла. Я встановив усі кам'яні різноваги від чистого 1 сікля до 1 міни. Я виготовив бронзову міру в 1 сіла та встановив її рівною 1 міні.

В цей час, я виправив рух човнів по рікам – на берегах ріки Тигр, на берегах ріки Євфрат, на берегах усіх річок. [Я зробив дороги безпечними] для посланців (?); я [побудував] будинки. [Я насадив] сад, цар призначив садівника.

Я не віддавав сироту багатому, я не віддавав вдовицю могутньому. І не віддавав чоловіка із одним сіклем чоловікові із однією міною. Я не віддавав чоловіка з вівцею чоловікові із биком.

Я влаштував своїх воєначальників, моїх матерів, моїх братів та їхні сім'ї. Але я не приймав їхні вимоги. Я не наказував. Я знищив ворожнечу, жорстокість та благання правосуддя. Я встановив правосуддя в землі.

В цей час:

1. Якщо чоловік здійснює вбивство, його мають вбити.
2. Якщо чоловік вчиняє беззаконно, його мають вбити.
3. Якщо чоловік захоплює іншого, цей чоловік має бути ув'язнений та має відвісити та віддати 15 сіклів срібла.

4. Якщо раб одружується з рабиною, своєю коханою, та цей раб пізніше отримає волю, вона або він не полишить будинок.

5. Якщо раб одружується з вільною жінкою, вона має надати одного сина для служби свого пана. Дитина, надана для служби її пана, в його спадковому маєтку... стіну, будинок... [Інша] дитина вільної жінки не може бути привласнена паном, його за це буде наведено на раба (?).

6. Якщо чоловік здійснює насилля та позбавляє цноти наречену молодика (*гуруша*), його мають вбити.

7. Якщо наречена молодика зі свого власного бажання підходить до чоловіка та починає кохатися із ним, то цю жінку мають вбити. Цей чоловік має бути звільнений.

8. Якщо чоловік здійснює насилля та бозбавляє цноти рабину чоловіка, він має відважити та віддати 5 сіклів срібла.

9. Якщо чоловік розлучається зі своєю першою дружиною, він має відважити та віддати 60 сіклів срібла.

10. Якщо він розлучається з [колишньою] вдовицею, він має відважити та віддати 30 сіклів срібла.

11. Якщо чоловік кохається із вдовицею без укладеного шлюбного договору, він не буде відважувати та віддавати жодного срібла.

12. Якщо...

13. Якщо чоловік звинувачує іншого чоловіка... і приводить його до божественного річкового суду, але божественний річковий суд очистив його, той хто привів (обвинувач)... має відважити та віддати 3 сіклі срібла.

14. Якщо чоловік звинувачує дружину молодика у перелюбі але річковий суд очистить її, чоловік, котрий звинуватив її, має відважити та віддати третю частину міні срібла.

15. Якщо зять [входить] до господарства свого тестя, але потім тесть [віддає його дружину його товаришу], він має [відважити та віддати зятеві] вдвічі проти того [що приніс зять].

16. Якщо... він має відважити та віддати йому 2 сіклі срібла.

17. Якщо [раб або] рабиня ... вирушає за межі свого міста та чоловік повертає її, пан має відважити та віддати ... сіклів срібла тому, хто повернув.

18. Якщо [чоловік] відрізає (чи ріже) ногу [іншого чоловіка], він має відважити та віддати 10 сіклів срібла.

19. Якщо чоловік ламає кістку іншого чоловіка ломакою, він мусить відважити та віддати 1 міну срібла.

20. Якщо чоловік відтинає ніс іншому чоловікові..., він мусить відважити та віддати 40 сіклів срібла.

21. Якщо [чоловік] відтинає [... іншому чоловікові], він мусить відважити та віддати ... [сіклів срібла].

22. Якщо [чоловік вибиває іншому чоловікові] зуб..., він мусить відважити та віддати 2 сіклі срібла.

23. Якщо...

24. [Якщо...], він мусить привести [рабиню]. Якщо ж він не має рабині, він мусить навзамін відважити та віддати 10 сіклів срібла. Якщо ж він не має срібла, він мусить віддати йому будь-що цінне, що він має.

25. Якщо рабиня проклинає кого-небудь, діючи з відома своєї пані, їй мусять натерти рота 1 сіла солі.

26. Якщо рабиня б'є кого-небудь, діючи з відома своєї пані...

27. [Якщо...]

28. Якщо чоловік надає себе в якості свідка, але доведено, що він є лжесвідком, він мусить відважити та віддати 15 сіклів срібла.

29. Якщо чоловік надає себе в якості свідка, але відмовляється поклястися, він мусить компенсувати предмет суперечки.

30. Якщо чоловік здійснює насилля та зорює поле іншого чоловіка, і він прагне [зібрати врожай, заявляючи], що він (власник) недогледів свого поля – цей чоловік мусить втратити свої витрати.

31. Якщо чоловік затоплює (?) поле іншого чоловіка, він має відважити та віддати 3 гур зерна за кожен іку поля.

32. Якщо чоловіка дає поле іншому чоловікові для оранки, але той його не оре та дозволяє йому стати пустою, він має відважити 3 гур зерна за кожен іку поля.

33. Якщо чоловік.... іншого чоловіка...

...

37. ...він мусть відважити та віддати йому.

Питання та завдання:

1. Поясніть значення появи першого кодексу законів.
2. Які норми права домінували в шумерському суспільстві ХХІ ст. до н.е.?
3. Що слугувало доказом під час судового розгляду?
4. Що можна сказати про ідеологію влади, завдяки цьому документу?
5. Спробуйте реконструювати суспільний устрій давнього Шумеру.
6. Спробуйте реконструювати систему цінностей шумерів відповідно до цієї законодавчої пам'ятки.

КОДЕКС ЗАКОНІВ ЦАРЯ ХАММУРАПІ

Закони Хаммурапі були створені у XVIII ст. до н. е. та записані на діоритовій стелі заввишки 2,25 м. Стелу вивезли з Вавилону еламитами у XII ст. до н. е. і надалі вона зберігалась у Сузах, столиці Еламу. Там вона й була знайдена французькою експедицією Жака де Моргана та Р. де Мекенема у 1901/1902 р.

Текст складається з преамбули, що містить концепцію правління царя Хаммурапі, близько 290 статей законів та заключної частини. При роботі з подібним складним законодавчим пам'ятником слід створити таблицю, в яку розписати номери статей за окремими темами, питаннями, досліджуваними за посередництвом законів: судочинство, карне право; сімейно-спадкове право, окремі суспільні групи: раби, мушкенуми, авелуми, військові поселенці, жерці, тамкари, статус жінки, сільське господарство та аграрні відносини у Стародавній Вавилонії; ремесло та торгівля; статус ремісників різних професій, оплата праці та відповідальність. Створивши подібну таблицю здобувач може провести аналіз змісту законів за кожним з передбачених питань, охопивши всі згадки тієї чи іншої тематики в кожній статті законів.

Український текст: *Історія Стародавнього Світу: практикум* / Ю. М. Гроссман, І. А. Лісовий. Львів, 1985. С. 55-80. За російським пер. І. М. Волкова, переробленим І. М. Дьяконовим. Текст зіставлено з перекладом і коментаріями Л. А. Ліпіна в новій редакції В. А. Якобсона. *(Хрестоматія по истории Древнего Востока / Под ред. М. А. Коростовцева, И. С. Кацнельсона, В. И. Кузищина. М., 1980. Ч. 1, с. 151-178).*

Коли великий бог², цар ануннаків³, Енліль⁴, володар неба і землі, який вирішує долю країни, вручив Мардуку⁵, першому синові Еа⁶, панування [буквально: енлільство] над усіма людьми і звеличив

---

² Можна перекласти: «коли великий Ану (бог неба) ... і Енліль».

³ Боги землі.

⁴ Бог землі, який вважався верховним богом всього Шумеру, батьком і царем богів. Пізніше був ототожнений з семітичним Белом. Головний центр культу – м. Ніппур.

⁵ Бог, покровитель Вавилону. Коли це місто стало столицею країни, то і Мардук був оголошений царем богів. Його ім'ям була названа планета Юпітер, що вважалася втіленням цього бога.

⁶ Бог морів, рік і підземних вод, син бога неба Ану. Шумерська назва Енкі. Центр культу – м. Еріду на березі Персидської затоки.

його серед ігігів⁷, назвав Вавилон його великим ім'ям, зробив його наймогутнішим серед країн світу і утвердив в ньому вічне царство, чия основа міцна, подібно до неба і землі, – тоді мене, Хаммурапі, славного, богобоязливого князя, для того, щоб дати сяяти справедливості в країні, щоб погубити беззаконних і злих, щоб сильному не кривдити слабого, щоб я, як Шамаш⁸, сховався над чорноголовими⁹ і освітлював країну, – покликали Ану і Енліль для благоденства людей.

Я, Хаммурапі, пастир, названий Енлілем, надбав багатство і достаток, все зробив для Ніппура¹⁰, зв'язку неба і землі, славний покровитель Е-кура¹¹; переможний цар, що відбудував Еріду¹², очистив обряди Е-Абзу¹³; покровитель [?] ¹⁴чотирьох сторін світу, що звеличив ім'я Вавилону, втішив серце Мардука, свого володаря, [всі] дні свої ходив до Е-Сагіле;

сім'я царственості, створений Сіном¹⁵, дав достаток Уру¹⁶, смиренний богомолець, що приносить родючість в Е-Кішшіргал;

цар законний, покірний Шамашу, сильний, що зміцнив основу Сіппара¹⁷, прикрасив зеленню могилу Айї¹⁸, збудував храм Е-Барри, подібно до житла небес;

войовник, що пощадив Ларсу¹⁹, обновив Е-Баббар для Шамаша, свого союзника;

---

⁷ Небесні боги.

⁸ Бог сонця, світла і правосуддя (*шум.* Уту або Баббар). Головні центри його культу – міста Сіппар, Аккад і Ларса.

⁹ Тобто жителями Аккаду.

¹⁰ Місто в північній частині Шумеру (сучас. Нуффер), що не мало великого політичного значення, але було головним релігійним центром і вважалося столицею верховного бога Енліля.

¹¹ Назва храму в Ніппурі.

¹² Місто на березі Персидської затоки (сучас. Абу-Шахрейн).

¹³ Храм у м. Еріду. Далі так само після кожної назви міста згадується місцевий храм.

¹⁴ Або: «що скрушив» ... (Хрестоматія, 1980, с., 152).

¹⁵ Бог місяця (відповідає шумерійському Наннару). Головний центр культу – м. Ур.

¹⁶ Місто в південній Вавилонії (сучас. Ель-Мукаяр).

¹⁷ Місто коло Аккада (сучас. Абу-Хабба). Пізніше обидва міста злилися в одне.

¹⁸ Дружина Шамаша.

¹⁹ Місто в південній Вавилонії (сучас. Санкере). Незадовго до написання даного кодексу, на 30-му році свого царювання, Хаммурапі після запеклих воєн здобув Ларсу. Звідси стає зрозумілим вислів «що пощадив Ларсу».

володар, що дав життя Уруку²⁰, дав воду достатку його людям, звеличив Е-Ану, надбав багатство для Ану і Іштар²¹;

захистив країни, зібрав розсіяних людей Ісіна²², збільшив достаток для храму Е-Галмах;

повелитель царів²³, близнюк²⁴ Забаби²⁵, укріпив житло міста Кіш²⁶, оточив блиском Е-Метеурсаг, зміцнив великі обряди Іштар, дбає про храм Хурсагкалами, твердині проти ворогів [?]; той, чий бажання здійснив друг його, Ірра²⁷, що укріпив місто Куту²⁸, збільшив все для Мезлама;

буйний телець, що заколов рогами ворогів, улюбленець Туту²⁹, звеселив Борсіппу³⁰, безустанно піклується про Е-Зіда;

бог царів, що відає мудрість, розширив ниву Дільбата³¹, наповнив амбари для могутнього Ураша³²;

володар, гідний скіпетра й тіари, якими прикрасила його мудра [богиня] Мама³³, встановив кордони Кеша [Опіса?]³⁴, зробив пишними чисті страви для Нінту³⁵;

незрівняно розумний, що визначив пасовище і водопої для Лагаша і Гірсу, держить [в руках] великі жертовні дари для Е-Нінну; той, хто схопив ворогів, улюбленець Високої³⁶, що справдив оракульські провіщення Халлаба³⁷, звеселяє серце Іштар; ясний князь,

---

²⁰ Місто в південній Вавилонії (сучас. Варка).

²¹ Вавилонська богиня любові. Ототожнена з шумерською богинею любові покровителькою материнства Інанною.

²² Місто на північ від Ніппура.

²³ Або: дракон серед царів (Хрестоматія, 1980, с. 152).

²⁴ Або: улюблений брат (Хрестоматія, 1980, с. 152).

²⁵ Бог війни. Головний центр культу – м. Кіш.

²⁶ Місто в північній Вавилонії (сучас. Телль-ель-Охеймір).

²⁷ Бог чуми і смерті. Друга назва – Нергал. Центр культу – м. Кута,

²⁸ місто в північній Вавилонії (сучас. Телль-Ібрагім).

²⁹ Туту або Набу – бог мудрості. Центр культу – Борсіппа.

³⁰ Передмістя Вавилону (на правому березі Євфрату).

³¹ Місто на південь від Вавилону (сучас. Телль-Делем).

³² Бог землеробства. Центр культу – м. Дільбат.

³³ Богиня-мати: за міфами, вона створила людей. Ототожнюється з богинею Аруру.

³⁴ Місто в північній Вавилонії на р. Тигр (сучас. Так-і-Кісра), коло Багдада.

³⁵ Богиня народження і долі, мати богів. Ототожнюється з богинею Мама.

³⁶ Епітет богині Іштар.

³⁷ Місцезнаходження невідоме. Можливо мається на увазі місто Алеппо в північній Сирії.

молитву якого знає Адад³⁸, заспокоїв серце Адада-воїна в місті Біт-Каркара [?], належно упорядкував усе в Е-Угалгалі;

цар, що дарував життя Адабу³⁹, покровитель храму Е-Мах, володар царів, непереможний боєць, той, хто дарував життя місту Машканшабрім⁴⁰, напоїв достатком Е-Мезлам;

мудрий правитель, той, хто досяг виконання кожного задуму, захистив людей Малгуму⁴¹ під час лиха, утвердив їх житло в багатстві, [а] для Еа і Дамгалнунні⁴², які звеличили його царственість, навіки призначив чисті жертви;

найперший з царів, що підкорив євфратські селища силою Дагана⁴³, свого творця, той, хто помилював людей Мери⁴⁴ і Тугуля⁴⁵,

славний князь, що прояснив обличчя Іштар, встановив чисті страви для Ніназу⁴⁶, допоміг [?] людям своїм під час лиха, утвердив стопи їх серед Вавилону благополучно;

пастир народу, діла якого Іштар приємні, який встановив Іштар в Е-Ульмаші посеред широковуличного Аккада;

той, хто дав возсіяти правді, хто веде прямим шляхом племена, повернув місту Ашшуру⁴⁷ його ласкаву богиню-покровительку; той, хто вгамовує [?] полум'я⁴⁸ [?], цар, в Ніневії⁴⁹, в Е-Мішміші, хто дав возсіяти імені Іштар.

Я – славний, покірний, великий богам, потомок Суму-лаїлу⁵⁰, могутній наступник Сін-мубалліта⁵¹, вічний царствений паросток,

³⁸ Бог грому, блискавки, дощу й поведі.

³⁹ Місто в північній Вавилонії (сучас. Бісмайя).

⁴⁰ Місто в північній Вавилонії в області Малгум

⁴¹ Область на півночі Вавилонії, суміжна з державою Марі

⁴² Дружина бога Еа (друге ім'я – Дамкіна).

⁴³ Стародавній аморейський бог: після того як у Вавилоні укріпилась аморейська династія, був залічений до вавилонського пантеону.

⁴⁴ Мера (або Марі) – назва могутньої і багатой держави (з столицею тієї ж назви, сучас. Телль-Харірі) на північний захід від Вавилону. На 35-му році свого правління Хаммурапі розгромив Марі, на що він натякає, говорячи про помилювання «людей Мери». Насправді Хаммурапі суворо розправився з переможеним містом.

⁴⁵ Місто в Месопотамії (сучас. Хіт).

⁴⁶ Буквально: володар, що знає воду. Бог – покровитель лікарів, охоронець здоров'я в Дворіччі.

⁴⁷ Стародавня столиця Ассирії (сучас. Калат-Шеркат).

⁴⁸ Або заколот (Хрестоматія, 1980, с. 153).

⁴⁹ Ассирійське місто, пізніше стало столицею (сучас. Куюнджік).

⁵⁰ Або Сумулаель. Другий цар першої Вавилонської династії.

⁵¹ Вавилонський цар (1812-1793 рр. до н. е.) батько Хаммурапі.

могутній цар, сонце Вавилона, що осяяв світлом країну Шумеру і Аккаду, цар, що привів до покірності чотири сторони світу, улюбленець Іштар.

Коли Мардук послав мене управляти народом і доставляти країні благополуччя, я вклав правду і справедливість в уста країни [і] дав благоденство народові. Віднині:

[§ 1] Якщо чоловік, обвинувативши під клятвою чоловіка, кине на нього [підозріння в] убивстві і не доведе цього, – обвинувача його слід убити.

[§ 2] Якщо чоловік кине на чоловіка [підозріння в] чарівництві і не доведе цього, – той, на кого кинуто підозріння в чарівництві, повинен піти до Ріки⁵² і кинутися в Ріку. Якщо Ріка поглине його, – обвинувач його може забрати його дім; а якщо Ріка цього чоловіка очистить [від обвинувачення] і він лишиться цілим, того, хто кинув на нього [підозріння в] чарівництві, слід убити, а той, хто кидався в Ріку, дістає дім свого обвинувача.

[§ 3] Якщо чоловік, виступивши в судовій справі із свідченням про злочин, не доведе сказаних ним слів, то, якщо це судова справа про життя, цього чоловіка слід убити.

[§ 4] Якщо ж він виступив із свідченням в судовій справі про хліб або срібло, він повинен зазнати кари, визначеної в такій судовій справі.

[§ 5] Якщо суддя, виносячи вирок, ухвалить рішення, виготовить документ з печаткою, а потім свій вирок змінить, цього суддю слід викрити в зміні вироку, і він повинен оплатити в 12-кратному розмірі позов, [поданий] у цій судовій справі, а також повинен бути в раді⁵³ скинутий з свого судового крісла і не може ніколи знову сидіти з суддями на суді.

[§ 6] Якщо чоловік украде майно бога чи палацу, його слід убити; і того, хто прийме з його рук украдене, слід убити.

[§ 7] Якщо чоловік купить з руки сина чоловіка⁵⁴ чи з руки раба чоловіка без свідків і договору або візьме на схов срібло чи золото, чи раба, чи рабиню, чи вола, чи вівцю, чи осла, чи що б там не було, цей чоловік злодій, його слід убити.

[§ 8] Якщо чоловік украде вола, чи вівцю, чи осла, чи свиню, чи човен, то, коли це боже [або] коли це палацове, він повинен віддати

⁵² Буквально: бог-ріка. Мається на увазі священний для вавилонян Євфрат. Подробиці організації «божого суду» невідомі.

⁵³ Вживається термін *пухру*, похідний від дієслова *пухурру* – збиратися. Можливо, маються на увазі народні збори.

⁵⁴ Тут, очевидно, йдеться про малолітнього сина.

це в 30-кратному розмірі, а коли це належить мушкенуму⁵⁵, він повинен повернути в 10-кратному розмірі; а коли злодієві нічим віддати, то його слід убити.

[§ 9] Якщо чоловік, у якого пропало що-небудь, знайде свою річ в руках [іншого] чоловіка, і той, у кого в руках знайдеться ця річ, скаже: «Мені, мовляв, продав її продавець, я купив її при свідках, мовляв», а хазяїн цієї речі скаже: «Я поставлю, мовляв, свідків, які знають мою річ», то покупець повинен привести продавця, що продав річ, і свідків, при кому він купив; так само і хазяїн цієї речі повинен поставити свідків, які знають його річ. Судді повинні розглянути їх справу, а свідки, при яких віддано купівельну плату, і свідки, які знають ту річ, повинні розповісти перед богом те, що вони знають. Продавець – злодій, його слід убити; хазяїн речі повинен одержати її назад, покупець повинен взяти відважене ним срібло з дому продавця.

[§ 10] Якщо покупець не приведе продавця, який продав йому, і свідків, при яких він купив, а тільки хазяїн речі поставить свідків, які знають його річ, покупець – злодій, його слід убити; хазяїн речі повинен одержати свою річ.

[§ 11] Якщо хазяїн речі не приведе свідків, які знають його річ, він – брехун, зводить наклеп, його слід убити.

[§ 12] Якщо продавець умер, покупець одержує в 5-кратному розмірі позов, [поданий] в цій судовій справі з дому продавця.

[§ 13] Якщо свідків цього чоловіка немає близько, – судді призначають йому строк до 6-го місяця. Якщо на 6-й місяць своїх свідків він не приведе, він брехун, повинен зазнати кари, [визначеної] в такій судовій справі.

[§ 14] Якщо чоловік украде малолітнього сина чоловіка, його слід убити.

[§ 15] Якщо чоловік виведе за ворота⁵⁶ раба палацу або рабиню палацу, або раба мушкенума, або рабиню мушкенума, його слід убити.

[§ 16] Якщо чоловік сховає в своєму домі збіглого раба, який належить палацу або мушкенуму, і не виведе його на поклик глашатая, цього домохазяїна слід убити.

[§ 17] Якщо чоловік спіймає в степу збіглого раба або рабиню і доставить його хазяїнові, хазяїн раба повинен виплатити йому 2 сиклі срібла.

⁵⁵ Мушкенум – дослівно той, що схиляється ниць, обмежені в правах жителі Вавилонії порівняно з *авелум* (муж, чоловік) або *мар авелум* (син чоловіка, син мужа).

⁵⁶ Неясно, чи за ворота палацу, чи за міські ворота.

[§ 18] Якщо цей раб не назве свого пана, слід привести його в палац, потім, розслідувавши обставини його справи, повернути його хазяїнові його.

[§ 19] Якщо ж він затримає цього раба в своєму домі і потім раб буде знайдений в його руках, цього чоловіка слід убити.

[§ 20] Якщо раб втече з рук того, хто його затримав, цей чоловік повинен поклястися богом хазяїну раба і бути вільним [від відповідальності].

[§ 21] Якщо чоловік зробить пролом в будинку, його слід убити і закопати перед цим проломом.

[§ 22] Якщо чоловік учинить грабіж і буде спійманий, його слід убити.

[§ 23] Якщо грабіжник не буде схоплений, пограбований повинен клятвом показати перед богом все, що пропало у нього, а община⁵⁷ і рабіанум⁵⁸, на землі чи в окрузі яких вчинено грабіж, повинні відшкодувати йому, що у нього пропало.

[§ 24] Якщо [при цьому загублено] життя, община і рабіанум повинні відважити 1 міну срібла його родичам.

[§ 25] Якщо в чиємусь домі спалахне вогонь, [і] чоловік, що прийшов гасити його, зверне свій погляд на майно домохазяїна і візьме собі [що-небудь з] майна домохазяїна, цього чоловіка слід кинути в цей вогонь.

[§ 26] Якщо редум чи баїрум⁵⁹, якому наказано виступити в царський похід, не піде або, найнявши наємника, пошле його своїм заступником, цього редума чи баїрума слід убити; найнятий ним дістає його дім.

[§ 27] Якщо редум чи баїрум буде забраний [в полон?], будучи на царській службі, і після нього його поле і сад будуть віддані іншому, хто буде нести його [військову] повинність, якщо той, повернувшись, дістанеться до своєї общини, слід віддати назад йому його поле і сад, і він буде сам нести свою повинність.

[§ 28] Якщо редум чи баїрум забраний [в полон?], будучи на царській службі, і його син може нести повинність, слід віддати йому поле і сад, і він нестиме повинність свого батька.

[§ 29] Якщо син його малолітній і не може нести повинність свого батька, слід віддати 1/3 поля і саду його матері, і мати його виростить його.

⁵⁷ Тут і далі в Хрестоматії, 1980 – поселення.

⁵⁸ Староста, градоправитель.

⁵⁹ Категорії воїнів, можливо, важкоозброєних і легкоозброєних. *Баїрум* – дослівно ловець.

[§ 30] Якщо редум чи баїрум заради своєї повинності покине своє поле, сад і дім і перебуватиме далеко, і після нього інший візьме його поле, сад і дім і буде нести його повинність протягом трьох років, то, якщо він повернеться і вимагатиме своє поле, сад і дім, – не слід віддавати їх йому, і той, хто взяв їх і ніс його повинність, повинен буде нести [її].

[§ 31] Якщо ж він буде відсутній тільки один рік і повернеться, слід віддати йому його поле, сад і дім, і він сам нести свою повинність.

[§ 32] [Як]що редум чи баїрум, якого забрали [в полон] (?) під час царського походу, буде викуплений тамкаром⁶⁰ і доставлений в свою общину, то, коли в його домі є чим викупитися, він повинен викупити себе сам; коли в його домі нічим викупитися, він повинен бути викуплений храмом своєї общини, а коли у храму общини його нічим викупити, його повинен викупити палац. Його поле, сад і дім не слід віддавати на його викуп.

[§ 33] Якщо декум чи лубуттум⁶¹ дістане собі загін⁶² звільнений [від військової служби], або під час царського походу прийнявши наємника [як] заступника, пошле його, цього декума або лубуттума слід убити.

[§ 34] Якщо декум чи лубуттум візьме собі майно редума, заподіє шкоду редуму, віддасть редума в найми, видасть редума на суді сильнішому чи візьме собі подарунок, даний редуму царем, цього декума чи лубуттума слід убити.

[§ 35] Якщо чоловік купить у редума волів або овець, подарованих редуму царем, він втрачає своє срібло.

[§ 36] Поле, сад і дім редума, баїрума або того, хто приносить податок [або орендну плату], не можуть бути віддані за срібло.

[§ 37] Якщо чоловік купить поле, сад чи дім редума, баїрума або того, хто приносить податок [орендну плату?], його документ слід розбити, і він втрачає своє срібло, [а] поле, сад і дім повертаються їх [старому] хазяїнові.

[§ 38] Редум, баїрум або той, хто приносить податок [орендну плату?], не може відписувати з своїх поля, саду чи дому, зв'язаних з його повинністю, своїй жінці або дочці, а також віддавати за свій борг.

[§ 39] З поля, саду чи дому, які він, купивши, придбав, він може відписувати своїй жінці або дочці, а також віддавати за свій борг.

---

⁶⁰ Великий купець, який веде справу сам або через дрібних торговців, що роз'їжджають по країні з даними їм на комісію товарами.

⁶¹ Командні посади у вавилонському війську, можливо сотник і десятник.

⁶² Або: взяв людину з господарства (воїна).

[§ 40] Божа жона⁶³, тамкар, або зобов'язаний іншою повинністю можуть віддавати своє поле, сад чи дім за срібло. Покупець мусить нести повинність, зв'язану з купленими ним полем, садом чи домом.

[§41] Якщо чоловік обмінює [на свої] поле, сад і дім редума, баїрума або того, хто приносить податок [орендну плату?], і зробить приплату, то редум, баїрум або той, хто приносить податок, може повернутися до свого поля, саду і дому; може забрати зроблену йому приплату.

[§ 42] Якщо чоловік, взявши поле для обробітку, не виростить на ньому хліба, [то] викритий в тому, що він не працював на полі, він повинен віддати хазяїнові поля хліб, як його сусіди.

[§ 43] Якщо він, не обробивши поля, лишить його під паром, він повинен віддати хазяїнові поля хліб, як його сусіди, і поле, залишене ним під паром, повинен заорати [?], поборонувати [?] і повернути хазяїнові поля.

[§ 44] Якщо чоловік візьме на 3 роки цілину для підняття, але через лінощі не обробить землі, – 4-й рік він повинен зорати [?], скопати [?] і поборонувати поле і повернути його хазяїнові поля [?], а також відміряти йому 10 курру за кожен бур поля.

[§ 45] Якщо чоловік віддасть своє поле землеробові за орендну плату і одержить орендну плату за своє поле, [а] потім Адад затопить поле або повідь знищить [врожай], то збитки падають [тільки] на землероба.

[§ 46] Якщо він не одержує [певної] орендної плати [і] або віддав поле з половини або за третю частину, [то] хліб, що є на полі, землероб і хазяїн поля повинні ділити. Відповідно до співвідношення [їх частин] [?]⁶⁴.

[§ 47] Якщо землероб не матиме в перший рік [користі від] своїх трудів [і] скаже «Я [знову] оброблю поле для себе [тобто на свій риск?]

» – хазяїн поля не повинен заперечувати проти цього; поле його повинен обробляти тільки цей його землероб, і під час жнив він одержить хліб згідно з договором.

[§ 48] Якщо чоловік має на собі процентний борг, [а] Адад затопить його поле або повідь знищить [його врожай], або внаслідок посухи в полі не виросте хліб, – він може не повертати в цьому році хліба позикодавцеві і змиває⁶⁵ свій документ; так само й проценти за цей рік він може не віддавати.

⁶³ Один з розрядів жриць. *Надигтум* – буквально покинута.

⁶⁴ Інакше: відповідно до умов договору.

⁶⁵ Тобто змочує глиняну табличку, щоб стерти зазначений час платежу і

[§ 49] Якщо чоловік, позичивши срібло у тамкара, віддасть тамкару придатне для обробітку хлібне або сезамне поле, кажучи йому: «Оброби поле, збери хліб або сезам⁶⁶ і візьми його собі», якщо землероб [тамкар] виростить на полі хліб або сезам, – цей хліб і сезам повинен під час жнив взяти [тільки] хазяїн поля і повинен віддати тамкару хліб за срібло, взяте ним у тамкара, з процентами на нього, а також за витрати тамкара по обробітку.

[§ 50] Якщо він віддасть [вже] оброблене хлібне поле або сезамне поле, – хліб або сезам, що є на полі, повинен взяти [тільки] хазяїн поля і повинен повернути тамкару срібло з процентами на нього.

[§ 51] Якщо у нього немає срібла для оплати, – він повинен віддати тамкару [хліб або] сезам в розмірі ціни позиченого ним у тамкара срібла з процентами на нього згідно з царськими постановами.

[§ 52] Якщо землероб [тамкар] не виростить на полі хліба або сезаму, це не міняє договору.

[§ 53] Якщо чоловік полінується укріпити греблю свого поля, і внаслідок того, що гребля не була укріплена ним, в його греблі станеться прорив і вода затопить польову ділянку, чоловік, в греблі якого стався прорив, повинен відшкодувати погублений ним хліб.

[§ 54] Якщо він не може відшкодувати хліб, слід віддати його і його майно за срібло, і [це срібло] повинні поділити між собою хазяїни польових ділянок, хліб яких знищила вода.

[§ 55] Якщо чоловік, відкривши свій арик, через недбалість допустить, що вода затопить поле його сусідів, він повинен відміряти хліб, як у його сусідів.

[§ 56] Якщо чоловік випустить воду, і вона затопить підготовлене для сівби поле його сусіда, він повинен відміряти йому 10 курру хліба за кожен бур поля.

[§ 57] Якщо пастух не домовиться з хазяїном поля про годування дрібної худоби травною і без [дозволу] хазяїна поля випасе на полі траву дрібною худобою, то хазяїн поля повинен вижати своє поле; пастух, який без [дозволу] хазяїна поля випасе траву дрібною худобою, повинен, крім того, віддати хазяїнові поля 20 курру хліба за кожен бур поля.

[§ 58] Якщо після того, як дрібна худоба підніметься з поля [і] все стадо [?] буде заперте в міській брамі, пастух пустить дрібну худобу на поле [і] випасе траву на полі дрібною худобою, пастух

вписати новий строк.

⁶⁶ Однолітня рослина сімейства кунжутових.

повинен стерегти поле, траву з якого він випас [худобою і] під час жнив відміряти хазяїнові поля 60 курру хліба за кожен бур поля.

[§ 59] Якщо чоловік зрубає в саду чоловіка дерево без [дозволу] хазяїна саду, він повинен відважити 1/2 міни срібла.

[§ 60] Якщо чоловік дасть садівникові поле для насадження саду, [і] садівник розведе сад і буде рости його протягом 4 років, – на 5-й рік садовласник і садівник ділять плоди між собою порівну⁶⁷, садовласник повинен вибрати і взяти свою частину [першим].

[§ 61] Якщо садівник не скінчить розведення саду на полі, залишить частину необробленою, необроблена частина входить в його пайку.

[§ 62] Якщо він не перетворить даного йому поля в сад, то коли це – оброблена земля, садівник мусить відміряти хазяїнові поля орендну плату, як у сусідів, за роки, коли вона лежала в запустінні, а також виконати роботу на полі і повернути його хазяїнові поля.

[§ 63] Якщо це – цілина, він повинен виконати роботу на полі і повернути хазяїнові поля, а також відміряти за 1 рік 10 курру хліба за кожен бур поля.

[§ 64] Якщо чоловік дасть сад садівникові для запилення [пальм]⁶⁸, то садівник, поки він обробляє сад, повинен віддавати 2/3 садового прибутку садовласникові, а 1/3 повинен брати собі.

[§ 65] Якщо він не буде запилювати сад і зменшить прибуток, то садівник [повинен віддати] орендну плату, як у сусідів.

[§ 66] Якщо чоловік позичить срібло у тамкара і його тамкар вимагатиме у нього сплати [боргу] [?], а йому нічим буде віддати і він віддасть тамкарові свій сад після запилення і скаже: «Всі фініки, що вирости в саду, візьми за твоє срібло», то цей тамкар не може погоджуватися на це. Фініки, що вирости в саду, повинен взяти садовласник і задовільнити тамкара сріблом, з процентами на нього згідно з своїм документом, а решту фініків, що вирости в саду, повинен взяти [тільки] садовласник.

(Далі йде велика лакуна).

[§ 71] Якщо чоловік віддасть хліб, срібло чи інше рухоме майно [на сплату] за зв'язаний з повинністю дім свого сусіда, який він хоче купити, він втрачає все, що він віддав; дім слід повернути його хазяїнові. Якщо цей дім не зв'язаний з повинністю, то він може купити і дати за нього хліб, срібло чи [інше] рухоме майно.

(Далі йде велика лакуна).

⁶⁷ Мабуть, йдеться про поділ ділянки, а не врожаю.

⁶⁸ Фінікові пальми потребують штучного запилення.

[§ 73] [Якщо...] чоловік, що живе в [домі], віддасть домовласникові повністю річну наємну плату, але домовласник примусить пожилця вибратися до закінчення строку, домовласник, [за те, що примусив пожилця залиш] йти його дім до закінчення строку, [втрачає] срібло, віддане пожилцем.

(Далі іде велика лакуна).

[§ 88] Якщо тамкар дав зерно за процентний борг, [то] він може взяти за 1 гур $1/5$ зерна як проценти, якщо він дав срібло за процентний борг, [то] за один сикль срібла він може взяти $1/6$ сикля [і] 5 ше [як] проценти.

(Далі сильно пошкоджені статті).

[§ 94] Якщо тамкар дав у борг під проценти зерно або срібло і, коли він давав [у борг], він дав срібло малою гирею і зерно малою мірою, а коли одержав [назад борг], він прийняв срібло великою гирею [і] зерно великою мірою, [то] цей тамкар втрачає все, що він дав [у борг].

(Далі сильно пошкоджені статті).

[§ 96] [Якщо чоловік, маючи на собі борг хлібом] або сріблом, не має хліба або срібла [для оплати], але має [інше] рухоме майно, то він може віддати тамкарові перед свідками, скільки він взяв [?] усім, що б не було в його руках, і тамкар не повинен від[мовлятися], а повинен прийняти.

(Далі іде лакуна, яка містить лише слова «... він повинен бути страчений»).

[§ 99] Якщо чоловік дав срібло для товариства, [то] прибуток і збитки, які будуть, вони повинні порівно поділити перед богом.

[§ 100] [Якщо там, куди вирушить шамаллум⁶⁹, він наживе бариш], він повинен записати прибуток [буквально: проценти] на все срібло, скільки одержав: потім слід полічити його дні, і він повинен задовольнити тамкара.

[§ 101] Якщо він не знайде баришу [там], куди вирушить, то шамаллум повинен віддати тамкарові взятє срібло в подвійному розмірі.

[§ 102] Якщо тамкар позичить шамаллуму срібла для діла, а той зазнає збитку [там], куди вирушить, то він повинен повернути тамкарові капітал.

[§ 103] Якщо на дорозі ворог відніме у нього все, що він ніс, то шамаллум повинен поклястися перед богом і бути вільним [від відповідальності].

---

⁶⁹ Мандрівний торговець, що служить у тамкара (купця).

[§ 104] Якщо тамкар дасть шамаллуму хліб, вовну, олію або інше майно для торгівлі, то шамаллум повинен записати срібло і віддати тамкару. Шамаллум повинен одержати документ з печаткою під срібло, віддане купцеві.

[§ 105] Якщо шамаллум буде неуважний, не візьме документа з печаткою про срібло, віддане тамкарові, то срібло, на яке не дано документа з печаткою, не можна прилічувати до рахунку.

[§ 106] Якщо шамаллум, взявши у тамкаря срібло, заперечуватиме перед своїм тамкаром, цей тамкар повинен обвинуватити шамаллума перед богом і свідками в одержанні срібла; шамаллум повинен повернути тамкарові все взятє ним у потрібному розмірі.

[§ 107] Якщо тамкар доручить [що-небудь] шамаллуму і шамаллум поверне своєму тамкарові все, що дав йому тамкар, а тамкар заперечуватиме перед ним [те], що шамаллум вже віддав це йому, цей шамаллум повинен обвинуватити тамкара перед богом і свідками; тамкар за те, що він заперечував перед своїм шамаллумом, повинен повернути шамаллуму все одержане ним в 6-кратному розмірі.

[§ 108] Якщо корчмарка не приймає хліба на сплату за сикеру⁷⁰, приймає срібло по надто великій гирі і еквівалент сикери зменшує у відношенні до еквівалента хліба, цю корчмарку слід викрити і кинути у воду.

[§ 109] Якщо в домі корчмарки зберуться злочинці і вона не затримає цих злочинців і не приведе до палацу, цю корчмарку слід убити.

[§ 110] Якщо божа жона чи божа сестра⁷¹, що не живе в обителі⁷², відчинить [двері в] корчму або увійде в корчму пити сикеру, то цю [вільну] жінку слід спалити.

[§ 111] Якщо корчмарка відпустить на борг 60 сила пива [?], – під час жнив вона повинна одержати 50 сила хліба.

[§ 112] Якщо чоловік, перебуваючи в дорозі, віддасть іншому срібло, золото, [дорогоцінне] каміння або [інше] рухоме майно, що є в нього, з дорученням доставити як посылку, [але] цей чоловік не доставить того, що повинен був доставити, туди, куди повинен був доставити, [а] забере [собі], хазяїн повинен викрити цього чоловіка в тому, що він не віддав того, що мало бути послане, і цей чоловік повинен повернути хазяїнові посилки все дане йому в 5-кратному розмірі.

---

⁷⁰ Хмільний напій.

⁷¹ Розряди жриць.

⁷² Гагум – обитель для жриць-затворниць.

[§ 113] Якщо чоловік має за чоловіком борг хлібом або сріблом і без [дозволу] хазяїна хліба візьме хліб в житниці або в клуні, цього чоловіка слід викрити в тому, що він взяв хліб з житниці або з клуні без [дозволу] хазяїна хліба, і він повинен повернути весь взятий ним хліб і втрачає все, дане ним [в позику] .

[§ 114] Якщо чоловік, не маючи за чоловіком боргу хлібом або сріблом, візьме в заставу належну йому особу, за кожну взяту особу він мусить заплатити 1/3 міни срібла.

[§ 115] Якщо чоловік, маючи за чоловіком борг хлібом або сріблом, візьме в заставу належну йому особу, і взятий в заставу помре в домі того, хто його взяв в заставу, природною смертю, то ця судова справа не веде до позову.

[§ 116] Якщо взятий в заставу помре в домі того, хто взяв у заставу, від побоїв або жорстокого поводження, хазяїн взятого у заставу повинен викрити свого тамкара [позикодавця]; якщо [взятий у заставу] – син чоловіка, слід убити його сина, якщо він – раб чоловіка, він повинен відважити 1/3 міни срібла і втрачає все, дане ним в позику.

[§ 117] Якщо чоловік має на собі борг і він віддасть за срібло або віддасть в боргову кабалу свою жінку, свого сина чи свою дочку, вони повинні служити в домі їх покупця або позикодавця [тільки] 3 роки; на 4-й рік слід випустити їх на волю.

[§ 118] Якщо він віддасть в боргову кабалу раба або рабину, [і] тамкар передасть [його або її] далі, то його [або її] не можна вимагати назад через суд⁷³.

[§ 119] Якщо чоловік має на собі борг і він віддасть за срібло свою рабину, що народила йому дітей, і срібло, яке відважив тамкар, хазяїн рабини відважить йому, свою рабину він може звільнити.

[§ 120] Якщо чоловік зсипає свій хліб на схов у домі чоловіка і хлібна комора буде зламана, або домохазяїн, відчинивши комору, візьме хліб, або зовсім заперечуватиме, що хліб засипано в його домі, хазяїн хліба повинен клятвено показати перед богом свій хліб; домохазяїн повинен повернути хазяїнові хліба взятий ним хліб у подвійному розмірі.

[§ 121] Якщо чоловік зсипає свій хліб у домі чоловіка, він повинен віддати 5 сила на рік за кожний курру хліба.

[§ 122] Якщо чоловік віддасть чоловікові на схов своє срібло, золото або іншу річ, він повинен показати свідкам усе, що він віддає, укласти договір і може віддавати на схов.

---

⁷³ У Хрестоматії, 1980 сказано про продаж раба чи рабині в разі закінчення терміну позики.

[§ 123] Якщо він віддасть на схов без свідків і договору і [там], куди від віддавав, будуть відрікатися, ця судова справа не веде до позову.

[§ 124] Якщо чоловік віддасть чоловікові на схов срібло, золото або іншу річ перед свідками і той відречеться, цього чоловіка слід викрити, і він повинен повернути все, від чого відрікався, в подвійному розмірі.

[§ 125] Якщо чоловік віддасть що-небудь на схов, [і там], куди він віддав, внаслідок злому або драбини [інакше підкопу або пролому] пропаде що-небудь [з цього] разом з майном домохазяїна, то домохазяїн, що був недбайливий і дав пропасти відданому йому на схов, повинен повернути хазяїнові майна все віддане йому на схов у повному розмірі. Домохазяїн може розшукати те, що пропало в нього, і вимагати [пропажу] в злодія.

[§ 126] Якщо чоловік, у якого нічого не пропало, скаже: «У мене дещо пропало» і клятвою покаже свою втрату, через те, що він клятвою показав як свою втрату те, що в нього не пропадало, він повинен, на шкоду собі, віддати те, на що він вчинив позов, у подвійному розмірі⁷⁴.

[§ 127] Якщо чоловік, простягши палець⁷⁵ проти божої сестри або чиеїс дружини, не доведе [обвинувачення], то цього чоловіка слід повергнути перед суддями і побрити йому виски⁷⁶.

[§ 128] Якщо чоловік, взявши дружину, не укладе з нею договору, ця жінка не дружина.

[§ 129] Якщо чиясь дружину застануть на ложі з іншим чоловіком, то слід їх зв'язати і кинути їх в воду. Якщо хазяїн дружини пощадить життя своєї дружини, то і цар пощадить життя свого раба⁷⁷.

[§ 130] Якщо чоловік згвалтує жінку чоловіка, яка не пізнала мужчину і живе в домі свого батька, і його застануть, коли він лежатиме в її лоні, цього чоловіка слід убити; ця жінка лишається вільною [від відповідальності].

[§ 131] Якщо дружина буде під клятвою обвинувачена своїм чоловіком, хоч її не застали на ложі з іншим чоловіком, то вона повинна поклястися богом і може повернутися в свій дім.

---

⁷⁴ У Хрестоматії, 1980 зазначено, що клятва приноситься в присутності людей кварталу; подвійне відшкодування віддається кварталові.

⁷⁵ Тобто зведе на неї наклеп.

⁷⁶ На знак безчестя. Довге волосся, бакенбарди й борода, заплетені кільцями і намащені запашиим маслом, були гордістю вавилонянина.

⁷⁷ Слово *раб* треба тут розуміти в переносному значенні. Кожний вавилонянин вважався рабом царя.

[§ 132] Якщо проти чиєїсь дружини буде простягнений палець через іншого мужчину, хоч її не застали на ложі з іншим мужчиною, то заради свого чоловіка вона повинна кинути в річку.

[§ 133] Якщо чоловік буде забраний в полон і в його домі є [засоби для] прожитку, його [дружина] повинна [... і берегти] своє [майно, а в дім ін]шого [не повинна вхо]дити. Якщо ця жінка не буде берегти свого майна і ввійде в дім іншого, цю жінку слід викрити і кинути в воду.

[§ 134] Якщо чоловік буде забраний в полон і в його домі немає [засобів для] прожитку, і через те його дружина ввійде в дім іншого, ця жінка не винна.

[§ 135] Якщо чоловік буде забраний в полон і в його домі немає [засобів для] прожитку, і через те його дружина ввійде в дім іншого і родить дітей, [а] потім її чоловік повернеться і дістанеться до своєї общини, то ця жінка повинна повернутися до свого першого чоловіка; діти йдуть за батьком.

[§ 136] Якщо чоловік, покинувши свою общину, втече, і після цього його дружина ввійде в дім іншого, то, коли цей чоловік, повернувшись, захоче взяти свою дружину, дружина втікача не повинна повернутися до свого чоловіка, через те, що він зневажив свою общину і втік.

[§ 137] Якщо чоловік вирішить відірвати наложницю, яка народила йому дітей, чи божу жону, яка дала йому дітей, то слід повернути цій жінці її посаг і дати їй частину поля, саду і [рухомого] майна, щоб вона могла виростити своїх дітей. Коли вона виростить дітей, слід віддати їй з усього даного їй дітям частину, рівну частині одного спадкоємця; її може взяти [заміж]любимий нею чоловік.

[§ 138] Якщо чоловік вирішить відірвати свою [першу] дружину, яка не народила йому дітей, то він повинен віддати їй все срібло її викупної плати і повернути їй посаг, принесений нею з дому її батька, і може відірвати її.

[§ 139] Якщо викупної плати не було, то він повинен дати їй як розвідну плату 1 міну срібла.

[§ 140] Якщо він мушкенум, він повинен дати їй 1/3 міни срібла.

[§ 141] Якщо дружина, живучи в домі свого чоловіка, вирішить покинути його, стане марнотратною, почне розоряти свій дім, ганьбити свого чоловіка, її слід викрити; якщо чоловік її захоче відірвати її, він може відірвати її [і] не повинен давати їй на дорогу нічого як її розвідну плату. Якщо її чоловік не захоче відірвати її,

чоловік її може взяти іншу [дружину]; ця жінка повинна жити в домі свого чоловіка як рабиня.

[§ 142] Якщо жінка зненавидить свого чоловіка і скаже йому: «Не доторкайся до мене», то треба розслідувати її справу, чи не має вона пороку. Якщо вона добродісна і непорочна, а її чоловік ходить з дому і дуже ганьбить її, ця жінка невинна; вона може взяти свій посаг і повернутися в дім свого батька.

[§ 143] Якщо вона не добродісна, ходить з дому, розоряє свій дім, ганьбить свого чоловіка, цю жінку слід кинути в воду.

[§ 144] Якщо чоловік візьме [заміж] божу жону, ця жона дасть своєму чоловікові рабиню і створить [таким чином] дітей, а цей чоловік захоче взяти собі наложницю, цього не слід дозволяти йому, він не може взяти наложницю.

[§ 145] Якщо чоловік візьме божу жону, вона не дасть йому дітей, [і] він захоче взяти собі наложницю, цей чоловік може взяти собі наложницю [і] ввести її в свій дім; цю наложницю не слід прирівнювати до дружини.

[§ 146] Якщо чоловік візьме собі божу жону, вона дасть своєму чоловікові рабиню, і ця рабиня народить дітей, а потім вона стане рівняти себе до своєї господині, бо вона родила дітей, її хазяйка не може віддати її за срібло; вона може накласти на неї знак рабства і залічити її до рабів.

[§ 147] Якщо вона не родила дітей, її хазяйка може віддати її за срібло.

[§ 148] Якщо чоловік візьме дружину, вона захворіє на проказу [?], [і] він захоче взяти собі іншу, він може взяти, [але] не повинен покидати дружину, яка захворіла на проказу; вона може жити в домі, який він збудує, і він повинен утримувати її, поки вона жива.

[§ 149] Якщо ця жінка не погодиться жити в домі свого чоловіка, – він повинен повернути її посаг, принесений нею з дому її батька; вона може піти.

[§ 150] Якщо чоловік подарує своїй дружині поле, сад, дім або [рухоме] майно і видасть їй документ з печаткою, то після смерті її чоловіка її діти не можуть вимагати від неї нічого по суду; мати може віддати свою спадщину своєму улюбленому синові: брату вона не повинна віддавати⁷⁸.

[§ 151] Якщо жінка, живучи в домі чоловіка, договором зобов'язав свого чоловіка, щоб позикодавці її чоловіка не затримували її, і примусить його видати їй документ [відносно цього], то, якщо цей

⁷⁸ Щоб майно не перейшло з сім'ї чоловіка в її рідну сім'ю.

чоловік мав на собі борг до взяття [заміж] цієї жінки, його позикодавці не можуть затримувати його дружину. Так само, якщо ця жінка мала на собі борг до того, як вона вступила в дім чоловіка, її позикодавці не можуть затримати її чоловіка.

[§ 152] Якщо у них утвориться борг після того, як ця жінка вступить в дім чоловіка, вони разом відповідають перед тамкаром.

[§ 153] Якщо дружина дасть умертвити свого чоловіка заради іншого мужчини, цю жінку слід посадити на кіл.

[§ 154] Якщо чоловік пізнає свою дочку, цього чоловіка слід вигнати з общини.

[§ 155] Якщо чоловік висватає молоду своєму синові, його син пізнає її, а потім його самого застануть в її лоні, слід його зв'язати і кинути в воду.

[§ 156] Якщо чоловік висватає наречену своєму синові і його син не пізнає її, а він сам ляже в її лоно, він повинен відважити їй 1/2 міни срібла і повернути їй все принесене нею з дому її батька; її може взяти [заміж] любимий нею чоловік.

[§ 157] Якщо чоловік після [смерті] свого батька ляже в обійми своєї матері, слід спалити їх обох.

[§ 158] Якщо чоловіка після [смерті] його батька застануть у лоні його мачухи, яка родила дітей, то цього чоловіка слід відринувати від майна дому його батька.

[§ 159] Якщо чоловік принесе шлюбний дар в дім свого тестя, віддасть викупну плату, [але] зверне очі на іншу жінку [і] скаже своєму тестеві: «Я не візьму твоєї дочки», батько дівчини може забрати все принесене йому.

[§ 160] Якщо чоловік принесе в дім свого тестя шлюбний дар і віддасть викупну плату, а потім батько дівчини скаже: «Я не віддам тобі моєї дочки», він повинен повернути в подвійному розмірі все, принесене йому.

[§ 161] Якщо чоловік принесе в дім свого тестя шлюбний дар; віддасть викупну плату, [а потім] його друг⁷⁹ зведе на нього наклеп і тесть скаже хазяїнові жінки⁸⁰: «Ти не візьмеш моєї дочки», він повинен повернути все принесене йому в подвійному розмірі; а його жінку його друг не може взяти заміж.

[§ 162] Якщо чоловік візьме дружину, вона родить йому дітей⁸¹, [а потім ця] жінка умре [буквально: піде до своєї долі], – її батько не може позиватися за її посаг – він належить [тільки] її дітям.

⁷⁹ В Хрестоматії, 1980: «рівний йому за становищем».

⁸⁰ Тобто женихові.

⁸¹ В Хрестоматії, 1980 – тут, як і в інших місцях, – «синів».

[§ 163] Якщо чоловік візьме дружину, ця жінка не дасть йому дітей і помре, то, коли його тесть поверне йому викупну плату, принесену цим чоловіком в дім свого тестя, її чоловік не може позиватися за посаг цієї жінки – її посаг належить тільки домові її батька.

[§ 164] Якщо тесть не поверне йому викупної плати, він повинен, відрахувавши з її посагу всю викупну плату, повернути її посаг в дім її батька.

[§ 165] Якщо чоловік подарує своєму синові, приємному в його очах, поле, сад або дім і видасть йому документ з печаткою, а потім батько умре, коли брати почнуть ділитися, він [улюблений син] повинен взяти подарунок, даний йому батьком, і, крім того, вони повинні поділити між собою майно в домі їх батька нарівно.

[§ 166] Якщо чоловік візьме жінок для синів, яких він має, [а] для свого молодшого сина жінки не візьме, а потім батько умре, коли брати почнуть ділитися, з майна дому їх батька вони повинні встановити молодшому братові, який не взяв жінки, крім його частини, срібло на викупну плату і дати йому взяти жінку.

[§ 167] Якщо чоловік візьме дружину і вона родить йому дітей, [а потім] ця жінка умре, після [смерті] її він візьме собі іншу жінку і вона теж родить дітей, а потім батько умре, діти не повинні ділитися по матерях, вони повинні взяти посаг своїх матерів і поділити майно в домі їх батька нарівно.

[§ 168] Якщо чоловік вирішить вигнати свого сина [і] скаже суддям: «Я вижену мого сина», судді повинні розслідувати його справу; якщо син не вчинив тяжкого гріха, [достатнього] для того, щоб відірвати його від спадщини, батько не може позбавити свого сина спадщини.

[§ 169] Якщо він вчинив проти батька тяжкий гріх, [достатній] для того, щоб відірвати його від спадщини, вони повинні на перший раз простити його; а якщо він учинив тяжкий гріх вдруге, батько може позбавити свого сина спадщини.

[§ 170] Якщо чоловікові його дружина родить дітей і його рабіня [теж] родить дітей, [і] батько за життя скаже дітям, народженим йому рабинею: «Мої діти», прирівняє їх до дітей дружини, а потім батько умре, діти дружини і діти рабині повинні ділити між собою майно в домі їх батька нарівно; син дружини під час поділу повинен вибрати і взяти [свою частину першим].

[§ 171] А якщо батько за життя не скаже дітям, народженим йому рабинею: «Мої діти», а потім батько умре, діти рабині не можуть ділити з дітьми дружини майно в домі їх батька. Рабиню та її дітей

слід відпустити на волю, діти дружини не можуть вчиняти позов на дітей рабині про те, щоб [повернути їх в] рабство. Дружина повинна одержати свій посаг і подарунок [вдовину частину], який їй дав і відписав за документом її чоловік, жити в домі свого чоловіка і користуватися [всім цим], поки жива; вона не може віддавати [це] за срібло; що лишиться після неї, належить тільки її дітям.

[§ 172] Якщо її чоловік не дав їй подарунка [вдової частини], то треба повернути їй весь її посаг, і вона повинна одержати з майна дому свого чоловіка частину, що дорівнює частині одного спадкоємця. Якщо її діти почнуть утискувати її, щоб вигнати її з дому її чоловіка, то судді повинні розслідувати її справу і покарати дітей, [а] ця жінка не повинна покидати дім свого чоловіка. Якщо ця жінка вирішить покинути його, то вона повинна залишити своїм дітям подарунок [вдовину частину], даний її чоловіком, [а собі] взяти посаг свого батьківського дому, і її може взятилюбимий нею чоловік.

[§ 173] Якщо [там], куди ця жінка вийде заміж, вона родить дітей своєму другому чоловікові, а потім ця жінка умре, то її посаг діти від першого і другого чоловіка повинні поділити між собою.

[§ 174] Якщо вона не родить дітей своєму другому чоловікові, то її посаг повинні одержати тільки діти її [першого] чоловіка.

[§ 175] Якщо раб палацу або раб мушкенума візьме заміж дочку чоловіка [і] вона родить дітей, [то] хазяїн раба не може вчиняти позов на дітей дочки чоловіка про те, щоб [повернути] їх в рабство.

[§ 176] А якщо раб палацу або раб мушкенума візьме заміж дочку чоловіка і вона, коли він брав її заміж, увійшла в дім раба палацу або раба мушкенума з посагом з дому свого батька, [і] після того, як вони оселилися разом, вони створили дім і придбали майно, а потім раб палацу або раб мушкенума умре, [то] дочка чоловіка повинна одержати свій посаг, а все, що чоловік її і вона сама придбали відтоді, як оселились разом, слід поділити на дві частини: половину повинен взяти хазяїн раба, другу – дочка чоловіка для своїх дітей. Якщо у дочки чоловіка не було посагу, – все, що її чоловік і вона сама придбали відтоді, як оселились разом, слід поділити на дві частини: половину одержує хазяїн раба, другу – дочка чоловіка для своїх дітей.

[§ 177] Якщо вдова, яка має малолітніх дітей, вирішить увійти в дім іншого, вона не може ввійти без [дозволу] суддів. Коли вона входить в дім іншого, судді повинні розслідувати справи дому її першого чоловіка, передати дім її першого чоловіка в завідування її другому чоловікові і цій жінці і взяти з них документ. Вони повинні берегти дім, виховувати малолітніх дітей, не можуть віддавати речей з

дому за срібло. Покупець, який купив речі дітей вдови, втрачає своє срібло: майно слід повернути його хазяям.

[§ 178] Якщо божій сестрі, божій жоні або блудниці⁸², якій батько дав посаг [і] написав документ, він не напише в складеному ним документі, що вона може віддати свою спадщину, куди захоче, не надасть їй права вільно розпоряджатися, а потім батько її умре, її брати дістають її поле і сад і повинні давати їй відповідно до розміру її частини хліб, олію і вовну і [цим] забезпечувати її. Якщо її брати не даватимуть їй відповідно до розміру її частини хліб, олію і вовну і [цим] забезпечувати її, вона може передати своє поле і сад підходящому для неї землеробові, і її землероб повинен утримувати її. Вона може користуватися полем, садом і всім, даним їй її батьком, поки жива, [але] не може ні віддавати за срібло, ні сплачувати борги іншому; її спадщина належить тільки її братам.

[§ 179] Якщо божій сестрі, божій жоні або блудниці, якій її батько дав посаг і написав документ з печаткою, він напише в укладеному ним документі, що вона може віддати свою спадщину [?], куди захоче, надасть їй право вільно розпоряджатися, а потім батько її умре, вона може віддати свою спадщину, куди захоче; її брати не можуть [нічого] вимагати від неї.

[§ 180] Якщо батько не дав своїй дочці, божій жоні, яка живе в обителі, або блудниці посагу, а потім батько її умре, вона дістає з майна в домі її батька частину, яка дорівнює частині одного спадкоємця, і користується нею, поки жива, її спадщина [?] належить тільки її братам.

[§ 181] Якщо батько присвятить [дочку] богові як божу жону, храмову блудницю або храмову діву і не дасть їй посагу, а потім батько її умре, вона повинна відділити з майна в домі батька 1/3 своєї спадкової частини і користуватися нею, поки жива; її спадщина належить тільки її братам.

[§ 182] Якщо батько не дасть посагу своїй дочці – божій жоні Мардука Вавилонського, не напише їй документа з печаткою, а потім батько її умре, вона повинна відділити у своїх братів і одержати з майна в домі батька 1/3 своєї спадкової частини; повинності їй не треба нести; свою спадщину божа жона Мардука може віддати, куди захоче.

---

⁸² Розряд жриць, що займалися священною проституцією, прибутки від якої надходили в храмову скарбницю.

[§ 183] Якщо батько дасть своїй дочці від наложниці посаг, віддасть її заміж і напише їй документ з печаткою, а потім її батько умре, вона не має своєї частини в майні в домі її батька.

[§ 184] Якщо батько не дасть своїй дочці від наложниці посагу і не віддасть її заміж, а потім батько її умре, її брати повинні дати їй посаг, відповідно до можливостей батьківського дому, і віддати її заміж.

[§ 185] Якщо чоловік усиновить малолітнього на своє ім'я і виростить його, цього приймака не можна вимагати назад.

[§ 186] Якщо чоловік усиновить малолітнього і коли його приймуть, він образить [?] свого [названого] батька або матір [або: він знайде свого батька або матір], цього приймака треба повернути в дім його рідного батька.

[§ 187] Приймака євнуха [?], що служить в палаці, і сина блудниці не можна вимагати назад.

[§ 188] Якщо ремісник візьме малолітнього [?] приймака і навчить його свого ремесла, його не можна вимагати назад.

[§ 189] Якщо він не навчить його свого ремесла, цей приймак може повернутися в дім свого [рідного] батька.

[§ 190] Якщо чоловік усиновить малолітнього, виростить його, але не залічить його до своїх дітей, цей приймак може повернутися в дім свого рідного батька.

[§ 191] Якщо чоловік виростить усиновленого ним малолітнього, [але] створить свій дім і потім матиме дітей і вирішить вигнати приймака, цей син не повинен піти з порожніми руками; названий батько повинен видати йому з свого рухомого майна 1/3 його спадкової частини, [і лише тоді] він піде; з поля, саду і дому він може не давати йому нічого.

[§ 192] Якщо син євнуха [прийомний?] або блудниці скаже своєму названому батькові або названій матері: «Ти не батько мені» [або] «Ти не мати мені», йому слід відрізати язик.

[§ 193] Якщо син євнуха [прийомний?] або син блудниці дізнається про дім свого [рідного] батька і зненавидить свого названого батька або матір і піде в дім свого батька, йому слід вирвати око.

[§ 194] Якщо чоловік віддасть свою дитину до мамки і ця дитина умре в руках мамки, [а] мамка без відома її батька та її матері підмінить її іншою дитиною, її слід викрити, і за те, що вона без відома її батька та її матері підмінила її іншою дитиною, слід відрізати їй груди.

[§ 195] Якщо син ударить свого батька, йому слід відрізати пальці.

[§ 196] Якщо чоловік ушкодить око сина чоловіка, слід ушкодити його око.

[§ 197] Якщо він зламає кістку [сина?] чоловіка, слід зламати його кістку.

[§ 198] Якщо він ушкодить око мушкенума або зламає кістку мушкенума, він повинен відважити 1 міну срібла.

[§ 199] Якщо він ушкодить око раба чоловіка або зламає кістку раба чоловіка, він повинен заплатити половину його купівельної ціни.

[§ 200] Якщо чоловік виб'є зуб рівного собі, слід вибити його зуб.

[§ 201] Якщо він виб'є зуб у мушкенума, він повинен відважити 1/3 міни срібла.

[§ 202] Якщо чоловік ударить по щоці вищого [за становищем], ніж він сам, слід на зборах [публічно]⁸³ ударити його 60 раз батоном з волової шкіри.

[§ 203] Якщо син чоловіка ударить по щоці рівного собі сина чоловіка, він повинен відважити 1 міну срібла.

[§ 204] Якщо мушкенум ударить по щоці мушкенума, він повинен відважити 10 сиклів срібла.

[§ 205] Якщо раб чоловіка ударить по щоці сина чоловіка, слід відрізати йому вухо.

[§ 206] Якщо чоловік ударить чоловіка в бійці, заподіє йому ушкодження, цей чоловік повинен поклястися: «Я ударив його ненавмисно» і оплатити лікаря.

[§ 207] Якщо потерпілий умре від побоїв, то він [тобто, той, хто бив] повинен поклястися, і якщо [потерпілий] – син чоловіка, він повинен відважити 1/2 міни срібла.

[§ 208] Якщо [потерпілий] – син мушкенума, він повинен відважити 1/3 міни срібла.

[§ 209] Якщо чоловік ударить дочку чоловіка і вона від того викине плід, він повинен заплатити за її плід 10 сиклів срібла.

[§ 210] Якщо ця жінка умре, слід убити його дочку.

[§ 211] Якщо він ударить дочку мушкенума і вона від того викине плід, він повинен відважити 5 сиклів срібла.

---

⁸³ Розряд жриць, що займалися священною проституцією, прибутки від якої надходили в храмову скарбницю.

[§ 212] Якщо ця жінка умре, він повинен відважити 1/2 міни срібла.

[§ 213] Якщо він ударить рабину чоловіка і вона від того викине плід, він повинен відважити 2 сиклі срібла.

[§ 214] Якщо ця рабиня умре, він повинен відважити 1/3 міни срібла.

[§ 215] Якщо лікар зробить чоловікові тяжкий надріз бронзовим ножем і вилікує [цього] чоловіка або зніме більмо [?] у чоловіка бронзовим ножем і вилікує око чоловіка, він повинен одержати 10 сиклів срібла.

[§ 216] Якщо [хворий] – мушкенум, він повинен одержати 5 сиклів срібла.

[§ 217] Якщо [хворий] – раб чоловіка, хазяїн раба повинен віддати лікареві 2 сиклі срібла.

[§ 218] Якщо лікар зробить чоловікові тяжкий надріз бронзовим ножем, заподіє смерть [цьому] чоловікові або зніме більмо [?] у чоловіка бронзовим ножем і ушкодить око чоловіка, йому слід відрізати пальці.

[§ 219] Якщо лікар зробить тяжкий надріз бронзовим ножем рабу мушкенума, заподіє йому смерть, він повинен віддати раба за раба.

[§ 220] Якщо він зніме бронзовим ножем більмо [?] і ушкодить його око, він повинен відважити сріблом половину його купівельної ціни.

[§ 221] Якщо лікар виправить чоловікові зламану кістку або вилікує болочу пухлину [?], [хворий] повинен відважити лікареві 5 сиклів срібла.

[§ 222] Якщо [хворий] – син мушкенума, то слід відважити 3 сиклі срібла.

[§ 223] Якщо [хворий] – раб чоловіка, хазяїн раба повинен відважити лікареві 2 сиклі срібла.

[§ 224] Якщо лікар волів або овець зробить тяжкий надріз волу чи вівці, вилікує [тварину], хазяїн вола або вівці повинен дати як його плату 1/6 сикля срібла.

[§ 225] Якщо він зробить тяжкий надріз волу чи вівці, заподіє смерть [тварині], він повинен віддати хазяїнові вола або; вівці 1/4 [або: 1/5] купівельної ціни.

[§ 226] Якщо цирульник без [дозволу] хазяїна раба побриє [?] [або: накладе] знак непродажного [?] раба, цьому цирульникові слід відрізати пальці.

[§ 227] Якщо чоловік одурить цирульника [і] він збриє [? або: накладе] знак непродажного раба, цього чоловіка слід убити і закопати під його воротами; цирульник повинен поклястися: «Я збрив [або: наклав] знак ненавмисно», і бути вільним [від відповідальності].

[§ 228] Якщо будівник збудує чоловікові дім і завершить його, він [домохазяїн] повинен дати йому подарунок – 2 сиклі срібла за кожний сар [площі] дому.

[§ 229] Якщо будівник збудує чоловікові дім і зробить свою роботу неміцно, так, що збудований ним дім завалиться і заподіє смерть домохазяїну, цього будівника слід убити.

[§ 230] Якщо він заподіє смерть синові домохазяїна, слід убити сина будівника.

[§231] Якщо він заподіє смерть рабу домохазяїна, він повинен віддати домохазяїну раба за раба.

[§ 232] Якщо він погубить майно, він повинен повернути все погублене ним; а за те, що збудував дім неміцно, так, що він завалився, повинен відбудувати цей дім своїм коштом.

[§ 233] Якщо будівник, будуючи чоловікові дім, не укріпить свою роботу, так, що стіна завалиться, він повинен укріпити стіну за своє срібло.

[§ 234] Якщо корабельник збудує чоловікові судно [місткістю] в 60 курру, він [хазяїн судна] повинен дати йому подарунок – 2 сиклі срібла.

[§ 235] Якщо корабельник, будуючи чоловікові судно, зробить свою роботу ненадійно, так, що судно почне текти [?], матиме бреш у тому ж році, корабельник повинен зламати це судно, зробити міцне своїм коштом і віддати міцне судно хазяїнові судна.

[§ 236] Якщо чоловік віддасть своє судно внайми корабельникові, а корабельник буде недбайливий і потопить або погубить судно, корабельник повинен повернути судно хазяїнові судна.

[§ 237] Якщо чоловік найме корабельника і судно, навантажить його хлібом, вовною, олією, фініками чи іншим вантажем, а цей корабельник буде недбайливий і потопить судно або погубить те, що в ньому, корабельник повинен відшкодувати потоплене ним судно і все, що загинуло.

[§ 238] Якщо корабельник потопить судно, але підніме його [з води], то він повинен віддати сріблом половину його купівельної ціни.

[§ 239] Якщо чолов[ік найме] корабельника, він повинен давати йому 6 [курру хліба] на рік.

[§ 240] Якщо судно, яке йде проти течії [тобто під парусами], набіжить на судно, яке йде вниз по ріці [тобто гребне судно], і

потопить його, хазяїн судна, чиє судно було потоплене, повинен клятвено показати перед богом все, що загинуло на його судні, і [хазяїн] судна, яке йшло проти течії і потопило судно, яке йшло вниз по ріці, повинен відшкодувати йому судно і все, що загинуло.

[§ 241] Якщо чоловік візьме в заставу вола, він повинен віддати 1/3 міни срібла.

[§ 242] Якщо чоловік найме на рік [скотину], наймна плата за робочого [?] вола 4 курру хліба.

[§ 243] Наймну плату за скотину [буквально: бика-корову] вгодовану [буквально: лискучу] першої якості – 3 курру хліба він повинен віддати його [або її] хазяїнові.

[§ 244] Якщо чоловік найме вола [або] осла і його умертвить в степу лев, збиток падає тільки на його хазяїна.

[§ 245] Якщо чоловік найме вола і заподіє йому смерть внаслідок недбайливості або побоїв, він повинен хазяїнові вола віддати вола за вола.

[§ 246] Якщо чоловік найме вола і зламає йому ногу або розсіче йому жилу на потилиці, він повинен хазяїнові вола віддати вола за вола.

[§ 247] Якщо хазяїн найме вола і ушкодить йому око, він повинен відважити хазяїнові вола сріблом половину його купівельної ціни.

[§ 248] Якщо чоловік найме вола і зламає йому ріг, відріже йому хвіст або ушкодить йому ніздрі [?], він повинен віддати сріблом 1/5 його купівельної ціни.

[§ 249] Якщо чоловік найме вола і його поразить бог так, що він здохне, той, хто найняв його, повинен поклястися богом і бути вільним [від відповідальності].

[§ 250] Якщо віл, ідучи по вулиці, заколе рогами чоловіка і заподіє йому смерть, ця судова справа не веде до позову.

[§ 251] Якщо віл чоловіка битливий, йому [хазяїнові] буде заявлено про його ваду, [а саме], що він битливий, а хазяїн не притупить йому рогів і не спутає свого вола і цей віл заколе рогами сина чоловіка і заподіє йому смерть, він повинен віддати 1/2 міни срібла.

[§ 252] [Якщо] [загиблій] – раб чоловіка, він повинен віддати 1/3 міни срібла.

[§ 253] Якщо чоловік найме чоловіка для завідування своїм полем, доручить зерно, необхідне для господарства, довірить худобу [і] договором зобов'яже його обробляти поле, то, коли цей чоловік

украде насіння або корм і це буде знайдено в його руках, слід відрізати йому пальці.

[§ 254] Якщо він, привласнивши собі зерно, необхідне для господарства, виснажить худобу, він повинен повернути відповідну кількість [?] зерна, яку він одержав.

[§ 255] Якщо він віддасть худобу чоловіка внайми або вкраде насіння і не виростить хліба на полі, цього чоловіка слід викрити, і він повинен відміряти під час жн[ив] 60 курру хліба за кожен бур поля.

[§ 256] Якщо він неспроможний сплатити те, за що він відповідає, слід розірвати [?] його на цьому полі з допомогою худоби.

[§ 257] Якщо чоловік найме орача [?], він повинен давати йому 8 курру хліба на рік.

[§ 258] Якщо чоловік найме погонича волів, він повинен давати йому 6 курру хліба на рік.

[§ 259] Якщо чоловік украде плуг з оброблюваної землі, то повинен заплатити хазяїнові плуга 5 сиклів срібла.

[§ 260] Якщо він украде плуг-сівалку [?]⁸⁴ чи борону, він повинен віддати 3 сиклі срібла.

[§ 261] Якщо чоловік найме пастуха пасти велику або дрібну худобу, він повинен давати йому 8 курру хліба на рік.

[§ 262] Якщо чоловік вола або вівцю... (текст знищений).

[§ 263] Якщо він погубить даного йому [вола] або [вівцю], він повинен віддати хазяїнові вола за [вола] і вівцю за [вівцю].

[§ 264] Якщо [пастух], якому дали [пасти] вели[ку] або дрібн [у худобу], одержить всю заробітну плату і [нею] буде задоволений, [але незважаючи на це] почне зменшувати число великої або дрібної худоби або зменшувати приріст, то він повинен віддати приріст і прибуток відповідно до свого договору.

[§ 265] Якщо пастух, якому дали пасти велику або дрібну худобу, буде нечесний, змінить тавро чи віддасть [худобу] за срібло, його слід викрити, і він повинен повернути украдену ним велику або дрібну худобу хазяїнові в 10-кратному розмірі.

[§ 266] Якщо в загоні станеться дотик бога [тобто падіж] чи лев уб'є [тварину], пастух повинен перед богом очистити себе, а хазяїн загону повинен простити падіж у загоні.

[§ 267] Якщо пастух буде недбайливий і допустить, [що станеться] в загоні білокрів'я [?]⁸⁵, пастух повинен відшкодувати

⁸⁴ У Хрестоматии, 1980 – сошник.

⁸⁵ У Хрестоматии, 1980 – короста.

хазяїнові заподіяні ним в загоні втрати від білокрів'я [?] великою або дрібною худобою.

[§ 268] Якщо чоловік найме вола для молотьби, його найомна плата – 20 сила хліба.

[§ 269] Якщо він найме осла для молотьби, його найомна плата 10 сила хліба.

[§ 270] Якщо він найме козеня [?] для молотьби, його найомна плата 1 сила хліба.

[§ 271] Якщо чоловік найме волів, віз і погонича, він повинен давати 180 сила хліба на день.

[§ 272] Якщо чоловік найме тільки віз, він повинен давати 40 сила хліба на день.

[§ 273] Якщо чоловік найме робітника, він повинен давати йому від початку року до п'ятого місяця 6 ше срібла на день. Від шостого місяця до кінця року він повинен давати 5 ше срібла на день.

[§ 274] Якщо чоловік найме ремісника, то плату... 5 ше срібла, плату... 5 [ше сріб]ла, плату... [... ше] срібла, [плату каменя]ра – [...ше] срібла, [плату... ше] срібла, плату коваля . [...ше сріб]ла, [плату] тесляра 4 ше срібла, плату чинбаря [...ше срібла], плату суднобудівника [...ше срібла], будівника [...ше срібла на д]ень він повинен давати.

[§ 275] Якщо чоловік найме судно [дов]ге [тобто судно, яке тягнуть мотузкою], він повинен давати на нього 3 ше срібла на день як плату.

[§ 276] Якщо чоловік найме судно, яке йде проти течії [парусне судно], він повинен давати за нього 2 1/2 ше срібла на день як плату.

[§ 277] Якщо чоловік найме судно [місткістю] в 60 курру, він повинен давати за нього 1/6 [сикла] срібла на день як плату.

[§ 278] Якщо чоловік купить раба [або] рабиню [і] протягом місяця він захворіє на падучу, покупець може повернути [їх] своєму продавцеві і взяти назад відважене ним срібло.

[§ 279] Якщо чоловік купить раба [або] рабиню [і] на нього буде вчинений [віндикаційний⁸⁶] позов, по позову відповідає тільки його продавець.

[§ 280] Якщо чоловік купить у ворожій країні раба [або] рабиню чоловіка і, коли прийде в [свою] країну, хазяїн раба або рабині пізнає свого раба або рабиню, то, коли ці раб і рабиня – діти країни

---

⁸⁶ Віндикація – позов власника про повернення майна, яке знаходиться в чужому незаконному володінні.

[тобто Вавилонії], їх слід відпустити на волю без [винагороди] сріблом.

[§ 281] Якщо вони – діти іншої країни, то покупець повинен назвати перед богом відважене ним срібло, [а] хазяїн раба або рабині може віддати тамкарові відважене ним срібло і звільнити [для себе] свого раба або рабину.

[§ 282] Якщо раб скаже своєму хазяїнові: «Ти не хазяїн мені», він повинен викрити його як свого раба, і потім його хазяїн може відрізати йому вухо.

[От] справедливі закони, утверджені Хаммурапі, переможним царем, що встановив справжнє благополуччя і добре управління в країні.

Я – Хаммурапі, незрівнянний цар. Я ніколи не нехтував чорноголовими, яких дарував мені Енліль і пасти яких доручив мені Мардук, ніколи не був недбайливим, відшукував для них безпечні місця [проживання], полегшував великі лиха, давав сяяти на них світові. Могутньою зброєю, врученою мені Забабою і Іштар, премудрістю, призначеною мені Еа, могутністю, даною мені Мардуком, я вигнав ворогів нагорі і вниз, вгамував чвари, дарував країні благоденство, дав людям жити в захищених селищах, не допускав їх до тривоги. Мене покликали великі боги, і от я, – благодійний пастир, жезл якого прямий; мій благодатний покров розпростертий над моїм містом, в моєму лоні я держу людей Шумеру і Аккаду, з допомогою моєї богині – покровительки [та] її братів [?] я правив в мирі, вкривав їд своєю мудрістю.

Для того, щоб сильний не кривдив слабого, щоб з сиротою і вдовою чинили справедливо, у Вавилоні, місті, главу якого піднесли Ану і Енліль, в Е-Сагілі, храмі, основа якого міцна, як небо і земля, щоб судив суд у країні, щоб ухвалювали вирoki в країні, щоб з пригнобленим чинили справедливо, я вирізьбив мої дорогocіnnі слова на моїй стелі і поставив перед зображенням моїм, царя справедливого.

Я – цар над усіх царів, мої слова чудові, моя могутність не має рівних. За велінням Шамаша, великого судді неба і землі, хай сієє моя справедливість в країні, по слову Мардука, мого володаря, хай не знайде мій пам'ятник нікого, хто знищив би його в Е-Сагілі, яку я люблю, хай вічно згадується моє ім'я на благо.

Пригноблений, що має тяжбу, нехай прийде до зображення мого, царя справедливого, нехай йому прочитають мою написану стелу, нехай почує мої дорогocіnnі слова, нехай моя стела пояснить йому справу, нехай знайде він своє право, нехай дасть своєму серцю зітхнути [вільно] і нехай скаже голосно: «Хаммурапі, мовляв, –

володар, який для людей наче батько рідний; він схилявся перед словом Мардука, свого володаря, і здобув для Мардука перемогу нагорі і внизу, тішив серце Мардука, свого володаря, дарував назавжди благоденство людям, а країною правив справедливо». Нехай від усього свого серця він помолиться за мене перед Мардуком, моїм володарем, [і] Сарпаніт⁸⁷, моєю володаркою, [а бог] – хранитель, богиня – покровителька [і] боги, що входять в Е-Сагілу і каміння Е-Сагіли хай щодня схвалюють його помисли перед Мардуком, моїм володарем, і Сарпаніт, моєю володаркою.

В часах прийдешніх, нехай цар, який буде в країні, повіки додержує справедливих слів, написаних на моїй стелі, нехай не змінить він суду країни, як судив його я, вироків країни, як ухвалював їх я, нехай не зруйнує мого пам'ятника.

Коли цей чоловік, будучи благорозумним, може справедливо правити своєю країною, то нехай він шанує слова, написані мною на моїй стелі. Ця стела нехай вкаже йому хід управління, суд країни, що судив я, вирoki країни, що ухвалив я, і нехай справедливо править він чорноголовими, нехай судить їх суд, нехай ухвалює їх вирoki, нехай винищить в країні своїй беззаконних і злих, нехай дасть благоденство своїм людям.

Я – Хаммурапі, цар справедливий, якому Шамаш дарував постанови права. Мої слова чудові, мої діла незрівнянні, тільки для безумного – пусті, а для мудрого сяють на славу.

Коли цей чоловік шануватиме мої слова, написані на моїй стелі, не скасує мого законодавства, не перекрутить моїх слів, не замінить мого пам'ятника, цей чоловік – як я, справедливий цар. Нехай подовжить йому Шамаш жезл, нехай пасе він людей своїх справедливо.

А коли цей чоловік не шануватиме моїх слів, написаних на моїй стелі, забуде моє прокляття, не побоїться прокляття богів, скасує суд, що я судив, перекрутить мої слова, змінить мій пам'ятник, зіскребе моє написане ім'я і впише своє, [або] з страху перед цими прокляттями примусить іншого, то – чи буде це цар або володар, чи правитель, чи якийсь чоловік, що має ім'я, – нехай великий Ану, батько богів, який назвав роки мого правління, позбавить його царського блиску, зламає його жезл, прокляне його долю; Енліль, володар, який вирішує долю, веління якого нерушимі, який звеличує мою царственість, нехай розпалить проти нього в його домі нескінченні смуги, заколоти, що приведуть його до загибелі, нехай

---

⁸⁷ Дружина Мардука, мати богів. Ім'я означає «сяюча, як срібло».

дасть йому на долю жалюгідне правління, короткі дні, голодні роки, безпросвітну тьму, наглу смерть, нехай проголосить своїм могутнім словом погибель його міста, розсіяння його людей, поневолення його царства, небуття його імені і його пам'яті в країні; Нінліль⁸⁸, велика мати, слово якої шанують в Е-Курі, княгиня, ласкава заступниця моїх помислів, нехай поверне на зле його справу в місці суду і вироку перед Енлілем, нехай вложить вона в уста царя Енліля спустошення його країни, загибель його людей, виливання його життя подібно до води; Еа, великий князь, що споконвіку вирішує людську долю, мудрець серед богів, всевідаючий, що продовжує дні мого життя, нехай відніме у нього розум і мудрість, нехай ввергне його в забуття, нехай заткне його ріки при верхів'ї, нехай не виростить в його країні хліба – життя людей; Шамаш, великий суддя неба і землі, що управляє живими істотами, володар, моя надія, нехай зруйнує його царство, нехай не судить його справи, нехай заплутає шлях його, нехай похитне його військо, нехай пошле йому при його жертвовному ворожінні лихе провіщення, що будуть знищені корені його царства і загине його країна, нехай вразить його незабаром лихе слово Шамаша, нехай викоренить він його нагорі з живих, а внизу, в пеклі, нехай мучиться його дух від спраги; Сін, володар неба, бог, який створив мене, блиск якого сяє серед богів, нехай відніме у нього тіару і царський престол, нехай призведе його до тяжкого гріха, нехай покладе на нього тяжку кару, яка не зійде з його тіла, нехай скінчить він дні і місяці і роки свого правління в зітханні і сльозах, нехай зробить йому важким тягар царського звання, нехай пошле йому на долю життя, подібне смерті; Адад, володар родючості, зрошувач неба і землі, мій союзник, нехай відніме у нього дощ на небі і водопілля при верхів'ї [рік], нехай погубить країну його голодом і нуждою, нехай закричить гнівно над його містом, нехай перетворить країну його в руїну потопу; Забаба, великий войовник, перший син Е-Кура, який виступає праворуч мене, нехай розіб'є його зброю на полі битви, нехай оберне йому день в ніч, нехай направить на нього його ворога; Іштар, володарка війни і битви, яка відкриває [шлях] моїй зброї, моя ласкава богиня-хранителька, яка любить моє правління, нехай прокляне в своєму розлученому серці, в своєму великому гніві його царство, нехай оберне його добрі діла в злі, нехай розіб'є його зброю на полі війни і битви, нехай пошле йому смуту і повстання, нехай повергне його воїнів, нехай напоїть землю їх кров'ю, нехай накидає трупи воїнів його купами серед степу, нехай не помилує його війська, нехай віддасть його самого в руки його ворога,

---

⁸⁸ Дружина Енліля.

нехай одведе в кайданах в країну його ворога; Нергал, сильний серед богів, нездоланий босць, що посилає мені перемогу в своїй великій могутності, нехай спалить його людей, як лютий огонь в очереті, нехай розітне його своєю могутньою зброєю, нехай розтрощить його суглоби, як глиняну статую; Нінту, висока княгиня країн, мати, що породила мене, нехай відніме його наслідника, нехай не дасть бути його імені, нехай не створить серед людей його сім'ї чоловіка; Нінкаррак⁸⁹, дочка Ану, що рече мені благо, нехай пошле з Е-Кура на його тіло тяжку хворобу, злого демона, страшну болячку, від яких немає полегшення, суті яких не знає лікар, яких не заспокоїти перев'язкою, які, подібно до смертельного укусу, невігойні, нехай виступають вони з його суглобів доти, поки життя його не згасне; великі боги неба і землі, всі ануннаки, бог-хранитель храму, каміння Е-Барри, нехай страшним прокляттям проклянуть його самого, його сім'ю, його країну, його воїнів [?], його людей і його військо; Енліль заперечним реченням своїх уст нехай прокляне його могутніми прокляттями, і нехай вони негайно його вразять!

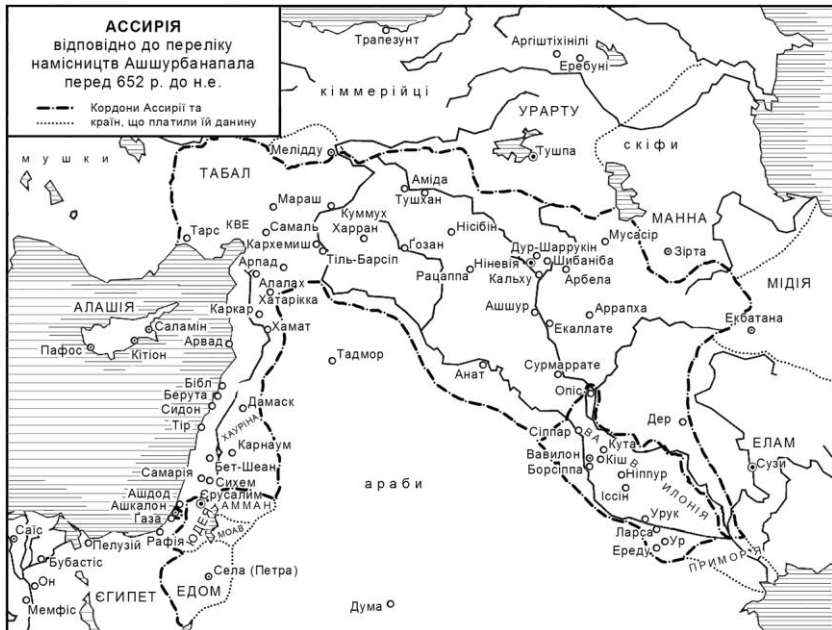
Питання та завдання:

1. Складіть тематичну таблицю на матеріалах «Законів Хаммурапі».
2. Опрацювавши «Закони Хаммурапі» проаналізуйте:
  - а) судочинство, кримінальне право.
  - б) родинне та спадкове право
  - в) статус авелумів
  - г) статус мушкенумів та військових поселенців
  - д) особливості рабовласництва у Давньому Вавилонському царстві
  - е) розвиток землеробства та скотарства, їхню роль в економіці Вавилонії
  - є) ремесла та торгівлю, лихварство у Вавилонії
3. Проведіть порівняльний аналіз за відповідними питаннями «Законів Хаммурапі» та більш ранніх законів законів Ур-Намму або інших шумерських та аморейських законодавчих збірок: закони Ешнунни, закони Ліпіт-Іштара.
4. Проведіть порівняльний аналіз за відповідними питаннями «Законів Хаммурапі» та законодавчих збірок, що походять із сусідніх країн стародавнього Близького Сходу: середньоасирійські закони, закони хеттів, юдейське «Повторення закону».

---

⁸⁹ Так називали в м. Ісін богиню лікарської умілості Гулу.

АССИРІЙСЬКІ ЗАКОНИ

Глиняні таблички другої половини II тисячоліття до н. е. з м. Ашшура. Мова – середньоассирійський діалект аккадської.

Збірник ассирійських законів не є офіційним кодексом, що підтверджується також відсутністю вступу і заключення, як, наприклад, в кодексі Хаммурапі. Найімовірніше це збірник окремих постанов, випадків з судової практики і рішень по різних справах. У порівнянні з кодексом Хаммурапі ассирійські закони далеко суворіші. Особливо показовим є зовсім безправне становище боржника (табл. А. § 44). В дуже тяжкому становищі були жінки. Після одруження вони переходили в повну владу чоловіка, і закон не захищав їх від сваволі з його боку.

Таким чином, законодавство рабовласницького суспільства виступає в Ассирії в особливо різкій і одвертій формі; воно позбавлене тих пом'якшень і часткових поступок вільним біднякам (зокрема, боржникам), які є в законах інших старосхідних рабовласницьких держав (кодекс Хаммурапі). Останні статті збірника ассирійських законів містять в собі цінні відомості про сільську общину в Ассирії.

Переклад зроблено з деякими скороченнями за виданням: Driver and Miles. The Assyrian Laws. Український текст поданий за перекладом І. М. Дьяконова // Хрестоматія з історії Стародавнього Світу / за ред. В. В. Струве. К., 1953. С. 169-176.

Таблиця А

[§ 1] [Як]що жінка – [чи то] дружина чоловіка, [чи] то дочка чоловіка¹, – вступивши в дім бога, [із] дому бога що-небудь [належне свят]ині вкраде і [воно] буде схоплене [в її руках, і її] викриють клятвеним показанням або доведуть [проти неї, то треба порушити] обвинувачення і [спи]тати бога; що він повелить [зробити з жінкою], те слід з нею зробити.

[§ 2] Якщо жінка – чи то дружина чоловіка, чи то дочка чоловіка – скаже мерзоту або впаде в хулу, то ця жінка повинна нести свою вину; до її чоловіка, її синів і її дочок не можна ставити вимог.

[§ 3] Якщо чоловік захворіє або вмере, а його дружина вкраде що-небудь в його домі або віддасть [якому-небудь] чоловікові, або жінці, або кому-небудь іншому, то дружину чоловіка і тих, що прийняли від неї, слід убити.

А якщо дружина чоловіка, чий муж здоровий, вкраде в домі свого мужа або віддасть [якому-небудь] чоловікові, або жінці, або кому-небудь іншому, то чоловік повинен клятвеним показанням викрити свою дружину і накласти на неї покарання; а той, що прийняв з рук дружини чоловіка, повинен віддати вкрадене, а також слід накласти на нього покарання, яке чоловік накладе на свою дружину.

[§ 4] Якщо раб чи рабня приймуть що-небудь з рук дружини чоловіка, то слід відрізати ніс і вуха рабу і рабині, відшкодувати вкрадене. Чоловік може відрізати вуха своїй дружині.

А якщо дружині своїй він відпустить гріх і не відріже їй вуха, то не слід відрізувати рабу і рабині (і) відшкодувати вкрадене.

[§ 5] Якщо дружина чоловіка в домі іншого чоловіка вкраде що-небудь, що перевищує [вартістю] 5 мін олова, то власник вкраденого повинен поклястися: «[Хай буду я проклятий] коли дозволив їй взяти! В моєму домі сталася крадіжка!» Якщо її чоловік згодиться, він може віддати вкрадене і викупити її, відрізавши їй [при цьому] вуха. Якщо чоловік її не згодиться викупити її, то власник вкраденого може взяти її [собі], а також відрізати їй носа.

---

¹ Найімовірніше, жінка знатного походження незалежно від сімейного становища (пор. § 21 та ін.).

[§ 6] Якщо дружина чоловіка заставить що-небудь на стороні, то той, хто прийняв, відповідає як за крадене.

...

[§ 24] Якщо дружина чоловіка віддалилась від свого мужа, чи то в тому місті, чи то в околицьніх селищах, де він їй вказав дім, увійде в дім ассирійця, поселиться у господині дому, переночує три-чотири рази, а господар дому не знатиме, що в його домі живе дружина чоловіка, [але] нарешті ця жінка буде схоплена, то господар дому, чия дружина від нього віддалилась, дружину свою, [відріз]авши [їй (що-небудь)], може взяти; дружині чоловіка, у якої жила його дружина, слід відрізати вуха; якщо захоче, її чоловік може віддати її ціну – 3 таланти 30 мін олова; а якщо захоче, його дружину можуть взяти [у нього].

А коли господар дому знав, що у його дружини живе дружина чоловіка, то він повинен віддати втрое.

А коли він заперечуватиме, кажучи: «Я дійсно не знав», то вони повинні піти до Ріки. І коли чоловік, в домі якого жила дружина чоловіка, вернеться з Ріки, то він повинен віддати втрое. Коли ж чоловік, від якого віддалилась дружина, повернеться з Ріки, то він вільний, він виконав усе, що стосувалося Ріки.

А якщо чоловік, від якого втекла дружина, (вуха) своїй дружині не відріже і візьме назад свою дружину, то не повинно бути ніякого покарання.

[§ 25] Якщо жінка живе ще (тільки?) в домі свого батька, а чоловік її вмер і брати її чоловіка «нерозділені», а дітей у неї нема, то всі прикраси, які поклав на неї її чоловік і які не пропали, можуть взяти «нерозділені» брати її чоловіка; відносно іншого вони повинні, не згадуючи (імені) богів, викрити [і тоді] можуть взяти. До бога Ріки і до клятви їх не треба брати.

[§ 26] Якщо жінка живе ще (тільки?) в домі свого батька, а чоловік її вмер, то всі подарунки, які робив їй її чоловік, коли є діти її чоловіка, вони можуть взяти, а коли нема дітей її чоловіка, вона сама може взяти.

[§ 27] Якщо жінка живе ще (тільки?) в домі свого батька, а чоловік її весь час ходив до неї, то всяке «нудунну» (виділене майно), яке дав їй її чоловік, він сам може взяти, [але] на те, що належить дому батька її, він не має прав.

[§ 28] [Як]що вдова увійшла в дім чоловіка і принесла з собою свого сина-немовля і він виріс в домі того, хто взяв її, але таблички про усиновлення його не було написано, то він не одержує наділу в домі

свого вихователя, не відповідає за борги і одержує наділ відповідно до своєї частки в домі свого батька.

[§ 29] Якщо жінка увійде в дім свого чоловіка, то її посаг і все, що вона принесе з дому батька свого або що їй дав її свекор, коли вона прийшла, – вільне і безспірне майно для її дітей; діти її свекра не повинні пред'являти прав.

Але якщо чоловік одержить (це) від неї (після її смерті), то може віддати, що хоче, своїм дітям.

[§ 30] Якщо батько приніс, доставив «біблу» (калим) в дім тестя свого сина, а жінка його синові (ще) не буде дана, а інший його син, дружина якого живе в домі свого батька, вмер, то дружину свого померлого сина він може дати як «ахузиту»² своєму іншому синові, в дім тестя якого він вніс («біблу»).

Якщо власник дочки, що прийняв «зубулли» (калим), не погодиться віддати свою дочку, то батько, який приніс «зубулли», якщо хоче, може взяти свою невістку і віддати своєму синові, а якщо хоче, може взяти [назад] все, що він приніс – олово, срібло, золото, – тільки основну суму, крім їстівного; на їстівне він не має прав³.

[§ 31.] Якщо чоловік приніс в дім свого тестя «зубулли», а дружина його вмерла, а в його тестя є [ще] дочки, то коли хоче тесть, він може взяти дочку свого тестя замість своєї померлої дружини, або коли він хоче, то він може взяти срібло (в розумінні «гроші»), яке він віддав; ячменю або овець або чого-небудь їстівного йому не слід давати, він повинен одержати тільки срібло.

...

[§ 34] Якщо чоловік візьме собі вдову і не складе договору і вона проживе в його домі 2 роки, то вона дружина і піти не може.

[§ 35] Якщо вдова увійде в дім чоловіка, то все, що вона принесе, [належить] її чоловікові. А якщо чоловік прийде до жінки, то все, що він принесе, [належить] жінці.

[§ 36] Якщо жінка живе ще(?) в домі свого батька, або якщо її чоловік оселив її окремо і її чоловік вирушить в поле⁴ і не залишить їй ні олій, ні вовни, ні одежі, ні корму, ні взагалі чого б там не було і не пришло їй нічого з поля, то ця жінка повинна бути 5 років вірною своєму чоловікові і не повинна оселятися у [іншого] чоловіка; коли в неї є діти, то вони повинні найматися і [з того] жити, а жінка повинна чекати свого чоловіка і не повинна оселятися у [іншого] чоловіка.

² Жінка, що вступає в дім чоловіка, не будучи дівчиною. Термін, похідний від дієслова «ахазу» – «взяти».

³ Тобто без будь-яких процентів. Порівняй «Кодекс Хаммурапі», стаття 136.

⁴ Тобто в подорож або в похід.

Коли у неї нема дітей, то 5 років вона повинна чекати свого чоловіка, а як настане 6-й рік, вона може оселитися у якого хоче чоловіка. Коли прийде її чоловік, він не матиме на неї прав, вона вільна для її наступного (тобто другого) чоловіка.

Якщо він затримався більше 5 років, але був відсутній не з своєї вини – або ворог міста (?) схопив його, (і) він пропав⁵, або він був схоплений за неправди[вим (доносом)]⁶ і затримався, то після приходу він повинен дати клятвене показання і дати жінку замість своєї дружини і може взяти свою дружину.

А якщо цар пошле його в чужу країну і він затримається довше 5 років, то дружина його повинна його чекати і не повинна оселитися у [іншого] чоловіка.

А якщо до закінчення 5 років вона оселиться у [іншого] чоловіка і родить [йому], то чоловік її по поверненні може взяти її і її потомство, тому що вона не виждала [строку] договору і дала себе взяти [за жінку].

[§ 37] Якщо чоловік залишить свою дружину, то, коли визнає за потрібне, може дати їй що-небудь, коли не визнає за потрібне, може їй нічого не давати: вона повинна піти з порожніми руками.

[§ 38] Якщо жінка живе ще(?) в домі свого батька, а чоловік її покине її, то подарунки (прикраси), які він сам їй робив (буквально: на неї поклав), він може взяти, [але] на «терхету» (шлюбний дар), що його він приніс, він не має прав, воно вільне для жінки⁷.

[§ 39] Якщо чоловік віддасть мужеві не свою дочку і якщо раніш її батько заборгував і вона була оселена [в домі кредитора] як застава, [і якщо] попередній кредитор прийде до продавця жінки, то його слід задовольнити відносно її ціни; якщо у продавця нічого буде дати, то чоловік (той) може взяти продавця.

А якщо вона жила бідуючи, то вона вільна для свого оживителя⁸.

А якщо чоловікові, який взяв жінку, дали написати табличку (тобто взяти на себе зобов'язання), або іншим способом дали прийняти на себе [відповідальність перед] тим, хто закладає позов, то він повинен заплатити] ціну жінки, а продавець [вільний].

⁵ Порівняй «Кодекс Хаммурапі», стаття 134.

⁶ Буквально: згідно з бр[ехнею].

⁷ Порівняй «Кодекс Хаммурапі», стаття 159.

⁸ Мова йде про взяття на виховання дочки бідняка; вихователь дістає на неї напівбатьківські, напіввробовласницькі права. В цьому разі, навіть коли її батько був неспроможним боржником, кредитор не мав на неї прав бо вона була заставою.

[§ 40] ...Рабині не повинні покриватися; хто побачить покриту рабиню, повинен схопити її і привести до брами (?) палацу. Їй слід відрізати вуха, той, хто схопив її, може взяти її одержу.

Якщо чоловік побачить покриту рабиню і відпустить, не схопить її і не приведе до брами (?) палацу і проти нього виступлять з свідченням, викриють його, – то йому слід дати 50 ударів палицею, проколоти йому вуха, просмикнути мотузок і зав'язати ззаду; [його доно]щик (?) може взяти його одержу. Один повний місяць він повинен виконувати царську роботу.

...

[§ 42] Якщо чоловік в день свята зіллє олію на голову дочки чоловіка або на бенкеті принесе «хурупате», то вороття бути не може (тобто заручини не можуть бути анульовані).

[§ 43] Якщо чоловік або зіллє на голову олію, або принесе «хурупате», а син, якому він призначав [цю] жінку, умре або пропаде, то він може віддати [її] якому хоче з своїх синів від старшого до молодшого, якому буде 10 років.

Якщо батько умре і син, якому він призначав [цю] жінку, також умре, то син померлого сина, якому буде 10 років, може взяти її. А якщо сини сина молодші за 10 років, то батько дівчини, якщо хоче, може віддати свою дочку або, якщо хоче, може повернути[принесене] в рівній кількості⁹.

Якщо сина не буде, то все, що він одержав з кольорового каміння, і всього, що не їстівне, він повинен повернути, а їстівного він не повинен повертати.

[§ 44] Якщо ассирієць або ассиріянка, які живуть в домі чоловіка за свою ціну як застава, взяті за повну ціну¹⁰, то він може його бити, тягати [за волосся], бити по вухах і проколювати [їх].

...

[§ 46] Якщо жінка, чий чоловік помер, після смерті чоловіка не вийде з його дому і якщо її чоловік нічого не відписав їй, то вона може жити в домі своїх дітей, де хоче; діти її чоловіка повинні утримувати її; вони повинні укласти договір, [щоб давати їй] їжу і пиття, як невіст[ц]і, яку вони люблять.

Якщо вона наступна (тобто друга дружина) і не має своїх дітей, то вона може жити у одного (з пасинків), але вони повинні утримувати її спільно. Якщо у неї є діти, то діти першої [дружини] можуть не погоджуватися утримувати її, а вона може жити в домі

⁹ Типовий левіратний шлюб.

¹⁰ Тобто з огляду на закінчення строку сплати вважаються проданими. Порівняй «Кодекс Хаммурапі», стаття 116.

своїх власних дітей, де хоче. Її власні діти повинні утримувати її, і їх роботу вона повинна виконувати.

А якщо [є] (хто-небудь) з дітей її чоловіка, хто візьме її, то тільки той, що [взяв] її [повинен утримувати її, а її інші діти можуть не]є утримувати її.

[§ 47] Якщо чоловік або жінка приготують чари і вони будуть схоплені в їх руках, проти них виступлять з свідченням і викриють їх, то того, хто приготував чари, слід убити.

Чоловік, який бачив готування чар [або] від того, хто бачив чари, чув, що він говорив йому: «Я сам бачив», [той, хто] чув, повинен прийти і сказати цареві. Якщо той, хто бачив, заперечить те, що той сказав цареві, то він повинен сказати перед Биком, сином Шамаша¹¹: «[Хай я буду проклятий], коли він не говорив»; він вільний; той, хто бачив, сказав і відмовився – цар як визнає за потрібне, повинен допитати його і вияснити його тайнощі (?). Заклинатель, коли його приведуть, повинен примусити творити [того] чоловіка і сказати [йому] так: «Від клятви, якою ти залятий для царя і його сина, вас (!) не звільнять, але, згідно з табличкою, якою ти залятий для царя і його сина, ти будеш залятий».

...

[§ 58] В усіх покараннях – [чи то буде відривання], чи то відрізування [дружині чоловіка], також і жрець – «галлу» нехай узнає [і нехай] прийде, згідно з тим, [що написано на [цій] табличці]

[§ 59] Крім покарань [дружині чоловіка, написаних] на [цій] табличці, чоловік може свою дружину [бити], вищипувати [волосся], бити по ву[хах] і би [ти (?)], вини його [в тому] немає.

Місяця ша сарате, дня 2-го епоніма Са-...-у.

Таблиця Б

[§ 1] [...] з необроблених земель (??) [...]із (?) неродючої землі старший брат 2 частини [...]як своєю спадкову частину] повинен вибрати і взяти, і брати його один за одним повинні вибрати і взяти. Всяке поле «шілухлі» і всі [плоди] трудів їх молодший син повинен поділити; старший син повинен вибрати і взяти 1 частину, а про другу частину його він повинен кидати жереб із своїми братами¹².

[§ 2] Якщо чоловік з нерозділених братів погубить живу істоту, [то] його слід віддати хазяїнові живої істоти; якщо хоче, хазяїн

¹¹ Культ священних биків був поширений в Ассирії. Коло входу в палац ставили гігантські фігури крилатих биків з людськими головами

¹² Порівняй «Кодекс Хаммурапі», стаття 165.

живої істоти може вбити його, а якщо хоче – може помилювати [і] взяти його спадкову частину.

[§ 3] Якщо чоловік з нерозділених братів скаже слово зради (?) або втече, (то) з його спадковою частиною цар (зробить), як бажає.

...

[§ 6] [Якщо чоловік скаже чоловікові: «Я» візь[му] твій [дім і поле] за срібло», то перше ніж він [візьм]е поле і дім за срібло, протягом повного місяця глашатай тричі повинен викликати в селищі бога Ашшура і тричі він повинен викликати в селищі, де той бере поле і дім: «Поле і дім такого-то, сина такого-то, на оброблюваній землі такого-то селища я візьму за [срібло], у кого є [право] взяти або претензії, нехай вони пред'являть свої документи і покладуть їх перед «наглядачами», нехай закладуть позов, нехай звільнять [майно від сторонніх претензій] і нехай візьмуть». Хто протягом цього повного місяця, поки є строк не забути (старе право), пред'явить свої документи і покладе їх перед «наглядачами» – [цей] чоловік щодо поля свого повинен бути задоволений (?) і може взяти [його]. Коли глашатай викликає в місті бога Ашшура, повинні бути присутніми один із радників («суккаллу»), що перед царем, писар міста, глашатай і царські «наглядачі». В селищі, де він бере поле і дім, повинні бути присутніми староста і троє «великих» селища. Вони повинні примусити глашатая викликнути, повинні написати свої документи і віддати [їх]: «Протягом цього повного місяця, хто не приніс свого документа, не поклав перед «наглядачами», втратив свою частину в полі і домі; вони «вільні» [належать] тому, хто просив глашатая викликнути». З трьох документів про клич глашатая, які повинні написати судді, 1 [документ повинні взяти нагляда]чі...

...

[§ 8] Якщо чоловік [навмисно] сплутає велику межу своїх товаришів¹³, то його треба обвинуватити клятвеною показанням і довести проти нього; він повинен віддати 1 талант свинцю; поле, яке він [навмисно] сплутав [і взяв], він повинен віддати втрое; йому слід дати 50 ударів палицею, і 1 повний місяць він повинен виконувати царську роботу.

[§ 9] Якщо чоловік порушить малу межу між жеребами¹⁴, то проти нього слід виступити з свідченням і викрити його; він повинен віддати 1 талант свинцю; поле, яке він [навмисно] сплутав [і взяв], він

---

¹³ Тобто общинну межу

¹⁴ Між наділами

повинен віддати втрое; йому слід дати 50 ударів палицею, і 1 повний місяць він повинен виконувати царську роботу.

[§ 10] Якщо чоловік викопає колодязь або побудує укріплений двір не на своєму полі, то він втрачає свою частину в колодязі своєму і (укріпленому дворі) своєму, йому слід дати 30 ударів палицею, і 1 повний місяць він повинен [виконувати] царську роботу.

(Кінець параграфа настільки фрагментований, що не піддається перекладові).

...

[§ 12] Якщо чоловік посадить сад або [викопає] колодязь і виростить дерева на полі [товариша свого], а хазяїн поля буде дивитися (з відома його) і не [заперечуватиме], то сад [«вільний»] (тобто належить) тому, хто посадив його, [але] він повинен [віддати] хазяїнові (поля, перетвореного в) сад поле за поле.

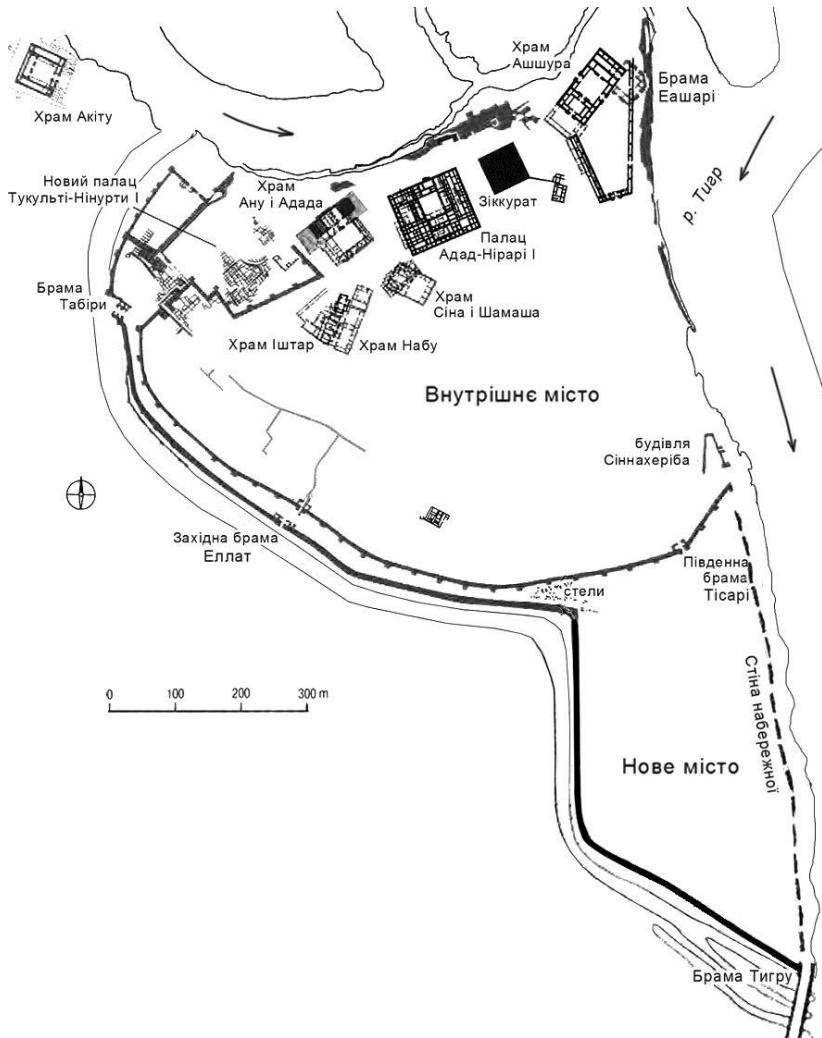
[§ 13] Якщо чоловік не на своїй необробленій землі посадить сад, викопає колодязь і виростить овочі або дерева, то проти нього слід виступити з свідченням і викрити його, і коли прийде хазяїн поля, то він може взяти і сад разом [з плодами] трудів.

[§ 14] Якщо чоловік не на своїй необробленій землі обгородився (?) і буде формувати цеглу, то проти нього слід виступити з свідченням і викрити його; землю він повинен віддати втрое, і цеглу його візьмуть. Йому слід дати 50 ударів палицею, і [1 повний місяць] він повинен виконувати царську роботу.

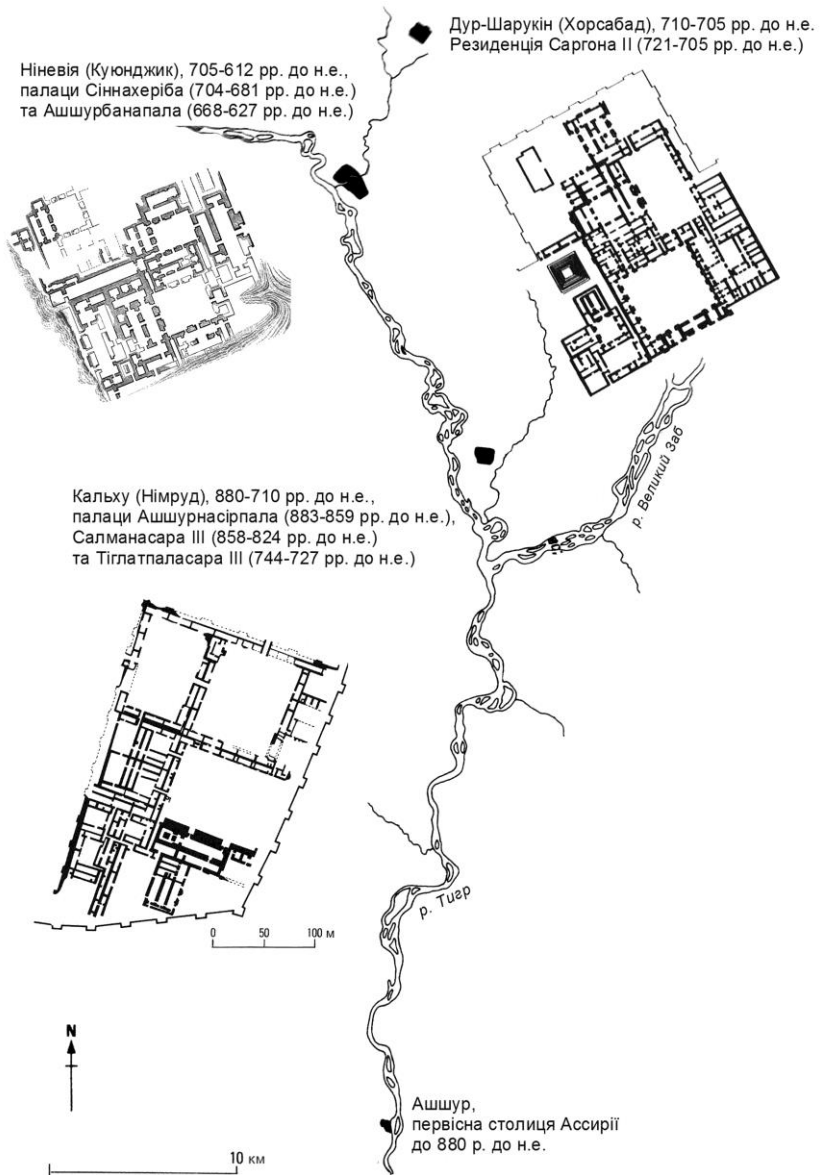
...

[§ 17] Якщо в колодязях (цистернах) є вода, яка для зрошування (і) [для обробітку (полів)] [прихо]дить, то хазяїни полів повинні допомагати один одному; кожний повинен виконувати роботу для свого поля і зрошувати своє поле; а якщо серед них є незгодні, то той серед них, хто згоден, повинен спитати суддів, взяти документ від суддів і виконувати роботу; цю воду він може взяти собі і зрошувати своє поле; ніхто інший не повинен зрошувати.

[§ 18] Якщо є вода Адада (тобто дощова), яка для зрошування (і) для обробітку (полів) приходить, то хазяїни полів повинні допомагати один одному; кожний повинен виконувати роботу для свого поля і зрошувати своє поле. А якщо серед них є незгодні, то той серед них, хто згоден, може взяти документ від суддів проти незгодних. [Староста] і 5 «великих» [селища повинні бути присутніми], йому слід дати... уд[арів] [палицею, і 1 (?) повний місяць він повинен] виконувати [царську роботу].

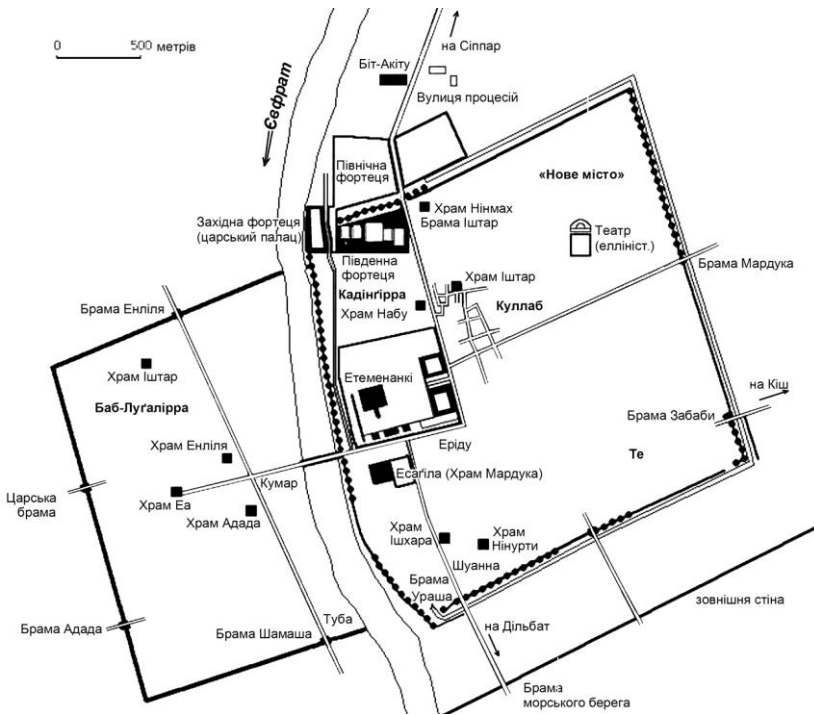

Ашшур, перша столиця Ассирії

Ассирійські столиці

ВАВИЛОН ЧАСІВ НОВОВАВИЛОНСЬКОГО ЦАРСТВА ТА ЗАВОЮВАННЯ ВАВИЛОНІЇ ПЕРСАМИ

План міста Вавилон у VI ст. до н. е.

В 546-538 рр. до н. е. перський цар Кір (перс. Кураш; 558-529 рр. до н. е.) поступово завоював Вавилонію і, нарешті, заволодів столицею країни. Падіння Вавилону змальоване в документах різного походження: «Хроника Набоніда», вавилонський історичний текст, «Маніфест Кіра» або «Циліндр Кіра», що зберігається в Британському музеї і є офіційною персидською версією подій; біблійні свідчення з книг пророків Даниїла, Ісаї та Ездри, які відображають погляди юдеїв, звільнених Кіром з «Вавилонського полону», та «Історії» Геродота, створеної у V ст. до н. е. на підставі усних повідомлень, зафіксованих цим грецьким мандрівником та істориком. Порівняння матеріалів цих джерел надає здобувачам можливість випрацювати навик порівняльного методу та критики історичних джерел.

З «Хроніки Набоніда»

Дуже пошкоджена табличка, заповнення аккадським клинописом, зберігається у Британському музеї. Датується селевкідським часом, однак текст було укладено вірогідно значно раніше – у VI-V ст. до н. е.

Український текст за англійським перекладом: Chronicle of Nabonidus // Glassner J.-J. Mesopotamian chronicles. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2004. P. 232-239.

[У сімнадцятий рік] у місяці Тешріт, Кураш мав битву з армією Аккада в Упу (Опіс) на березі Тигру, люди Аккаду втекли. Він пограбував та вирізав населення. Чотирнадцятого Сінпар було взято без спротиву. Набонід втік. Шістнадцятого Угбару, правитель області Гутіум, та армія Кураша увійшли до Вавилону без бою. Пізніше, повернувшись, Набонід був взятий у Вавилоні. До кінця місяця цитоносці з Гутіуму оточували браму Есагілі, але не відбулося перерви в жодних обрядах в Есагілі, або ж в будь-якому іншому храмі і не було пропущено жодну святкову дату. У місяці Арахсамну, у третій день, Кураш увійшов до Вавилону. Кубки були наповнені перед ним. Мир правив у місті. Кураш проголосив мир для Вавилону. Він призначив Губару правителем над усіма правителями областей. Від Кіслева до Адара боги Аккада, яких Набонід спрямував до Вавилону, повернулися до своїх святинь. У місяць Арахсамну, в ніч одинадцятого дня, помер Угбару. У місяці.... цариця померла. Від двадцять сьомого дня місяця Адар до третього дня місяця Нісанну була скорбота в Аккаді. Всі мешканці покрили свої голови.

Маніфест Кіра

Напис на глиняному циліндрі, коло 535 р. до н. е. Мова – аккадська. Український текст за перекладом Л. А. Лигіна: Хрестоматія з історії Стародавнього світу. Київ, 1953. с. 196-197. Переклад виконано за: Pinches Th. G. Cuneiform Inscriptions of Western Asia, vol. V, pl. 35; Weissbach E. H. Die Keilinschriften der Achämeniden, 1911, S. 4.

Я – Кураш, цар всесвіту, цар великий, цар могутній, цар Вавилону, цар Шумеру і Аккаду, цар чотирьох сторін світу, син Камбузі, царя великого, царя м. Аншана¹⁵, внук Кураша¹⁶, царя

¹⁵ Спочатку місто і область в північному Еламі, пізніше вавилоняни вживали цей термін, як архаїзуючу назву Персії.

¹⁶ Вождь перських племен, який в 639 р. платив данину асирійському цареві Ашшурбаніпалу.

великого, царя м. Аншана, нащадок Шішпіша¹⁷, царя великого, царя м. Аншана, сім'я вічного царства, правління якого приємне Енлілю і Набу, царювання якого вони бажають для радості свого серця. Коли я мирно вступив у Вавилон і при radoшах і веселошах зайняв престол повелителів в князівському палаці, Мардук, великий володар, [схилив (?)] до мене великодушне (буквально: широкє) серце жителів Вавилона, а я щодня стежив за його почитанням. Мої численні війська мирно [і] урочисто увійшли в Вавилон. Всьому [Шумеру] і Аккаду я не дав мати ворога. Я прихильно стежив за внутрішніми [справами] Вавилона і його святилищ. А жителі Вавилона [і... були звільнені] від негожого для них ярма. Я відбудував їх зруйновані житла і розважив їх скорботу. Мардук, великий володар, утішився моїми діяннями і милостиво благословив мене, Кураша, царя, що шукає його, і Камбузі, мого рідного сина, і все моє військо, а ми щиро і радісно славили його велику [божественність]. Всі царі, що живуть в палацах усіх країн, від Верхнього Моря до Нижнього¹⁸, що живуть..., царі країн Заходу [і] ті, що живуть в наметах, – всі вони принесли свою важку данину і у Вавилоні цілували мої ноги.

Від... до м. Ашшура і Суз¹⁹: Агаде, Ешнуак²⁰, Замбан²¹, Метуру²², разом з областю країни Гутіум²³, міста, що [по той бік] Тигру, селища яких засновані з найдавніших часів (?), – богів, що жили в них, я повернув на їх місця і заснував [для них] вічні оселі. Всіх їхніх людей я зібрав і відбудував їх житла. А богів Шумеру і Аккаду, яких Набонід, розгнівавши цим володаря богів, привів у Вавилон, я, за велінням Мардука, великого володаря, цілими повернув в їх чертоги – оселі, що радують серце²⁴. Всі боги, повернені мною у свої храмові міста, нехай проголосять щодня перед Енлілем і Набу довгість моїх днів, нехай об'являть мої добрі діла і нехай скажуть Мардуку, моєму володареві, що Кураш – цар, який почитає тебе, і його син Камбузі.

---

¹⁷ Грецьк. Теїспес.

¹⁸ Тобто від Середземного моря до Персидської хатоки

¹⁹ Після підкорення персами Мідії їм дісталась також завойована мідянами Ассирія з м. Ашшуром. Елам був ще раніше захоплений персами і столиця його Сузи стала незабаром однією з резиденцій персидських царів.

²⁰ Міста Агаде та Ешнуак (суч. Тель-Асмар) на цей час вже не існували. Мабуть тут вказані архаїзуючі позначення більш пізніх географічних понять.

²¹ Місто на кордоні Вавилонії та Ассирії.

²² Район сучасного Багдада.

²³ Область в горах Загросу, де колись жили гутії.

²⁴ Йдеться про релігійну реформу останнього вавилонського царя Набоніда (555-538 рр. до н.е.), який прагнув до централізації культу.

З «Історії» Геродота (Кн. I)

Український переклад А. Білецького: Геродот. Історії в дев'яти книгах. К.: Наукова думка, 1993.

189. Кір, вирушивши до Вавилону, прибув на береги річки Гінд¹, що її джерела є в Матієнських горах, і вона перетинає країну дарданців і вливається в іншу ріку, в Тигр, а він протікає біля міста Опія і вливається в Червоне море. Отже, коли Кір хотів був переправитися через цю річку Гінд, яка має броди, один із його священних білих коней² не вагаючись зайшов у річку і спробував її перейти, річка його поглинула в своїх водах і він загинув. Тоді Кір дуже розгнівався на цю річку, яка так його образила, і пригрозив їй, що зробить її такою кволюю, що в подальшому її легко переходитимуть навіть жінки, не замовчивши колін. І після такої погрози він припинив похід на Вавилон і поділив своє військо на дві частини і так поділене він порозставляв його шергами і, розтягнувши кодоли на обох берегах, намітив річища ста восьмидесяти каналів у різних напрямках³. Потім, вишикувавши військо, наказав копати. І оскільки цією роботою була зайнята сила людей, її було закінчено. Проте ціле літо вони займалися цим копанням, як він їм наказав.

190. І коли Кір так покарав річку Гінд, розділивши її на триста п'ятдесят каналів, і вже настала друга весна, лише тоді він вирядився проти Вавилону. Вавилоняни озброєні чекали на нього. А коли він підійшов до міста, вавилоняни вступили з ним у бій і, будучи переможеними, замкнулися в своєму місті. І оскільки вони добре знали вже заздалегідь, що Кір не заспокоїться, але, навпаки, вони бачили, як він нападав поспіль на всі народи, вони спершу завезли до міста продовольство на багато років. Тоді їх зовсім не непокоїла облога, між тим Кір опинився в скрутному становищі, бо вже минуло чимало часу, а облога не посувалася наперед.

191. Нарешті, чи це йому хтось інший дав пораду, чи він сам зрозумів, що треба було зробити, і ось що він зробив. Він поставив більшу частину свого війська на тому боці, де ріка входить до міста, а з іншого боку, де ріка виходить із міста, поставив іншу частину і дав наказ війську, коли вони побачать, що ріка стає прохідною, заходити з того боку до міста. Отже, порозставивши своє військо і давши такий наказ, він сам із нестройовою частиною війська відступив. А коли Кір

¹ Гінд – теперішня назва Діала. Про дарданців у цьому краю немає відомостей.

² Вісім білих коней везли колесницю, де не було людей. Це була колесниця Сонця, яка їхала в поході з перським військом.

³ 180+180=360, тобто число днів одного року за давнім календарем.

підійшов до озера, він зробив саме те, що колись зробила цариця з рікою і озером. Так через один канал він упустив ріку в озеро, яке до того було болотом, і тоді річкові води поступово знизилися і через це старе річище стало прохідним. І коли це сталося, як я сказав, перси, що були для цього поставлені, ідучи річищем ріки Євфрату, вода якого поступово знизилася так, що доходила приблизно людині до колін, цим шляхом почали входити до Вавилону. Якби вавилоняни заздалегідь довідалися про те, що сталося за наказом Кіра, або своєчасно вгледіли його дії, то, звичайно, не лише не дозволили б персам пройти до міста, але б остаточно винищили їх. Вони замкнули б усі ворітця, які виходили на ріку, самі зійшли б на цегляний мур, що простягався вздовж берегів ріки, і знищили б персів, які опинилися б тоді немов у пастці. Проте тепер перси з'явилися так, що на них не чекали. А оскільки місто мало великі розміри, як розповідають місцеві люди, поки було здобуто квартали, що були на самому краю міста, вавилоняни, які мешкали в центральних кварталах, ще не довідались про те, що їх місто вже здобуто (бо сталося так, що в них був святковий день), на той час, кажуть, вони танцювали і бенкетували, поки, нарешті, не довідалися про своє нещастя. І так Вавилон тоді вперше було здобуто.

Питання та завдання:

1. Порівняйте опис здобуття персами Вавилону за різними джерелами. Чому інформація в джерелах настільки різниться? Чию точку зору відображали різні джерела?
2. Порівняйте інформацію з цих джерел із свідченнями книг пророків Даниїла, Ездри та Ісаї зі складу «Старого Заповіту». Охарактеризуйте єврейську трактовку подій взяття Вавилону.
3. Спробуйте реконструювати події завоювання Вавилону у 539 р. до н.е.

Література до теми:

Джерела

1. Асси́ро-вавилонские источники по истории Урарту / Дьяконов И. М. // Вестник Древней истории. 1951. № 2-3.
2. Гільгамеш / пер. С. Кінзерявий-Пастухів // Вісник Академії наук України. 1992. № 1. С. 29-78; № 12. С. 51-62.
3. Епос про Гільгамеша / пер. М. Москаленка // Всесвіт. К., 1976. № 7. С. 130-176.
4. Законы Вавилонии. Ассирии и Хеттского царства / Пер. и коммен. под ред. И. М. Дьяконова // ВДИ. 1952. № 3 (Приложение).

5. Когда Ану сотворил небо. Литература Древней Месопотамии. М., 2000. С. 137-207.
6. На ріках вавилонських. З найдавнішої літератури Шумеру, Вавилону, Палестини. К., 1991.
7. От начала начал. Антология шумерской поэзии / вступ., пер. и комм. В. К. Афанасьевой. СПб., 1997.
8. Поэзия и проза Древнего Востока. М., 1973.
9. Эпос о Гильгамеше („О все видевшем”). М.-Л., 1961.
10. Я открою тебе сокровенное слово. Литература Вавилонии и Ассирии. М., 1981.

Література

1. Афанасьева В. К. Гильгамеш и Энкиду: Эпические образы в искусстве. М., 1979. С. 110-120.
2. Афанасьева В. К. Одна шумерская песня о Гильгамеше и ее иллюстрации в глиптике // ВДИ. 1962. №1. С. 74-93.
3. Афанасьева В. К. Шумерская эпическая песнь „Гильгамеш и гора Бессмертного” // ВДИ. 1964. № 1. С. 84-92.
4. Берзин Э. Два лица эпического героя // Знание-сила. М., 1979. № 7. С. 24-27.
5. Вайман М. А. Шумеро-вавилонская математика III-II тыс. до н. э. М., 1961.
6. Варга Д. Древний Восток. У начал истории письменности. Будапешт, 1985. С. 9-29.
7. Веселовский И. Н. Вавилонская математика. М., 1961.
8. Вулли Л. Ур Халдеев / Пер. с англ. Ф. Л. Мендельсона. М., 1961
9. Дандамаев М. А. Вавилонские писцы. М. 1983.
10. Дандамаев М. А. Рабство в Вавилонии VII-IV вв. до н. э. М., 1974.
11. Дандамаев М. А. Роль тамкара в Вавилонии II-I тыс. до н.э. // Древний Восток: города и торговля (III-I тыс. до н. э.). Ереван, 1973. С. 65-77.
12. Домановский А. Н. Загадки истории. Междуречье. Харьков, 2018.
13. Домановський А. М. «Плутарі з плугами йдуть», або детермінативи у системі шумерського понятійно-звукового письма // Питання сходознавства в Україні. Тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції, 29-30 березня 2018 р. Харків, 2018. С. 174-177.
14. Дьяконов И. М. Законы Вавилонии, Ассирии и Хеттского царства // ВДИ. 1952. № 3. С. 199-305.
15. Дьяконов И. М. Люди города Ура. М., 1990.
16. Дьяконов И. М. Общественный и государственный строй древнего Двуречья. Шумер. М., 1959.
17. Дьяконов И. М. Община на Древнем Востоке в работах советских исследователей // Вестник древней истории. 1963. № 1. С. 16-34.

18. Дьяконов И. М. Проблемы собственности. О структуре общества Ближнего Востока до середины II тыс. до н. э. // ВДИ. 1967. № 4. С. 13-35.
19. Дьяконов И. М. Рабы, илоты и крепостные в ранней древности // Вестник древней истории. 1973. № 4. С. 3-29.
20. Емельянов В. В. Древний Шумер. Очерки культуры. СПб., 2001.
21. Заблodka Ю. История Ближнего Востока в древности. М., 1989.
22. Замаровський В. Спочатку був Шумер / Пер. зі словац. К., 1983.
23. Иванчик А. И. Киммерийцы. Древневосточные цивилизации и степные кочевники в VIII-VII веках до н. э. М., 1996.
24. Клима Й. Общество и культура древнего Двуречья. Прага, 1967.
25. Клочков И. С. Духовная культура Вавилонии. Человек, судьба, время. М., 1983.
26. Козырева Н. В. Аморей в городах Иссин и Эшнунна // ВДИ. 2001. № 3. С. 119-123.
27. Козырева Н. В. Древняя Ларса. Очерки хозяйственной жизни. М., 1988.
28. Козырева Н. В. История Древней Месопотамии. СПбГУ, 2007.
29. Козырева Н. В. Местное и социальное устройство старовавилонской Месопотамии // Восток. М., 1991. № 1. С. 22-29.
30. Козырева Н. В. Некоторые проблемы товарно-денежных отношений в старовавилонской Месопотамии // ВДИ. 1984. № 2. С. 3-14.
31. Козырева Н. В. Очерки по истории Месопотамии эпохи ранней древности (VII тыс. до н. э. – середина II тыс. до н. э.). СПб., 2016.
32. Козырева Н. В. Серебро как одно из средств выплаты налога и эквивалент трудовой повинности в старовавилонской Месопотамии // ВДИ. 1986. № 1. С. 76-81.
33. Крамер С. История начинается в Шумере / Пер. с англ. Ф. Л. Мендельсона. М., 1965.
34. Крамер С. Шумеры. Первая цивилизация на Земле / пер. А. В. Милосердовой. М., 2002.
35. Красова А. А. Ассирийское историописание XIV-VII вв. до н. э.: многообразие жанров // Древнейшие государства Восточной Европы. 2013. Зарождение историописания в обществах Древности и Средневековья. М. 2016. С. 38-70.
36. Липин А. А., Белов А. М. Глиняные книги. Л., 1956.
37. Ллойд С. Археология Месопотамии / пер. Я. В. Василькова и И. С. Клочкова. М., 1984.
38. Меликишвили Г. А. Ассирия и «страны Наири» на рубеже (XII-XI в. до н. э.) // ВДИ. 1963. № 2. С. 115-129.
39. Оппенгейм А. Л. Древняя Месопотамия. Портрет погибшей цивилизации. М., 1980, 1990.
40. Рабинович Е. Г. Сюжет «Гильгамеша» и символика инициаций // ВДИ. 1975. № 1. С. 78-86.
41. Редер Д. Г. К вопросу о юридическом положении рабов по

- законам Хаммурапи // Древний Восток. 1975. Вып. 1. С. 230-245.
42. Редер Д. Ч. Мифы и легенды древнего Двуречья. М., 1965.
  43. Рифтин А. И. Старо-вавилонские юридические и административные документы в собраниях СССР. М.-Л., 1937.
  44. Садаев Д. Ч. История Древней Ассирии. М., 1979.
  45. Струве В. В. Борьба с рабством-должничеством в Вавилонии и Палестине // Палестинский сборник, 3 (66). 1958. С. 129-141.
  46. Струве В. В. Государство Лагаш. Борьба за расширение гражданских прав в Лагаше XXV-XXIV вв. до н. э. М., 1961.
  47. Тюменев А. И. Государственное хозяйство древнего Шумера. М.-Л., 1956.
  48. Флиттнер Н. Д. Культура и искусство Двуречья и соседних стран. М.-Л., 1958.
  49. Флиттнер Н. Д. На берегах Тигра и Ефрата. М., 1938.
  50. Черниловский З. М. Всеобщая история государства и права. М., 1996.
  51. Якобсен Т. Сокровища тьмы: История месопотамской религии. М., 1995.
  52. Якобсон В. А. Возникновение писаного права в древней Месопотамии // ВДИ. 1981. № 4. С. 9-20.
  53. Якобсон В. А. Законы Хаммурапи как источник по истории древней Месопотамии. Автореф. докт. дис. Л., 1988.
  54. Якобсон В. А. Правовое и имущественное положение воина времени I Вавилонской династии // ВДИ. 1963. № 2. С. 129-141.
  55. Якобсон В. А. Регулирование международной торговли по законам Хаммурапи // Древний Восток и мировая культура. М., 1981. С. 53-54.

ПЕРСИДСЬКА ІМПЕРІЯ АХЕМЕНІДІВ

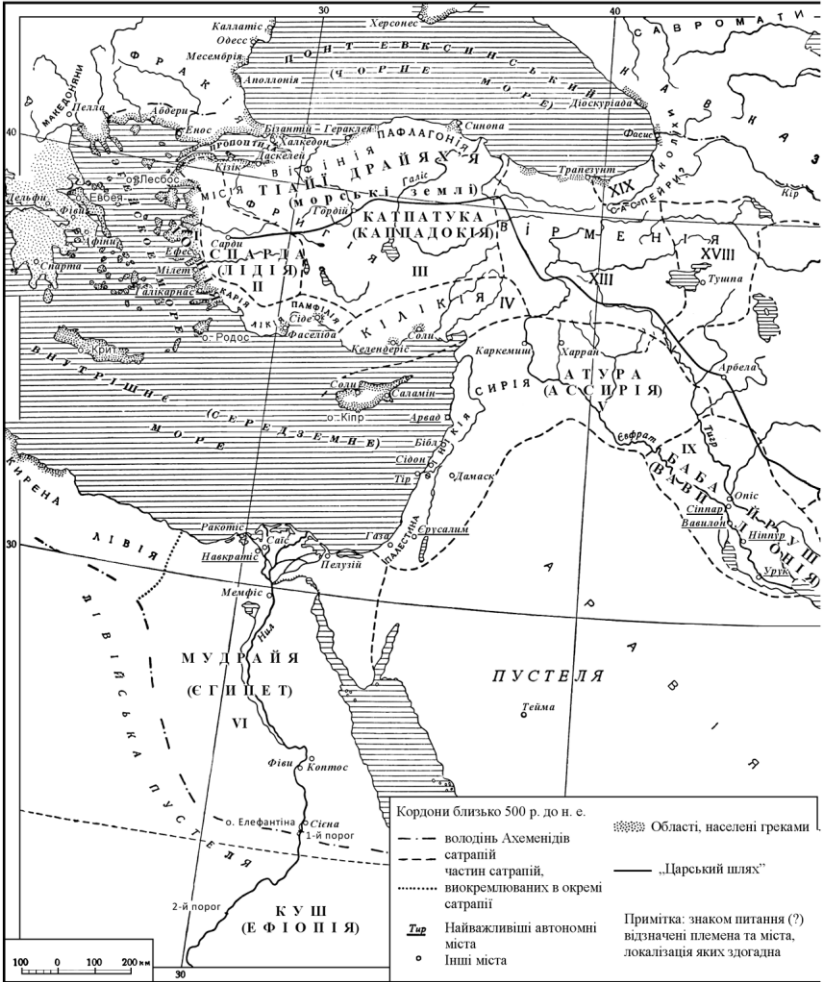
Тема 8. Стародавній Іран. Природа, населення, джерела та історіографія Стародавнього Ірану. Елам і Мідія – перші державні утворення на території Ірану. Поява і посилення держави Ахеменідів. Дарій I та його реформи. Послаблення Персії за правління наступників. Похід Олександра Македонського і розгром Персидської держави. Релігія і культура Персії. Елліністичний Іран. Кушанська держава та Парфія. Династія Сасанідів.

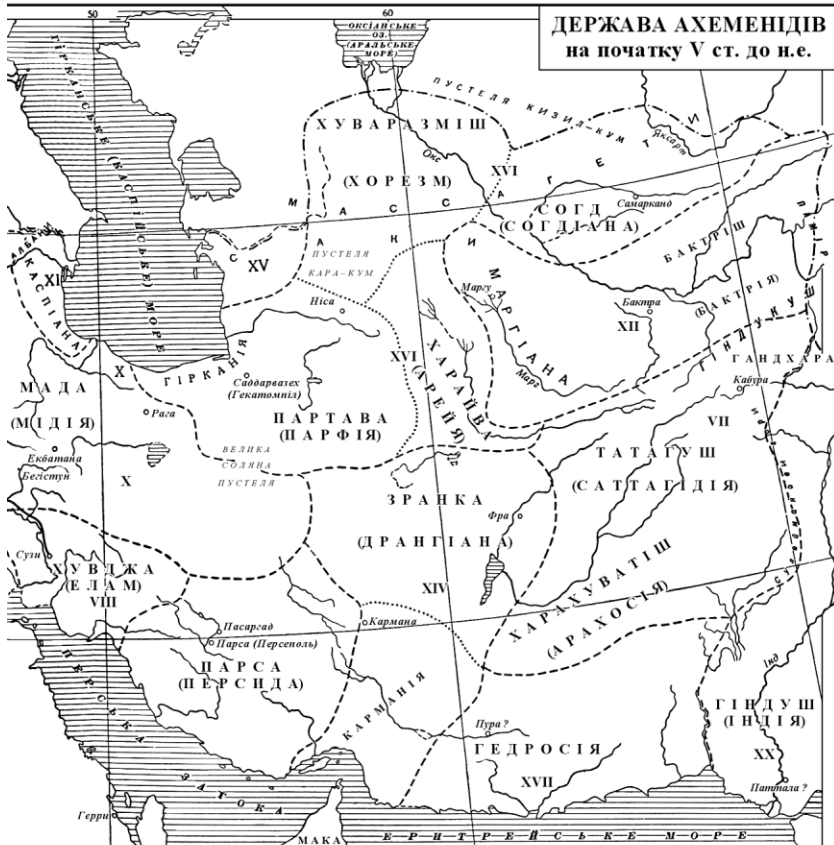
Лекційний матеріал по цій темі має охопити відомості про додержавний та дописемний період історії Ірану та дотичних до нього регіонів Середнього Сходу, історію Мідії, Ахеменідської імперії, а також із короткими зауваженнями щодо історії елліністичної держави Селевкідів – історію Греко-Бактрійського царства (коротко), аршакідської Парфії та сасанідського Іраншахру. Однак для семінарського заняття можна винести лише одну тему. Це може бути розгляд джерел щодо приєднання Вавилону до Персії, Бехістунський напис (запропоновані у цьому посібнику), документи щодо царського господарства, найдавніші тексти «Авести».

Джерельна база з історії Стародавньої Персії дуже поступається за своєю насиченістю Дівнм Єгипту та Месопотамії. Подієва історія цієї могутньої держави у викладі самих персидських авторів не збереглася. Так само не існує історичних наративів мідійського, парфянського та сасанідського походження. Через політичні перешкоди масштабні археологічні дослідження проводилися лише в окремих місцевостях. Тому для історії Давньої Персії особливого значення набувають повідомлення джерел, створених представниками сусідніх народів та культур – асирійські записи, твори Геродота, Ктесифона та Ктесія, а також «Вавилонська історія» Беросса. Комплекс писемних текстів власне персидського походження включає тексти політично-ідеологічного характеру, які вирізьблювалися на скелях або за месопотамською традицію фіксувалися на глиняних циліндрах чи призмах клинописом. Серед подібних текстів особливе значення мають вже згаданий «Маніфест» Кіра Великого, Бехістунський напис Дарія, «Антидевівський» напис Ксеркса. Роль головного сакрального тексту відіграє «Авеста», в першу чергу «Гати» - найдавніша її частина, яка вже існувала за ахеменідського часу.

Наявні також окремі комплекси актових матеріалів: «таблички фортечного муру» (декілька тисяч документів, знайдених у 1933-1934

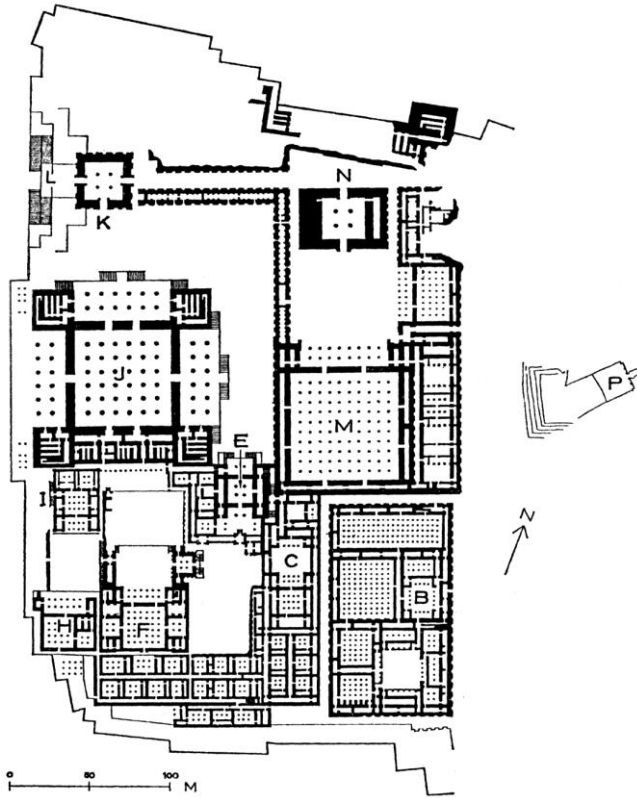
рр. у Персеполі та датованих 509-494 рр.), «документи скарбниці» (753 таблички, знайдені в Персеполі у 1936-1938 рр. та датовані 498-458 рр., обидва комплекси – еламомовні), декілька тисяч документів з храмових архівів Еанни в Уруці та Ебаббар в Сіппарі, документи торгових домів Егібі у Вавилоні та Мурашу в Ніппурі належать до традиційних господарських документів, характерних для месопотамської традиції, що зберігалася і за ахеменідського часу. Декілька сотень арамейських папірусів походять із різних знахідок ахеменідського часу в Єгипті, зокрема 13 листів сатрапа Аршами. Варті уваги також створені в ахеменідський період книги пророків Ездри, Неемії, Аггея, Захарії та Малахії зі складу Старого Заповіту Біблії (Танах).

САТРАПІЇ ДЕРЖАВИ АХЕМЕНІДІВ близько 500 р. до н.е.
(за переліком Геродота)

I Іонія	VII Саттагідія та Гандхара	XIII Вірменія (західна)	XVIII Вірменія (східна)
II Лідія	VIII Елам (Сузіаня)	XIV Дрангіана та Карманія	XIX напівнезалежні
III Каппадокія	IX Вавилонія	XV Саки та каспії	причорноморські
IV Кілікія	X Мідія	XVI Парфія, Хорезм,	плем'яна
V Заріччя (Ассирія)	XI Каспіана	Арейя та Согдіана	XX Індія
VI Єгипет	XII Бактрія	XVII Азійська Ефіопія	Поза переліком Геродота
(з Киренаїкою)			залишилась Фракія (Скурда)

План Персеполя. В – скарбниця; С – гарем; Е – центральна зала;
 F – палац Ксеркса; Н – палац; І – палац Дарія; J – ападана Дарія;
 К – брама Ксеркса; L – північно-західні сходи; М – ападана
 Ксеркса; N – брама для процесій; Р – скельна гробниця.

Давньоперсидський клинописний алфавіт

𐎠	𐎡	𐎢	𐎣	𐎤	𐎥	𐎦	𐎧	𐎨
a	i	y	κ ^a	κ ^y	χ ^a	γ ^a	γ ^y	ç ^a
𐎩	𐎪	𐎫	𐎬	𐎭	𐎮	𐎯	𐎰	𐎱
дж ^a	дж ⁱ	д ^a	д ⁱ	л ^y	т ^a	т ^y	θ ^a	ç ^a
𐎲	𐎳	𐎴	𐎵	𐎶	𐎷	𐎸	𐎹	𐎺
н ^a	н ^y	п ^a	ф ^a	б ^a	м ^a	м ⁱ	м ^y	й ^a
𐎻	𐎼	𐎽	𐎾	𐎿	𐏀	𐏁	𐏂	𐏃
р ^a	р ⁱ	л ^a	в ^a	в ⁱ	с ^a	ш ^a	з ^a	х ^a

Бехістунський напис

Великий, так званий Бехістунський або Бісутунський напис – найважливіший з усіх відомих досі ахеменідських написів, висічений на високій Бехістунській скелі в Мідії.

Текст його складається з трьох частин, написаних різними мовами (перською, еламською і вавилонською) різними видами клинопису. Перська версія написана алфавітними клинописними знаками. Зіставлення цієї версії з вавилонською (що є її перекладом) допомогло Генрі Роулінсону дешифрувати у 1846–1851 роках асиро-вавилонський клинопис. Цей дослідник і був її першим видавцем: Rawlinson H.C. Archaeologia, 1853, vol. XXXIV, p. 74.

Бехістунський напис оповідає про смуту, якими було охоплене Перське царство після смерті Камбіза, і про запеклу боротьбу, яку довелося вести Дарію для збереження цілості держави. Оповідання Геродота (III, 56-88) про ті самі події дістає в цьому написі істотні доповнення. В цьому тексті вперше появляється назва Вірменії – Арміна – у перській версії як синонім Урарту (у відповідному місці вавилонської версії).

Український текст за перекладом В. І. Абаєва: Хрестоматія з історії Стародавнього світу. Київ, 1953. с. 238-248.

Я – Дарій, цар великий, цар царів, цар у Персії, цар провінцій, син Віштаспі⁴, внук Аршами, Ахеменід⁵.

Говорить Дарій цар: мій батько – Віштаспа, батько Віштаспи – Аршама, батько Аршами – Аріарамна, батько Аріарамни – Чіш-піш⁶, батько Чішпіша – Ахемен. Тому ми називаємось Ахеменідами. Споконвіку ми користуємось пошаною, споконвіку наш рід був царственим. Вісім [чоловік] з мого роду були до мене царями⁷. Я – дев'ятий. Дев'ять [чоловік] нас було послідовно царями. Волею Аурамазди⁸, я – цар. Аурамазда дав мені царство.

⁴ Грецьк. Гістасп, перський вельможа при дворі Кіра (Геродот, I, 209 і далі). Деякі вчені ототожнюють його з царем Віштаспою, згадуваним у Зенд-Авесті.

⁵ Тобто нащадок родоначальника Ахемена.

⁶ Грецьк. Теїспес.

⁷ Дарій I має на увазі старшу лінію роду Ахеменідів, до якої належали царі Кір і Камбіз, і намагається довести, що він є їх родичем і має через те законні права на престол.

⁸ Аурамазда, Агура Мазда, грецьк. Ормузд – головний бог іранського пантеону. В Зенд-Авесті (священній книзі, написаній, за всіма даними, у східному Ірані) змальовується його вічна боротьба з злим богом Анграмайніу (грецьк. Аріманом). Див. «Антидевівський напис Ксеркса».

Ось які провінції мені дісталися, волею Аурамазди, я став над ними царем: Персія, Елам, Вавилонія, Ассирія, Аравія, Єгипет, [провінції] коло моря, Лідія, Іонія, Мідія, Вірменія, Каппадокія, Парфія, Дрангіана, Арейя, Хорезм, Бактрія, Согдіана, Гандара, Скіфія, Саттагідія, Арахозія, Мака: всього 23 провінції⁹.

Ці провінції мені дісталися. Волею Аурамазди, [вони] стали мені підвладні. [Вони] приносили мені данину. Все, що я їм наказував – чи то вночі, чи вдень, – вони виконували. В цих провінціях [кожного] чоловіка, який був дружнім (?), я задовольняв, (кожного), хто був ворожим, я суворо карав. Волею Аурамазди, ці провінції додержували моїх законів. [Все], що я їм наказував, вони виконували. Аурамазда дав мені це царство. Аурамазда допоміг мені, щоб я оволодів цим царством. Волею Аурамазди, цим царством я володію.

Говорить Дарій цар: «Ось, що мною зроблено, після того як я став царем».

Камбіз¹⁰, син Кіра, з нашого роду, був тут царем. У Камбіза був брат, на ім'я Бардія¹¹, він однієї матері, одного батька з Камбізом. Камбіз убив Бардію. Коли Камбіз убив Бардію, народ не знав, що Бардія вбитий. Тим часом Камбіз вирушив у Єгипет¹². Коли Камбіз вирушив у Єгипет, народ повстав, і було велике зло в країні, і в Персії, і в Мідії, і в інших провінціях.

Потім появився чоловік, маг¹³, на ім'я Гаумата. Він повстав у Пішіяваді, коло гори, що називається Аркадріш. Це було в 14-й день

---

⁹ Перелік провінцій, підвладних перському цареві, іде в такому порядку. Спочатку перелічені провінції, що лежать на захід від власне Персії (Фарсу): Елам (Сузіана), Вавилонія, Ассирія, Аравія, Єгипет, провінції коло моря; далі йдуть малоазійські і північні провінції: Лідія (Сарди), Іонія, Мідія, Вірменія, Каппадокія; нарешті, північно-східні і східні: Парфія (сучасн. Хоросан), Дрангіана (сучасн. Сеїстан), Арейя (сучасн. Герат, в зах. Афганістані), Хорезм (Узбекистан), Бактрія (Балх, в сучасн. Афганістані), Согдіана (сучасн. Узбекистан і Таджикистан), Гандара (Газна), Скіфія (в Середній Азії, не плутати, як це часто робиться, з Причорноморською Скіфією), Саттагідія (Кабул), Арахозія (Кандагар) в південному Афганістані, Мака (мабуть, сучасн. Мекран в півден. Ірані і Афганістані).

¹⁰ Царював у 529-522 рр. до н. е.

¹¹ Грецькі автори називають його Смердіс.

¹² Як твердить Геродот (III, 30), Камбіз наказав убити Бардію вже після завоювання Єгипту.

¹³ Геродот говорить про двох братів-магів, причому головну роль відіграв старший – Патізейтес, начальник палацу, який переконав молодшого проголосити себе Смердісом.

місяця віяхна¹⁴, коли він повстав. Народ він так обманював: «Я – Бардія, син Кіра, брат Камбіза». Тоді весь народ збунтувався і перейшов від Камбіза до нього, і Персія, і Мідія, і інші провінції. Він (Гаумата) захопив царство. Це було в 9-й день місяця гарманада¹⁵, коли він захопив царство. Слідом за тим Камбіз умер своєю смертю¹⁶.

Царство, яке Гаумата-маг відняв у Камбіза, належало споконвіку нашому роду. І Гаумата-маг відняв у Камбіза і Персію, і інші провінції, захопив [їх], привласнив [їх] собі, став царем. Не було чоловіка – ні перса, ні мідянина, ні будь-кого з нашого роду, хто міг би відняти царство у Гаумати-мага. Народ дуже його боявся, що він переб'є багатьох, які раніше знали Бардію, щоб ніхто не узнав, що він – не Бардія, син Кіра. Ніхто не наслідювався сказати що-небудь проти Гаумати-мага, поки я не прибув. Потім я помолився Аурамазді. Аурамазда мені допоміг. Це було в 10-й день місяця багаядиш¹⁷, коли я з небагатьма людьми убив Гаумату-мага і найвидатніших його прибічників у фортеці, що називається Сікаяватіш, в мідійській провінції Нісайя¹⁸. Царство у нього я відняв. Волею Аурамазди, я став царем. Аурамазда дав мені царство. Царство, яке було відняте у нашого роду, я повернув, відновив його в попередньому вигляді. Святилища, які Гаумата-маг зруйнував, я відбудував¹⁹. [Я повернув] народові [його] пасовища²⁰ (?), майно, житла, що їх Гаумата-маг у нього відняв. Я зробив країну такою, якою вона була, і Персію, і Мідію, і інші провінції. Те, що було відняте, я повернув назад. Волею Аурамазди це я вчинив. Я добився того, щоб дім [престол] наш відновити на старому місці, щоб Гаумата-маг не захопив наш престол.

Ось що я зробив, після того як став царем.

Говорить Дарій цар: коли я убив Гаумату-мага, то один чоловік, на ім'я Ассіна, син Упадарми, повстав в Еламі. Він говорив народам: «Я – цар Еламу». Тоді еламіти збунтувалися, перейшли до цього Ассіни; він став царем в Еламі.

---

¹⁴ Березень 522 р. до н. е.

¹⁵ Квітень 522 р. до н. е.

¹⁶ Вираз «своєю смертю» деякі дослідники тлумачать як самогубство. Порівн. Геродот (III, 64-66), де говориться, що Камбіз випадково поранив себе мечем і вмер від гангрені.

¹⁷ Вересень 522 р. до н. е.

¹⁸ В області Рагіані, півн.-зах. частина іранського плоскогір'я; місцевість ця славилася своїми породистими кінями.

¹⁹ Очевидно, Гаумата намагався провести централізацію культу.

²⁰ Очевидно, Гаумата конфіскував общинні пасовища.

І був один чоловік, вавилонянин, на ім'я Надінта-байра (Нідінту-Бел), син Анірі, повстав у Вавилоні. Народ він так обманював: «Я – Навуходоносор, син Набоніда»²¹. І тоді народ вавилонський весь перейшов до цього Надінта-байри. Вавилон збунтувався, [і] він захопив владу у Вавилоні.

Тоді я послав [людей] в Елам. Того Ассіну зв'язаного привели до мене. Я його умертвив.

Після цього я вирушив у Вавилон проти Надінта-байри, який називав себе Навуходоносором. Військо Надінта-байри займало [ріку] Тигр. Там воно стояло, і тут же був флот (?). Тоді я посадив військо на міхи, інших – на верблюдів і коней. Аурамазда мені допоміг. Волею Аурамазди, ми перейшли Тигр. Там розбив я шість тисяч військо Надінта-байри. Це було в 24-й день місяця ассіядія²², коли ми дали бій.

Після цього я вирушив у Вавилон. Не доходячи до Вавилону, [там є] місто, що називається Зазана, на Євфраті, – туди прибув з військом той Надінта-байра, що називав себе Навуходоносором, щоб дати мені бій. Потім бій ми дали. Аурамазда мені допоміг. Волею Аурамазди, я розбив шість тисяч військо Надінта-байри. Ворог був загнаний у воду. Вода його захопила. Це було в 2-й день місяця анамака²³, коли ми дали бій.

Надінта-байра з небагатьма вершниками утік і прибув у Вавилон. Тоді я вирушив у Вавилон. Волею Аурамазди, я здобув Вавилон²⁴ і захопив Надінта-байру. Потім я цього Надінта-байру умертвив у Вавилоні.

Поки я був у Вавилоні, такі провінції від мене відпали: Персія, Елам, Мідія, Ассирія, Єгипет, Парфія, Маргіана, Саттагідія, Скіфія.

Один чоловік, на ім'я Мартія, син Чічіхріша з міста Куганака в Персії, повстав в Еламі. Він говорив народів: «Я – Іманіш, цар Еламу». Я був тоді в мирі з Еламом. Еламіти мене побоюлися, схопили Мартію, який став у них главою, і вбили його.

Один чоловік, на ім'я Фравартіш²⁵, мідянин, повстав у Мідії. Народові він так говорив: «Я – Хшатріта²⁶, з роду Увахштри²⁷». Тоді

²¹ Мабуть, він оголосив себе сином останнього вавилонського царя Набоніда.

²² 13 грудня 522 р. до н. е.

²³ 18 грудня 522 р. до н. е.

²⁴ Подобиці здобуття Вавилону завдяки самовідданості Зопіра передає Геродот (III, 153-160), який використав перські перекази.

²⁵ Грецьк. Фраорт.

²⁶ Ім'я нагадує скіфського вождя Каштаріті

²⁷ Тобто Кіаксара. Самозванець залічував себе до поваленої Кіром мідійської династії.

мідійське військо, яке [було] в палаці, відпало від мене і перейшло до Фравартіша. Він став царем у Мідії.

Перське і мідійське військо, яке було при мені, було незначне. Тоді я відправив військо. Перса Відарну, мого підлеглого, я зробив над ними начальником [і] так їм сказав: «Ідіть [і] розбийте те мідійське військо, яке не визнає мене». Потім Відарна вирушив з військом. Коли він прибув у Мідію, [то] коло міста, що називається Маруш, там дав він бій мідянам... Аурамазда мені допоміг. Волею Аурамазди, моє військо розбило вщент бунтівне військо. Це було в 27-й день місяця анамака²⁸, коли сталася битва. Після цього військо моє чекало мене в місцевості, що називається Кампада, в Мідії, поки я не прибув у Мідію.

Вірменина на ім'я Дадаршіш, мого підлеглого, я послав у Вірменію [і] так йому сказав: «Іди і розбий бунтівне військо, [яке] не визнає мене». Після цього Дадаршіш вирушив. Коли він прибув у Вірменію, бунтівники зібралися [і] рушили проти Дадаршіша, щоб зітнутися (з ним). Коло селища Зуза (?) у Вірменії вони дали бій. Аурамазда мені допоміг. Волею Аурамазди, військо моє розбило вщент бунтівне військо. Це було у 8-й день місяця туравахара²⁹, коли сталася битва.

Другий раз бунтівники зібралися [і] рушили проти Дадаршіша, щоб зітнутися [з ним]. Коло фортеці, що називається Тигра, у Вірменії, там вони дали бій. Аурамазда мені допоміг. Волею Аурамазди, військо моє розбило вщент бунтівне військо. Це було в 18-й день місяця туравахара³⁰, коли сталася битва.

В третій раз бунтівники зібралися [і] рушили проти Дадаршіша, щоб зітнутися [з ним]. Коло фортеці, що називається Віама, у Вірменії, там вони дали бій. Аурамазда мені допоміг. Волею Аурамазди, військо моє розбило вщент бунтівне військо. Це було в 9-й день місяця тайгарчиш³¹, коли сталася битва. Потім Дадаршіш чекав мене у Вірменії, поки я не прибув у Мідію.

Перса, на ім'я Вауміса, мого підлеглого, я послав у Вірменію [і] так йому сказав: «Іди [і] бунтівне військо, яке не визнає мене, розбий». Після цього Вауміса вирушив. Коли він дістався до Вірменії, бунтівники зібрались [і] рушили проти Вауміси, щоб зітнутися [з ним]. В місцевості, що називається Ізара, в Ассирії, – там вони дали бій. Аурамазда мені допоміг. Волею Аурамазди, військо моє розбило

---

²⁸ 12 січня 521 р. до н. е.

²⁹ 21 травня 521 р. до н. е.

³⁰ 31 травня 521 р. до н. е.

³¹ 12 червня 521 р. до н. е.

бунтівне військо вщент. Це було в 15-й день місяця анамака³², коли сталася битва.

Другий раз бунтівники зібралися [і] рушили проти Вауміси, щоб зітнутися [з ним]. В місцевості, що називається Аутіара, у Вірменії, там вони дали бій. Аурамазда мені допоміг. Волею Аурамазди, військо моє розбило бунтівне військо вщент. Це було наприкінці місяця тарувахара³³, коли сталася битва. Потім Вауміса доти чекав мене у Вірменії, поки я не прибув у Мідію.

Потім я виступив з Вавилона і попрямував у Мідію. Коли я прибув у Мідію, то в місто, що називається Кундуруш, в Мідії, – туди той Фравартіш, який називав себе царем Мідії, рушив з військом, щоб зітнутися зі мною. Потім ми вступили в бій. Аурамазда мені допоміг. Волею Аурамазди, військо Фравартіша я розбив ущент. Це було в 25-й день місяця адуканіш³⁴, коли ми дали битву.

Фравартіш з небагатьма вершниками утік і попрямував у місцевість, що називається Рага³⁵, в Мідії. Тоді я послав слідом за ним військо. Фравартіша схопили і привели до мене. Я відрізав йому ніс, вуха і язик і виколов йому очі. Його тримали в кайданах коло моєї брами, [і] весь народ його бачив. Потім в Екбатанах я посадив його на кіл, і людей, які були його найвидатнішими прибічниками, я повісив у фортеці, в Екбатанах.

Один чоловік, на ім'я Чіссатахма, сагартієць, повстав проти мене. Він так говорив народові: «Я – цар Сагартії, з роду Увахштри³⁶». Тоді я послав перське і мідійське військо; мідійця Тахмаспаду, мого підлеглого, зробив над ним начальником [і] так їм сказав: «Ідіть [і] бунтівне військо, яке не визнає мене, розбийте». Тахмаспада з військом вирушив і вступив у бій з Чіссатахмою. Аурамазда мені допоміг. Волею Аурамазди, військо моє розбило бунтівне військо вщент, захопило Чіссатахму [і] привело його до мене.

Потім я відрізав йому ніс і вуха і виколов йому очі. Його тримали в кайданах коло моєї брами, [і] весь народ його бачив. Після цього я посадив його на кіл в Арбелі³⁷.

Ось що я учинив у Мідії.

Говорить Дарій цар:

---

³² 31 грудня 522 р. до в. е.

³³ 12 червня 521 р. до н. е.

³⁴ 7 травня 521 р. до н. е.

³⁵ Пізніший Рей.

³⁶ Тобто Кіаксара.

³⁷ Місто у східній Ассирії (сучасн. Ербіл).

Парфія і Гірканія³⁸ відпали від мене [і] приєдналися до Фравартіша. Мій батько Віштаспа (Гістасп) був у Парфії. Народ його покинув [і] збунтувався. Тоді Віштаспа рушив з військом, яке [залишалося] йому вірним, [і] коло міста Вішпаузатіш у Парфії дав бій парфянам. Аурамазда мені допоміг. Волею Аурамазди, Віштаспа розбив ушент бунтівне військо. Це було в 22-й день місяця віяхна³⁹, коли сталася битва.

Потім я послав до Віштаспи перське військо з [місцевості] Рага. Коли військо прибуло до Віштаспи, то Віштаспа прийняв це військо [під своє начальство], рушив [і] коло міста Патіграбана, у Парфії, дав бій бунтівникам. Аурамазда мені допоміг. Волею Аурамазди, Віштаспа розбив бунтівне військо ушент. Це було в 1-й день місяця гармапада⁴⁰, коли сталася битва. Після цього країна стала моєю.

Ось що мною зроблено в Парфії.

Говорить Дарій цар:

Країна, що називається Маргіанією⁴¹, відпала від мене. Одного чоловіка, на ім'я Фрада, маргіанина, вони проголосили правителем. Тоді я послав до перса Дадаршіша, мого підлеглого, сатрапа в Бактрії, [і] так йому сказав: «Іди [і] розбий військо, яке не визнає мене». Дадаршіш з військом вирушив [і] дав бій маргіанам. Аурамазда мені допоміг. Волею Аурамазди, військо моє розбило бунтівне військо вшент. Це було в 23-й день місяця ассіядія⁴², коли сталася битва.

Після цього країна стала моєю.

Ось що мною зроблено в Бактрії.

Говорить Дарій цар:

Один чоловік, на ім'я Вахїаздата, що був у місті Тарава в місцевості Іаутія, в Персії, другим повстав у Персії. Народові він так говорив: «Я – Бардія, син Кіра». Тоді перське військо в столиці зрадило (?), стало бунтівним, перейшло до Вахїаздати. Він став царем у Персії.

Потім я послав перське і мідійське військо, яке було при мені. Перса Артавардію, мого підлеглого, я зробив над ним начальником. Решта перського війська пішла зі мною в Мідію. Артавардія з військом вирушив у Персію. Коли він прибув у Персію, до міста Раха в Персії, –

³⁸ Область в північній Ірані (на південь від Каспійського моря).

³⁹ 8 березня 521 р. до н. е.

⁴⁰ 12 липня 521 р. до н. е.

⁴¹ Область в Середній Азії, в долині р. Марга (сучасн. Мургаба) в Туркменістані.

⁴² 10 грудня 521 р. до н. е.

туди рушив з військом Вахїаздата, що називав себе Бардією, щоб зітнутися з Артавардією.

Потім вони вступили в бій. Аурамазда мені допоміг. Волею Аурамазди, військо моє розбило військо Вахїаздати вщент. Це було в 12-й день місяця туравахара⁴³, коли сталася битва.

Вахїаздата з небагатьма вершниками утік і прибув у Пішіяваду. Звідти він взяв військо [і] знов рушив проти Артавардії, щоб зітнутися [з ним]. Коло гори, що називається Парга, вони вступили в бій. Аурамазда мені допоміг. Волею Аурамазди, військо моє розбило військо Вахїаздати вщент. Це було в 5-й день місяця гармапада⁴⁴, коли сталася битва. Вахїаздату він захопив і захопив також людей, які були його найвидатнішими прибічниками. Потім я Вахїаздату і людей, які були його найвидатнішими прибічниками, посадив на кіл у місті, що називається Увадайчайя, в Персії.

Ось що мною вчинено в Персії.

Говорить Дарій цар:

Той Вахїаздата, що називав себе Бардією, послав військо в Арахозію, проти сатрапа, мого підлеглого, перса Вівани, і одного чоловіка зробив над ним [військом] начальником; так їм сказав: «Ідіть, розбийте Вівану і те військо, яке визнає [своїм] царем Дарія. Потім військо, послане Вахїаздатою, рушило проти Вівани, щоб зітнутися [з ним]. Фортеця, що називається Капішаканіш, – там дали бій. Аурамазда мені допоміг. Волею Аурамазди, військо моє розбило бунтівне військо вщент. Це було в 13-й день місяця анамака⁴⁵, коли сталася битва.

Знов бунтівники зібрались [і] рушили проти Вівани, щоб зітнутися [з ним]. Місцевість, що називається Гандутава, – там вони дали бій. Аурамазда мені допоміг. Волею Аурамазди, військо моє розбило бунтівне військо вщент. Це було в 7-й день місяця віяхна⁴⁶, коли сталася битва.

Після цього чоловік, який був начальником того війська, що Вахїаздата послав проти Вівани, утік з небагатьма вершниками і прибув у фортецю, що називається Аршада в Арахозії. Тоді Вівана з військом рушив його слідами, захопив його і його найвидатніших прибічників [і] умертвив [їх]. Після цього країна стала моєю.

Ось що мною зроблено в Арахозії.

Говорить Дарій цар:

---

⁴³ 25 травня 521 р. до н. е.

⁴⁴ 16 липня 521 р. до н. е.

⁴⁵ 29 грудня 522 р. до н. е.

⁴⁶ 21 лютого 521 р. до н. е.

Поки я був у Персії і Мідії, вавилоняни вдруге відпали від мене. Один чоловік, на ім'я Арака, вірменин, син Халдіта, повстав у Вавилоні, в місцевості, що називається Дубала.

Народ він так обманював: «Я – Навуходоносор, син Набоніда». Тоді вавилонське військо відпало від мене [і] перейшло до того Араки. Він захопив Вавилон. Він став царем у Вавилоні.

Після цього я послав військо у Вавилон. Перса Віндафарну, мого підлеглого, зробив над ним начальником. Так їм сказав: «Ідіть і розбийте вавилонське військо, яке не визнає мене». Віндафарна з військом рушив у Вавилон. Дурамазда мені допоміг. Волею Аурамазди, Віндафарна⁴⁷ розбив вавилонян і захопив [їх у полон]. Це було в 22-й день місяця маргаджана⁴⁸, коли він захопив того Араку, який називав себе Навуходоносором, і людей, які були його найвидатнішими прибічниками. Потім я наказав, [щоб] цей Арака і його найвидатніші прибічники були у Вавилоні посаджені на кіл.

Ось що мною вчинено у Вавилоні.

Говорить Дарій цар:

Ось що я учинив волею Аурамазди протягом одного року. Після того як я став царем, я дав 19 битв. Волею Аурамазди, я розбив [ворогів] і захопив у полон 9 царів:

Один був Гаумата-маг; він обманював, говорячи так: «Я – Бардія, син Кіра». Він збунтував Персію.

Один – Ассіна, еламіт; він обманював, говорячи так: «Я цар Еламу». Він збунтував Елам.

Один – Надінта-байра, вавилонянин; він обманював, говорячи так: «Я – Навуходоносор, син Набоні-да». Він збунтував Вавилон.

Один – Мартія, перс; він обманював, говорячи так: «Я – Іманіш, цар Еламу». Він збунтував Елам.

Фравартіш, мідянин, він обманював, говорячи так: «Я – Хшатріта, з роду Увахштри (Кіаксара)». Він збунтував Мідію.

Один – Чіссатахма, сагартієць; він обманював, говорячи так: «Я – цар Сагартії, з роду Увахштри». Він збунтував Сагартію.

Один – Фрада, маргіанин; він обманював, говорячи так: «Я – цар Маргіани». Він збунтував Маргіану.

Один – Вахiazдата, перс; він обманював, говорячи так: «Я – Бардія, син Кіра». Він збунтував Персію.

Один – Арака, вірменин; він обманював, говорячи так: «Я – Навуходоносор, син Набоніда». Він збунтував Вавилон.

⁴⁷ Грецьк. Интаферн, один з 7 персів, що скинули Гаумату (Геродот, III, 70).

⁴⁸ 27 листопада 521 р. до н. е.

Цих 9 царів я захопив у тих битвах.

Ці провінції, які стали бунтівними, – брехня зробила їх бунтівними⁴⁹, тому що вони (самозванці) обманювали народ, – Аурамазда їх віддав у мої руки. Як я бажав, так я з ними і зробив.

Говорить Дарій цар:

О ти, хто будеш з часом царем, добре оберігай себе від брехні. Чоловіка, який буде брехуном, суворо карай, коли хочеш, щоб країна твоя була цілою.

Говорить Дарій цар:

Ось що я учинив, волею Аурамазди, учинив протягом одного року. Ти, хто з часом прочитаєш цей напис, вір тому, що мною зроблено, не вважай [це] за брехню.

Клянусь Аурамаздою, що [все] це – правда, а не брехня, що мною зроблено протягом одного року.

Волею Аурамазди, мною зроблено ще багато іншого, що не написане на цьому напису. Не написане через те, щоб тому, хто з часом читатиме цей напис, не здалося надто багато, що мною зроблено, [настільки], що він не повірить, вважатиме за брехню.

Ті, хто раніше були царями, вони не зробили стільки, скільки мною зроблено, волею Аурамазди, протягом одного тільки року.

Вір тому, що мною зроблено... і не приховуй [від інших]. Якщо ти цей маніфест не приховаєш, [а] сповістиш народові, Аурамазда хай буде тобі другом, хай умножиться твій рід [і] хай будеш довголітній.

Якщо цей маніфест ти приховаєш [і] не сповістиш народові, – хай поразить тебе Аурамазда, і хай припиниться твій рід.

Говорить Дарій цар:

Ось що я учинив протягом одного року, волею Аурамазди. Аурамазда мені допоміг і інші боги, які є. Тому мені допоміг Аурамазда і інші боги, які є, що я не був лиходієм, не був брехуном, не був обманщиком, ні я, ні мій рід... Чоловікові, який старався для мого дому, я благодіяв, того хто шкодив, я суворо карав.

Говорить Дарій цар:

Ти, хто будеш з часом царем, для чоловіка, який є брехуном, обманщиком, не будь другом, суворо його карай.

Говорить Дарій цар:

Ти, хто з часом побачиш цей напис, що його я написав, або ці зображення, не руйнуй їх, але оберігай, поки можеш.

---

⁴⁹ Староперська релігія визнавала брехню найстрашнішим злочином.

Якщо ти побачиш цей напис і ці зображення [і] не зруйнуєш їх, але в міру сил будеш оберігати, то Аурамазда хай буде тобі другом, і хай умножиться твій рід, і хай будеш довголітній, і що ти робиш – хай Аурамазда звеличить.

[А] якщо ти побачиш цей напис і ці зображення, [і] зруйнуєш їх і в міру сил не будеш оберігати, то хай Аурамазда поразить тебе, хай знищить твій рід, і те, що ти робиш, хай зруйнує.

Говорить Дарій цар:

Ось ті мужі, що були при мені, коли я убив Гаумату-мага, який називав себе Бардією; тоді ці мужі діяли зі мною [як] мої прибічники: Віндафарна, син Вайаспари, перс; Утана⁵⁰, син Тухри, перс; Гаубарува⁵¹, син Мардонія, перс; Відарна⁵², син Багабігні, перс; Багабухша⁵³, син Дадухії, перс; Ардуманіш, син Вахауки⁵⁴, перс.

Ти, хто будеш з часом царем, оберігай потомство цих мужів.

Говорить Дарій цар:

Волею Аурамазди, я зробив написи по-іншому (?), по-арійському (?), чого раніше не було... і це було написано і мені прочитано (?). Після цього я розіслав ці написи по всіх провінціях...

Говорить Дарій цар:

Ось що я зробив у четвертий (?) і п'ятий (?) рік, після того як став царем. Провінція Елам повстала. Одного чоловіка, на ім'я... (?), вони зробили правителем. Тоді я послав військо в Елам. Гаубарува, перса, мого підлеглого, зробив над ним начальником. Гаубарува з військом рушив на Елам. Дав бій еламітам. Гаубарува розбив еламів і розгромив їх, а їх начальника захопив у полон, привів до мене, і я його умертвив.

Після цього провінція (Елам) стала мою.

Говорить Дарій цар: разом з військом саків я пішов до країни саків, яка за морем, ці шапку гостру носять⁵⁵.

Потім я корабельний міст близько до моря⁵⁶ відбудував на його місці. Від цього корабельного моста пройшов я країну, і я саків дуже розбив, одну частину я схопив, друга частина зв'язаною була

---

⁵⁰ Грецьк. Отан.

⁵¹ Грецьк. Гобрій.

⁵² Грецьк. Гідарн.

⁵³ Грецьк. Мегабіз.

⁵⁴ Перераховані п'ять персів, які допомагали Дарію I скинути Гаумату (Геродот, III, 70). Шостим у Геродота (замість Ардуманіша) названий Аспатінес.

⁵⁵ Йдеться про саків-массагетів, що жили за Аральським морем.

⁵⁶ Аральського. Отже, був відбудований міст через Аму-Дар'ю.

приведена до мене і їх першого, найбільшого з них, Скунха на ім'я, його вони захопили і привели до мене. Там іншого найбільшим зробив я, як моя воля була. Потім країна моєю стала.

Питання та завдання:

1. Як Бехістунський напис характеризує царську владу в Давній Персії?
2. Сформулюйте аргументи pro et contra в проблемі самозванства Гаумата-Бардії.
3. Чому персидські документи найкраще характеризують культуру та історію царського правління порівняно із історією господарства та побуту різних груп населення Персії?
4. Порівняйте історичний образ та ідеологію Дарія як автора Бехістунського напису, та царя Дарія в описі Геродота.
5. Якою була релігійна політика перших персидських царів? Як це можна пояснити?

Література до теми:

Джерела

1. Авеста. Избранные гимны / Пер. И.М. Стеблин-Каменского. М., 1993.
2. Геродот. История (любое издание).

Література

1. Абаев В. И. Скифо-европейские изоглоссы. М., 1965.
2. Абаев В. И. Антидэвовская надпись Ксеркса // Иранские языки. Тр. Ин-та языка и мышления АН СССР. 1945. Т. 1. С. 134-140.
3. Абаев В. И. Пятый столбец Бехистунской надписи Дария I и Антидэвовская надпись Ксеркса // ВДИ. 1963. № 3. С. 113-118.
4. Алиев И. Г. История Мидии. Баку, 1960.
5. Бойс М. Зороастризм. Верования и обычаи. М., 1987.
6. Грантовский Э. А. Происхождение мидийского государства (политика и идеология // Советское востоковедение. Проблемы и перспективы. М., 1988. С. 181-182.
7. Грантовский Э. А. Ранняя история иранских племен Передней Азии. М., 1970.
8. Дандамаев М. А., Луконин В. Г. Культура и экономика Древнего Ирана. М., 1980.
9. Дандамаев М. А. Бехистунская надпись // Древний мир. М., 1962.

10. Дандамаев М. А. Бехистунская надпись и античные авторы о Бардии-Гаумате // Краткие сообщения Института народов Азии, 46. М., 1962.
11. Дандамаев М. А. Имперская идеология и частная жизнь в Ахеменидской державе // ВДИ. 1998. № 1.
12. Дандамаев М. А. Иран при первых Ахеменидах (VI в до н. э.). М., 1963.
13. Дандамаев М. А. Политическая история Ахеменидской державы. М., 1985.
14. Дандамаев М. А. Социальная сущность переворота Гауматы // ВДИ. 1958. № 4. С. 36-50.
15. Дашков С. Б. Цари царей Сасаниды. Иран III – VII вв. в легендах, исторических хрониках и современных исследованиях. М., 2008.
16. Дьяконов И. М. Восточный Иран до Кира (к возможности новых постановок вопроса) // История Иранского государства и культуры. К 2500-летию Иранского государства. М., 1971. С. 122-154.
17. Дьяконов И. М. История Мидии от древнейших времен до конца IV в. до н. э. М.-Л., 1956.
18. Дьяконов И. М. Очерк истории древнего Ирана. М., 1961.
19. Дьяконов И. М. Рабовладельческие имения персидских вельмож // ВДИ. 1959. № 4.
20. Израэль Ж. Кир Великий / Пер. с фр. О.Дмитриева. М., 2006.
21. Куликан У. Персы и мидяне. Подданные империи Ахеменидов / Пер. с англ. Л.А. Игоревского. М., 2002.
22. Луконич В. Г. Искусство Древнего Ирана. М., 1977.
23. Пигулевская Н. В. и др. История Ирана с древнейших времен до XVIII в. Л., 1958.
24. Пьянков И. В. Борьба Кира II с Астиагом по данным античных авторов // ВДИ. 1971. № 3. С. 16-37.
25. Пьянков И. В. Образование державы Ахеменидов по данным античных источников // История Иранского государства и культуры. К 2500-летию Иранского государства. С. 83-93.
26. Струве В. В. Аренда податей в государстве Ахеменидов // III Международный конгресс по иранскому искусству и археологии. М.-Л., 1939. С. 245-248.
27. Струве В. В. Датировка Бехистунской надписи // ВДИ. 1952. № 1. С. 26-46.
28. Струве В. В. Реформы письменности при Дарий I // ВДИ. 1951. №3. С. 180-191.

29. Тюрин В. О. К установлению значения социально-экономических терминов Бехистунской надписи // Труды Института языкознания АН СССР. М., 1956. Т. 6. С. 425-499.
30. Уилбер Д. Персеполь. М., 1977.
31. Фрай Р. Наследие Ирана. М., 1972.
32. Хинц В. Государство Элам. М., 1977.
33. Хосроев А. Л. История манихейства (Prolegomena). Источники и исследования. СПб., 2007.
34. Юсифов Ю. Б. Элам. Социально-экономическая история. М., 1968.

ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ

1. Характеристика джерел з історії Єгипту. Ієрогліфічна писемність та її дешифрування. Історія археологічного дослідження Єгипту.
2. Формування державності в Єгипті. Єгипет у добу Ранняго та Стародавнього Царств.
3. Єгипет у добу Середнього Царства: держава, суспільство, література. Явище «перехідних» періодів в історії давнього Єгипту.
4. Єгипет Нового царства. Державний розвиток, зовнішня політика. Релігійно-політична реформа Ехнатона.
5. Єгипет у добу Пізнього царства. Занепад централізованої монархії.
6. Релігія Стародавнього Єгипту.
7. Перші землеробські культури на Близькому Сході. Найдавніші міста Єрихон та Чатал-Хюйюк. Неолітичні культури Месопотамії.
8. Формування Хеттської монархії. Етнічний склад населення, культура. Історія дослідження.
9. Загибель Хеттського царства. «Народи моря» та етнічні перетворення в Анатолії на межі другого та першого тисячоліть до н.е.
10. Сирія та Палестина у третьому-другому тисячоліттях до н.е.
11. Державність та культура давніх євреїв. Формування іудаїзму.
12. Фінікійські міста в першому тисячолітті до н.е. Фінікійська колонізація.
13. Карфагенська держава
14. Клинопис та його розшифрування. Історія археологічних досліджень Месопотамії та Ірану. Характеристика джерельної бази.
15. Формування державності у Межиріччі. Шумерські міста-держави.
16. Держави Шумеру та Аккаду: Аккад, III династія Уру.
17. Шумерська культура. Система освіти, релігійні уявлення та світогляд. Вплив на аркадську та вавилонську культуру.
18. Вавилонська держава у XVIII-XVII ст. до н. е. Економіка та соціальний устрій Вавилону за “Законами Хаммурапі”.
19. Царство Мітанні та Кассітське царство у Вавилоні.
20. Нововавилонська держава.
21. Початок асирійської державності (II тис. до н. е.).
22. Асирійська імперія у IX-VII ст. до н. е. Протистояння із Урарту.
23. Асирійська культура.
24. Мідія, Елам та утворення Перської імперії.
25. Еволюція персидської державності від Ахеменідського до Сасанідського часу.
26. Релігія та культура давніх персів.

Навчальне видання

Луговий Олег Михайлович

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ
частина I

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК
до нормативної дисципліни професійної підготовки
для студентів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
спеціальності 032 Історія та археологія

В авторській редакції

Підп. до друку 1.02.2021. Формат 60х84/16
Ум.-друк. арк. 12,44. Тираж 20 пр.
Зам. № 2218.

Видавець і виготовлювач

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4215 від 22.11.2011 р.

Україна, 65082, м. Одеса, вул. Єлісаветинська, 12
Тел.: (048)723 28 39. E-mail: druk@onu.edu.ua